

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliserings-projekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

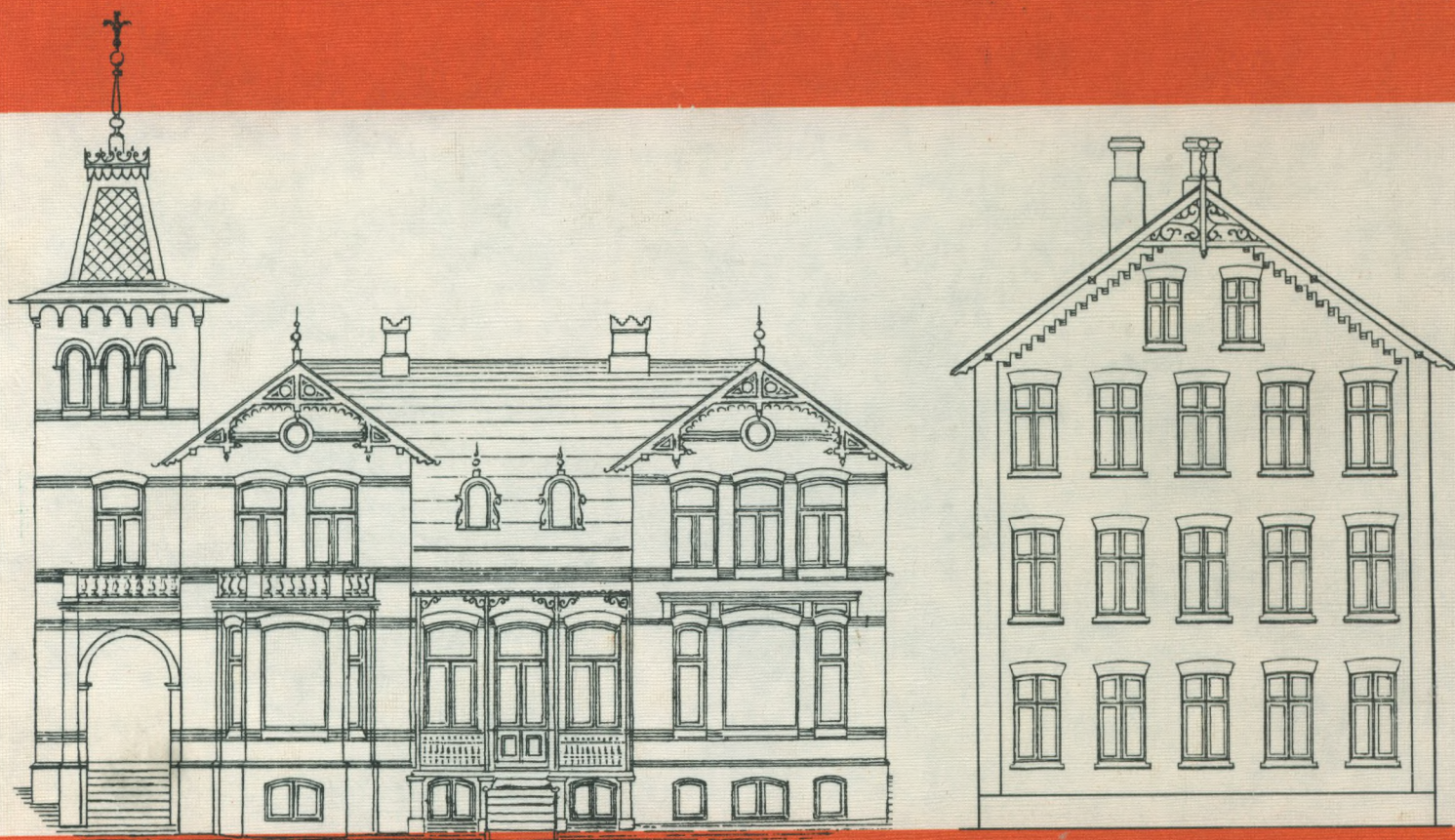
Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Peter Dragsbo

Mennesker og huse i Aabenraa

– et etnologisk studie af kvarterudvikling
i en nordslesvigsk købstad 1850–1920

Sydjysk Universitetsforlag

Peter Dragsbo

Mennesker og huse i Aabenraa

– et etnologisk studie af
kvarterudvikling i en
nordslesvigsk købstad 1850–1920

Sydjysk Universitetsforlag
1978

Udarbejdet i samarbejde med Dansk Komité for
Byhistorie.

Alle rettigheder forbeholdes. Mekanisk
fotografisk eller anden gengivelse af denne bog
eller dele deraf er uden forlagets skriftlige
samtykke forbudt ifølge gældende dansk lov om
ophavsret. Undtaget herfra er korte uddrag til
brug i anmeldelser.

© 1978 Sydjysk Universitetsforlag.

Bogen er sat med Dymo Photons Meridienne
og trykt hos K. Rosendahls Bogtrykkeri Akts.,
Esbjerg.

ISBN 87-85198-42-0

FORORD

»Mennesker og huse i Aabenraa« blev oprindeligt lavet som specialeopgave til magisterkonferens i europæisk etnologi 1976. Emnet udsprang af undervisningen på Institut for Europæisk Folkelivsforskning, Brede, og arbejdet fuldførtes under inspiration og vejledning fra lektor Poul Høst Moustgaard og professor Bjarne Stoklund.

I efteråret 1976 blev jeg af formanden for »Dansk Komité for Byhistorie«, cand. mag. Poul Strømstad, Nationalmuseets Købstadundersøgelser, opfordret til at omredigere undersøgelsen med publikation for øje. Under omhyggelig og kyndig kritik fra komiteens medlemmer, især Poul Strømstad selv samt mag. art. Thomas Riis, Odense og museumsinspektør Henrik M. Jansen, Svendborg, færdiggjordes manuskriptet i foråret 1977, hvor på et ihærdigt arbejde begyndte fra komiteens side for at få bogen udgivet som led i en skriftrække. Dansk Komité for Byhistorie kan på dette sted ikke noksom takkes, thi uden dens initiativ og støtte ville jeg næppe have bundet an med opgaven at gøre et speciale

henvendt til en snævrere faglig kreds læsbart for et bredere publikum.

Desværre kronedes komiteens bestræbelser ikke med held. Mulighederne for at udgive ny historisk og etnologisk forskning er i disse år blevet en del forringet, bl.a. på grund af utilstrækkelige bevillinger til forskningsrådene.

Efter ca. et års forløb fandt sagen dog en heldig udgang, idet publikationsudvalget ved Sydjysk Universitetscenter påtog sig udgivelsen, et initiativ jeg gerne her vil sige Centrets ledelse og publikationsudvalgets medlemmer tak for.

Under mine studier har medarbejderne på stadsarkitektens kontor i Aabenraa været til stor hjælp, ligesom nu afdøde museumsleder Holger Jacobsen, Aabenraa, med sit store lokalkendskab var mig behjælpelig med mange oplysninger. Endelig vil jeg takke mag. art. Ingrid Nielsen, Ribe, der midt i al sin travlhed fandt tid til at gennemlæse det endelige manuskript og hjælpe med den sidste afpudsning.

Peter Dragsbo,
museumsinspektør, mag. art.

Indledning

Ønsket om som etnolog at betragte en hel by har to årsager:

Forholdet mellem menneske og materiel kultur har det altid været en af etnologiens vigtigste opgaver at belyse. Her har ikke mindst husene i sig selv været genstand for talrige undersøgelser. Husene som det centrale problem (før nedrivning) var bl.a. udgangspunkt for den danske by-etnologi (Strømstad m.fl. 1966).

Men lige så lidt som man kan se andre genstande og fænomener løsrevet fra en helhed og sammenhæng, bør man se bymiljøets elementer isolerede. Ligesom en plov indgår i et system af agerdyrkningsredskaber, der igen indgår i en historisk produktionsmåde, således indgår miljøets elementer (gade, bygning, facade, udhus, have etc.) i et system: købstaden på et bestemt tidspunkt.

Og selv om man opfatter byen, socialt set, blot som stedet for større eller mindre dele af menneskelige aktiviteter og relationer, kan man dog arbejde med »den danske købstad« som *miljøtype*, – en miljøtype, hvor vi forventer at finde en lang række elementer.

Forfattere og tegnere har aldrig haft svært ved at konstruere en fiktiv by, der som »Lidenlund« var alment genkendelig.

Den anden grund til at beskæftige sig med en hel by er, at byen set som en struktur mere klart end dens enkeltelementer kan indsættes i en mere generel samfundsmæssig ramme. Thi betragter man en købstad som afspejlende en historisk udvikling i samfundet, følger deraf, at man må se dens elementer som indbyrdes afhængige: Rådhuset og fattiggården, arbejder- og handelskvarteret, Storegade og Smedestræde. I det historiske perspektiv karakteriserer summen af miljøets elementer og deres sociale indhold og

funktion et stadium i en udvikling, hvor hver by er en variation over en generel tendens, i denne undersøgelse gennembruddet for kapitalismen og dens nye arbejdsdeling i tiden 1850-1920.

I denne periode undergik byernes miljø store forandringer. Sammenhængen mellem denne miljøforandring og forandringen i samfundet har ikke hidtil været særlig vellyst. Nogle fagområder har konstateret generelle tendenser i f.eks. forslumningsprocesser eller arbejdernes boligforhold.

Men her er det bl.a. etnologens opgave at beskæftige sig dels med *variationen* i miljøudviklingen byerne imellem, dels med, hvordan forandringsprocessen foregik på *mikroplanet*: husstand, familie, lejlighed, hus.

Begrebet kvarterudvikling

Formålet med undersøgelsen er at beskrive og analysere Aabenraas kvarterudvikling 1840-1920.

Ved begrebet »kvarter« skal forstås de underområder i en by, som på et bestemt tidspunkt kan udskilles på grund af bestemte socialgrupper, hustyper og boligformer. Kvartererne kan erkendes gennem skriftlige kilder, interviews med nuværende eller tidligere beboere samt iagttagelser i det til i dag bevarede fysiske og sociale miljø.

Kvarterudvikling sker ved en stadig vekselvirkning mellem de to planer: det fysiske miljø og det sociale indhold. På denne proces indvirker såvel byens som samfundets generelle udvikling, samtidig med at det til enhver tid skabte fysiske miljø i byen eller kvarteret udgør en vigtig faktor i den efterføl-

gende udvikling over lang tid. Dels fordi huse, gader og grundskel har så lang en levetid, dels fordi miljøet er en tradition, der opfattes af alle. Endvidere er kvarterudvikling ikke blot udviklingen i eksisterende kvarterer, det er også nye kvarterers opståen både på »bar mark« og som afløser for et eller flere ældre kvarterer.

Etnologi og bystudier

Ønsket om at kunne »gribe om« et kvarter i en by, lige som man kan undersøge et isoleret lokalsamfund, har været udgangspunktet for hovedparten af de hidtidige etnologiske undersøgelser i skandinaviske bymiljøer.

I »Nöden i Lund« (Ek 1971) undersøgtes, hvorvidt den almindelige opfattelse af en speciel del af byen svarede til beboernes egen opfattelse af bydelen og det, der kunne konstateres ved hjælp af beboerinterviews og arkivalske studier.

Også »Ildebrandshuse« (Strømstad m.fl. 1966) beskæftiger sig med, hvorvidt gaden Åbenrå i København var en enklave i byen. Metoderne til ved interviews at konstatere en gade/bydels identitet hos beboerne selv og hos andre er siden blevet udbygget i »Spørge-liste for bymiljø« (NKU 1971).

Spørgsmålet om »samfund i bylegemet« er endvidere blevet taget op i »Förortsliv« (Daun 1970) – i et gammelt arbejderkvarter med positivt resultat og i en moderne forstad med negativt resultat.

At tage en hel by under eet har derimod ikke været forsøgt. Der ligger vel især flere årsager bagved dette: Først selve det omfang, en undersøgelse ville få i de større byer, som indtil nu har været genstand for studier. Dernæst etnologiens traditionelt større interesse for mikropianet, hvor mange af de etnologiske

metoder især kan anvendes. Der er således flere monografier over enkelte familier (Moustgaard/Damgaard 1970) eller enkelte huse i bymiljø.

Endnu en grund til, at etnologer ikke endnu har beskæftiget sig med hele byer kan være, at man ikke har ønsket at gå ind på den tanke om byen som en organisme, som man ser i andre fag. Tværtimod har man opfattet byen som et *sted* for forskellige aktiviteter og livsformer, der ikke kan afgrænses til selve byens område.

Börje Hanssen har i »Österlen« (BH. 1952) så udmærket vist, hvorledes kulturelle og sociale forbindelser i 1700-tallets Skåne gik på tværs af grænsen mellem by og land, og hvorledes »urban« og »rural« livsstil kun delvis var knyttet til henholdsvis by og land. Parallelt hermed har Ellen Damgaard (1972) herhjemme beskæftiget sig med købmanden i 1800-årene som formidler i et samspil by-land.

Undersøgelsens direkte inspiration

Metoder til at belyse og evt. forklare en hel bys miljø – ved at give miljøet et socialt og kulturelt indhold – og ved at sætte det ind i en sammenhæng med husstandsstruktur, arbejdsorganisation, æstetiske og sociale ideologier, er især blevet udviklet af forfatterne bag »Svensk Stad« (I–II, Gregor Paulsson 1950).

I forordet kalder Paulsson værket en »miljøhistorie«. Han interesserer sig som kunsthistoriker naturligt for det synlige. Det overleverede miljø vil han ved tolkning bruge som primær kilde til viden om fortiden. Paulsson erkender, at byen som sådan er »et nedslag av

generella processer», men den er iflg. Paulsson også et »individ« med sin egen »stil«, set som syntesen af rum, flytninger og kvarterdannelser, attituder hos indbyggerne og æstetiske værdier. (p. IV).

Baggrunden for værket »Svensk Stad« kan søges i flere retninger, men især hos den amerikanske »human ecology«-skole, der siden 1920'erne (R. E. Park m.fl.) havde beskæftiget sig med en lang række rumlige aspekter ved byer. Formidlet dels af franske geografer arbejde i 30'erne, dels af direkte kontakt USA-Sverige toges denne forsknings-tradition op af *Börje Hanssen*, der var en af Gr. Paulssons vigtigste medarbejdere, under betegnelsen »socialøkologi«.

Hanssen viser selv, hvorledes han forstod dette begreb i studiet »*Ekonomiska och sociala regioner i Simrishamn 1880–1945*« (B. Hanssen 1949). Her gås ligesom i »Svensk Stad« ud fra det fysiske miljø, der forbindes med analyser af den sociale og økonomiske udvikling, især belyst ved enkeltteksempler på hushold/familier.

I begge de her nævnte arbejder opereres med *kvartererne* som grundelement. Til karakteristik af disse kvarterer bruges den faktiske befolkning. Dette betyder, som vi også skal se i denne undersøgelse, at kvarterbetegnelserne må være begrænsede til en bestemt historisk periode.

I begge arbejder knytter betegnelserne: handelens, håndværkernes, småfolkenes og embedsmændenes kvarterer sig således til socialstrukturen inden kapitalismens gennembrud efter 1850. – Mens man omkring 1900 må operere med betegnelser som: Arbejderkvarterer og borgerlige kvarterer.

Hertil kommer, at hver by kræver sin egen finere opdeling, betinget af den lokale befolknings sammensætning.

Kildematerialet

Kildematerialet består af to hovedgrupper:

I) Det fysiske miljø i Aabenraa i årene 1974–76. En stor del af undersøgelsen rummer fremlæggelse, beskrivelse og analyse af overleverede miljøelementer: huse, gader, offentlige anlæg fra tiden 1850–1914.

Dette kunne lade sig gøre i Aabenraa, hvor en meget væsentlig del af det fysiske miljø fra perioden var bevaret indtil de seneste år.

Man må dog gøre sig klart, at selv fra en så sen tid kan væsentlige miljøelementer være forsvundet igen. Dette gælder i Aabenraa nogle offentlige mindesmærker (forsvundet af nationale grunde) samt f.eks. forlystelses- og teaterlokaler fra før 1914.

II) Som supplement til det synlige har byggesagerne været en vigtig kilde. De indleveredes til den kommunale myndighed i Aabenraa for alle ny- og ombygninger efter ca. 1885–90.

Nogle af rekonstruktionstegningerne i undersøgelsen er desuden baseret på oplysninger fra brandtaksationerne 1845, 1855 og 1865.

Kilder vedr. det fysiske miljø fandtes også i det kommunale arkiv (nu i Landsarkivet for de Sønderjydske Landsdele): Sager vedr. Byggepolitik, Gader og Veje 1890–1907 m.fl.

III) En stor gruppe arkivalier var de, der kunne belyse det sociale miljø og familiestrukturen i kvartererne.

Det drejer sig først og fremmest om Folketællingerne 1835–1921. For årene 1885–1910 er Aabenraa den eneste købstad i Nordslesvig, hvorfra tællingerne er bevaret. Indtil denne undersøgelse var de endda ukendte i arkivkredse, idet de endnu i 1974 indgik i det daglige arbejde på Aabenraa folkeregister.

Til at udskille og karakterisere kvarterer i byen ved hjælp af folketællingerne måtte jeg vælge en brugelig inddeling i befolkningsgrupper. Da inddelingen først og fremmest skulle udskille væsentlige karakteristika ved kvartererne, valgte jeg ud fra byen Aabenraa 1850–1914 at fastsætte de nødvendige grupper:

- 1) Fattige og enlige kvinder
- 2) Arbejdere, daglejere og svende med egen husstand
- 3) Håndværkere
- 4) Skibstømrere
- 5) Landbrugere
- 6) Småhandlende
- 7) Købmænd, større handlende og fabrikanter
- 8) Liberale erhvervsdrivende
- 9) Lavere embedsmænd
- 10) Højere embedsmænd
- 11) Rentier'er
- 12) Fiskere
- 13) Søfolk og kaptajner

Det er i alle tabeller alene husstandsoverhoveder, der er talt. At optælle samtlige individer ville ikke have givet et merudbytte, der stod i forhold til merarbejdet. Hele familier er optegnet ved udarbejdelsen af gadekortene og husstandseksemplerne i teksten.

IV) Af øvrige anvendte arkivalier i kommunalarkivet kan nævnes: Industritællinger og Udvandringssager. Og fra det tidligere »Katasteramt«: Bygningsskatteruller og Huslejeundersøgelser.

Det har, på grund af det gode arkivmateriale, ikke været nødvendigt at supplere undersøgelsen med mere end et par enkelte interviews. Desuden har det været et af mine mål for undersøgelsen at se, om man dels ved hjælp af almindeligt forekommende arkivalier, dels ved at tolke et fysisk miljø synligt for

alle kunne give en karakteristik af en købstad og sætte den ind i en sammenhæng med samfundets udvikling i en historisk periode, sådan som man havde kunnet for de svenske byers vedkommende.

Forskningen og Aabenraas historie

Om Aabenraa er der, naturligt nok i lighed med hele Sønderjylland, blevet skrevet ikke så få stykker og arbejder af nationalhistorisk art. Den kulturhistoriske litteratur må derimod siges at tage sin begyndelse med Hugo Matthiessen's »Haderslev og Aabenraa« (HM 1925). Heri gennemgår han bebyggelsen og de bemærkelsesværdige huse, og samtidig tolker han, ikke helt korrekt, Aabenraa som en typisk søfarts- og skipperby.

I nyere tid er den grundigste forskning i byens økonomisk-sociale historie foretaget af dr. phil. Gottlieb Japsen, dels i artiklerne »Aabenraa Bys økonomiske Historie 1800–50« (Japsen 1935–43), dels i »Den nationale udvikling i Aabenraa 1800–1850« (Japsen 1961).

I artiklerne 1935–43 gennemgår GJ nøje byens konjunkturer og handelsforbindelser, mens han i 1961 på et historisk-materialistisk grundlag viser forbindelserne mellem den nye nationale bevidsthed og de økonomiske og klassebestemte interesser.

Derimod beskæftiger »Aabenraa Bys historie«, III 1864–1945 (1974) sig mest med det billede, de officielle akter giver af byens historie, således at hovedvægten bliver lagt på bystyre, nationalitetskamp, skole og kirke.

Af speciel værdi for denne undersøgelse har den 1975 udkomne »Bevaringsplan/Historiske huse i Aabenraa« (H. H. Engquist 1975) været. Omend arbejdet som bevarings-

plan kan diskuteres, er den grundige og kyn-
dige gennemgang af plantyper og bygnings-
detailler i indledningen af meget stor betyd-
ning for den danske byforskning, bl.a. ved på-
visningen af, hvorledes nybyggeriet i 1700-
årene blot bevirkede mindre omformninger
af en gammel gavthus-plan-tradition, der kan
føres tilbage til 1600-årene.

Aabenraa 1840–1920

Det følgende korte resumé af byens generelle
udvikling i perioden 1840–1920 bygger ikke
mindst på Japsens arbejder. Derudover er be-
nyttet byens trykte beretninger (Berichte
1878–79 og 1882–1912), »Aabenraa Handels-
stand« (Kamphøven 1947), »Topographie
des Herzogthumes Schleswig« (Oldekop
1906) samt Industritællingerne 1876 ff.

Aabenraa var indtil ca. 1840 i ret ringe
grad en oplandsby. Byens købmænd var i lige
så høj grad parthavere i *rederivirksomhed*.
Denne skibsfart gik i årene efter 1813 i stadig
højere grad på de oversøiske lande, samtidig
med at handelsforbindelserne rettedes mod
Hamburg (mod tidligere København). Søfar-
ten fra Aabenraa tog i årene efter 1830 et
kraftigt opsving, men betydningen for byen lå
mest i rederivirksomheden, idet kaptajnerne
selv fra gammel tid satte den opsparede kapi-
tal i gårde på Løjt Land, ligesom skibene efter-
hånden som sejladsen mere og mere gik på
Amerika og Kina sjældent besøgte Aabenraa.
Selv da kaptajnerne efter 1875 begyndte at
bosætte sig i selve byen, var det kun yderst
sjældent, de anbragte kapital i byens virk-
somheder – og da ikke mindst i egne rede-
rier.

Et erhverv, der derimod blomstrede i selve
byen i tiden 1830–1878, var *skibsbyggeriet*,

især kulminerende i året 1857, da der i
Aabenraa var 6 skibsværfter med over 150
skibstømrere ansatte og endnu 2-300 arbej-
dere og håndværkere som direkte afhængige.
Efter krisen 1857 kom skibsbyggeriet aldrig
op på stadiet fra før 1857, men der var fortsat
3 værfter lige til 1878. I årene 1878–79 op-
hørte skibsbyggeriet imidlertid brat og for
stedse. Krakket var dels forårsaget af den ty-
ske krise efter »Gründerperioden« 1870–73,
dels af dampskibenes fremkomst (Flensborg
stålskibsværft grundlagdes 1872), og betød en
katastrofe for Aabenraa.

I årene 1878–82 udvandrede over 1000
personer – især unge folk – dels til Amerika,
dels til Flensborg og Hamburg og dels til Dan-
mark. – Byrådet skriver i sin beretning
1882–84, at befolkningen var »seit 1880 bede-
utend vermindert, theilweise durch nicht fest-
gestellte Auswanderung grosztentheils aber
durch das Eingehen des Schiffbaues und des
dadurch bedingten Abzugs vieler vom Schiff-
bau abhängig gewesener Familien«.

Ret uafhængige af søfartens og skibsbygge-
riets stærke svingninger forøgede de almin-
delige købmænd i Aabenraa imidlertid deres
virksomhed i hele perioden 1840–90, især i
den store kornsalgsperiode efter 1850, da by-
en fik bedre vejforbindelser til oplandet. Den-
ne periode kan med rette betegnes som *han-
delskapitalismens gennembrud*, idet de hand-
lende i denne periode ikke blot stod for kapi-
taldannelse og industrigrundlæggelser i byen,
men også dominerede byens liv i langt højere
grad end før 1840 og efter 1890. På trods af
kornkrisen 1857 og de uopfyldte forventnin-
ger efter 1864 kunne købmændene bygge for-
nemme gårde til sig selv, mens arbejdsløshed
og fattigdom herskede i sidegaderne.

Efter 1864 så den tyskorienterede del af
købmandsstanden fremtiden i møde med en
del forventning. At resten af århundredet ik-

ke kom til at svare til forventningerne, skyldes mange faktorer. Her skal blot nævnes: udvandring fra landsognene (ikke mindst af nationale grunde), kapitalmangel samt en usædvanlig konservatisme hos nogle af byens nøglefigurer (jfr. Aabenraa bys historie, III, p. 96).

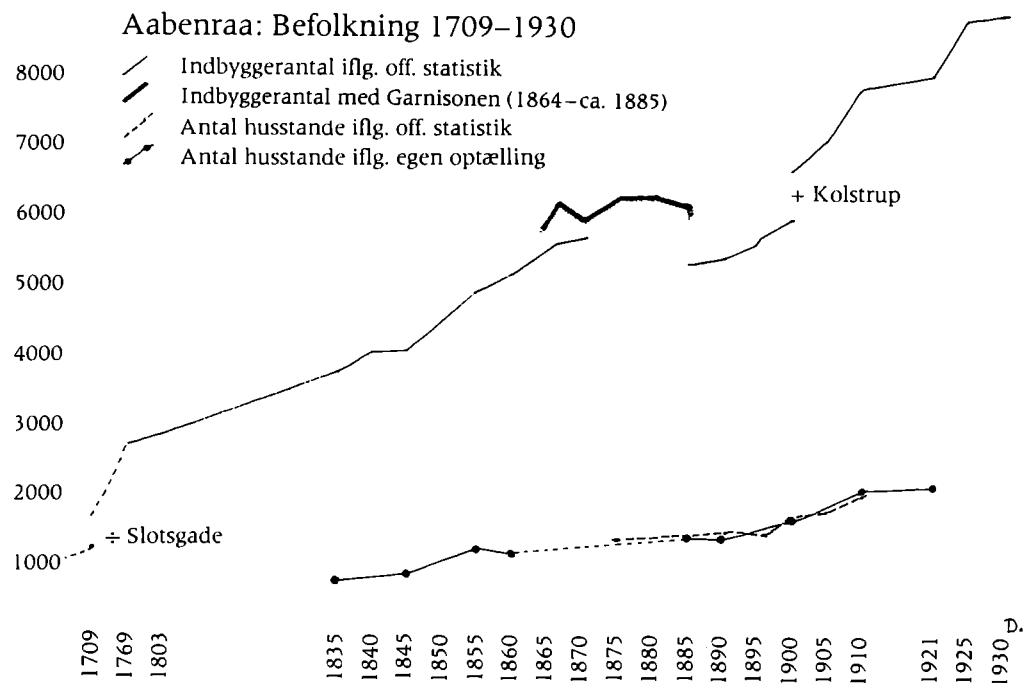
Efter 1890 skete der et økonomisk opsving i det tyske kejserrige, der ret sent nåede til Nordslesvig. Af betydning for Aabenraa var især tre ting: At det nordslesvigske landbrug fra ca. 1885 optog andelstanken og mekaniseringen næsten parallelt med Danmark, at byens opland i årene 1897–98 knyttedes til oplandet med smalsporede amtsbaner, og at den preussiske administration i årene 1895–1905 udvidedes i hidtil uset omfang.

Dette betød, at *kapitalismen henimod 1900 fik en ny karakter*: Dels opstod der en del industri (f.eks. Maskinfabrikker) helt adskilt fra købmændenes virksomhed, og dels betød sta-

tionsbyernes opkomst i oplandet, at Aabenraa fik en ny rolle i forhold til dette opland: Byen blev centrum for administrativ og anden service samt en en-gros- og butikshandel, mens den daglige vareforsyning i høj grad overtoges af handlende i oplandets småbyer.

Især omkring 1900 var udviklingen kraftig, og som vi skal se i undersøgelsen, kan mange af de nye miljøtypers gennembrud stedfæstes til disse år, afspejlende at udviklingen også dannede nye klasser og grupper i byens befolkningsstruktur.

Samtidig skete der en forholdsvis stor tilvandring: Dels af embedsmænd, dels af arbejdere fra de østelbiske egne, der var typiske emigrationsegne. Nationalt betød dette i længden ikke så meget: embedsmændene flyttede bort, og arbejderne kom i det lange løb først og fremmest til at føle sig som socialdemokrater.

Prolog til beskrivelsen

De følgende billeder udgør tilsammen en sjælden dokumentation af forandringen i en gades fysiske miljø. Dels spænder billederne over et langt tidsrum, dels er det samme ret anonyme sted på gaden. Billedrækken illustrerer bedre end mange ord, hvad kvarterudvikling vil sige. Og det viser, at det fysiske miljø kan vise forandringer, som *ikke* fremgår af f.eks. folketællingerne.

Billede 1 viser nuværende Ramsherred 18–10 ca. 1860–70. Stedet er på dette tidspunkt et typisk håndværkerkvarter med små og større gavlhuse. Nr. 10 og 12 er i to etager og er begge bygget efter ca. 1840. Nr. 12's butiksfacade er det første tegn på den følgende tid. Bageren i nr. 18 meddeler sig blot ved et skilt med et påmalet brød.

1

På *billede 2* fra ca. 1895 er husene endnu med mindre ændringer de samme. Men både bageren i nr. 18 og blikkenslageren i nr. 16 har fået egentlige butiksruder. Samtidig ses bagersvendene til venstre og bagerjomfruerne i vinduerne. De indgik stadig i bagermesterens husstand.

På *billede 3*, der er taget kort efter 1900, er miljøet totalt forandret. Bagermesteren har opført en 3-etages ejendom, og bageriet er blevet udvidet til »Conditori & Cafe«. Huset er opført i 1900 og er en typisk borgerlig kombineret butiks- og udlejningsejendom. Den kraftige udsmykning er knyttet til placeringen på hovedgaden og butiksfunktionen.

Udsmykning er i lige så høj grad blevet brugt på nr. 16, blikkenslagerens ejendom,

2

som byggedes 1899. Blikkenslageren er nu butiksindehaver med udsalg af lamper m.m. Længst til højre ses lidt af nr. 14, der opførtes ca. 1890–95 som et ægte gavlhus.

Men som det fremgår af disse huse, modsvarede den store forandring i det fysiske miljø ikke af en udskiftning af erhvervsfunktioner eller deres udøvere. Ejerne bor fortsat i husene, nu over butikken.

I folketællingerne kunne man have konstateret, at de ansatte ikke mere omkr. 1900 bor hos mester, men man kunne ikke have konstateret overgangen fra håndværk til butik, – fra sidegade til hovedgade.

3

Udgangspunkt: Aabenraa 1840

Det overleverede fysiske miljø, var en væsentlig faktor i den efterfølgende udvikling.

Byen med dens gader og huse er vel nok den del af vore materielle omgivelser, der i højest grad er et produkt af tidligere perioders kultur og levevis.

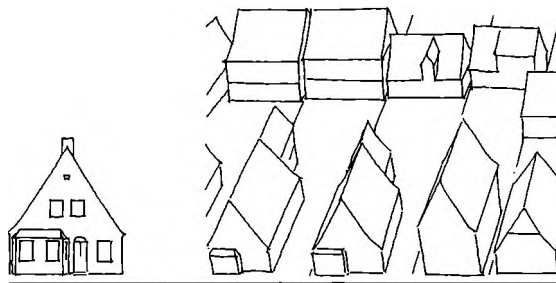
En by overlades ikke til næste generation som en bar mark, hvor enhver tid kan realisere sine idealer m.h.t. byplanlægning og boligkultur. – Det overleverede fysiske miljø er en ramme, som menneskene træder ind i. Denne ramme kræver en stadig stillingtagen: tilpasning, forandring eller total udskiftning. Mulighederne er vekslende: I Aabenraa, der dels p.g.a. stagnationen efter 1875 manglede kræfter til evt. at bryde med det overleverede miljø, og som dels fra 1700-årene havde arvet en bygningsbestand af langt større soliditet end f.eks. de sjællandske købstæders enetages bindingsværkshuse, måtte det overleverede miljø få en meget stor betydning.

Aabenraas bestand af bygninger omkring 1840–50 var især et produkt af den første store søfartsperiode ca. 1730–70.

Den ældste bygningsmasse får vi kun sporadisk besked om (bl.a. er de første brandtakstationer fra 1744), men H. H. Engqvists undersøgelser tyder på, at gavlhuset er den ældste bygningstype i byen, mens langhusene har bredt sig i bybilledet i løbet af 1700-årene og begyndelsen af 1800-årene (Engqvist 1975, s. 11).

Imidlertid var *gavlhuset* stadig omkring 1840 den dominerende hustype i Aabenraa. Såvel købmandsgårde som legehuse var udformet som gavlhuse, – men først og fremmest var gavlhuset et *håndværkerhus*.

Den typiske grundplan for bebyggelsen på

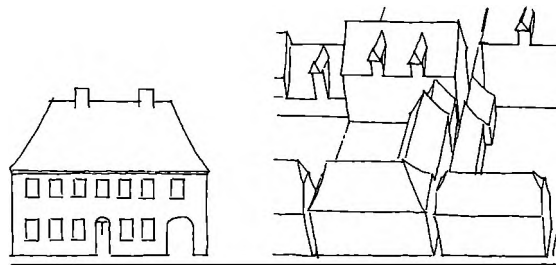

en gavlhusgrund var: Gavlhus mod gaden, dertil ofte bygget et mindre sidehus, og bagest på grunden et baghus på tværs, som rummede pakhus, stald o.l. og som ofte var et bulhus (Engqvist 1975, s. 11).

Den overvejende del af gavlhusene var oprindelig opført i bindingsværk, men siden midten af 1700-årene var gavle, karnapper og langsider efterhånden blevet omsat i grundmur i en ret stor del af husene (Engquist 1975, s. 16–17).

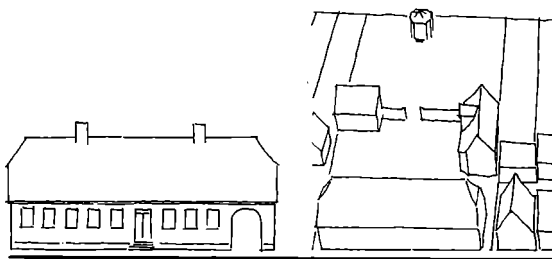
Gavlhusene var næsten enerådende i Slotsgades østlige del, i Ramsherred nord for Nørretorv samt i Søndergades nordlige del. Også en del af Storegade samt Fiskergade og dele af Nygade var i høj grad præget af gavlhusene.

De *langhuse*, der i løbet af 1700-årene vandt indpas i bybilledet, kan opdeles i fire grupper: Købmands- og kaptajnsgårdene, embedsmandsgårdene, gavlkvisthusene og leje-husene.

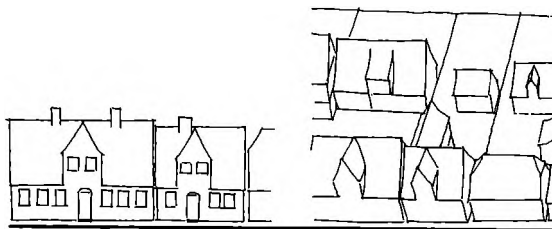
Købmands- og kaptajnsgårdene lå især på Storetorv, i det vestligste stykke af Skibbrogade og på et stykke af Søndergade, men lå også spredt langs resten af Storegade og Ramsherred.

De var bygget med grundmurede 2-etages forhuse, og omkring de kvadratiske gårdspladser lå pakhuse og stalde. Staldbygningerne kom dog til at spille en mindre rolle, efter at byjorden var blevet frasolgt.

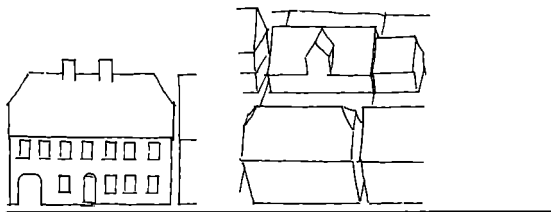

Embedsmandsgårdene var fåtallige og lå især i en klynge i Slotsgades vestlige del.

De var grundmurede, i 1 etage, og forskellen fra købmandsgårdene lå især i, at der kun hørte beskedne udbygninger til disse gårde, men til gengæld store haver.

En hustype, som – i lighed med de ovennævnte langhuse – synes at tilhøre tiden efter 1730, var *gavlkvisthuset*. De var dels typiske for nogle af de mindre centrale håndværkerkvarterer, såsom Nybro, Nygade nord for Potergade og Slotsgades vestlige ende, dels for nogle af de egentlige leje-husstrøg såsom Gildegade og Sønderport.

Også *lejehusene* var et miljøelement, der kom til i 1700-årenes ekspansionsperiode, hvor søfolk og skibstømrere skulle have husly i byen. Lejehusene i een eller to etager kom især til at præge Sønderport og Gildegade, men også Slotsgade og Nygade fik deres part.

De var ofte smukt byggede, – hyppigt helt grundmurede – og kan undertiden forveksles med de højborgerlige gårde. Dette skyldes måske, at lejehusene havde samme bygherre og bygmester som de store gårde.

Endelig må nævnes de ret mange *småhuse* på 3–5 fag. Det var oprindelige lejeboder og antagelig en gammel hustype i byen, der imidlertid i løbet af perioden 1750–1850 for det meste kom i beboernes egne hænder, således at kun en halv snes småhuse i byen omkring 1840 var lejehuse, ejet af købmænd.

I disse småhuse boede især skibstømrere og håndværkere, der ikke havde brug for udhuse og værksteder: Skræddere, skomagere o.l.

Bortset fra 1700-årenes lejehuse var det fælles for de øvrige kategorier af ejendomme, at

de sjældent rummede mere end een husstand. Husenes størrelse udtrykte således beboernes økonomiske formåen og pladsbehov.

Ser vi på et kort fordelingen af hustyperne, er det tydeligt, at Aabenraa omkring 1820–30 havde en udpræget *koncentrisk* struktur, med en fortløbende rangfølge m.h.t. husenes størrelse og dermed i store træk det sociale niveau, fra centrum ud mod periferien.

I amerikansk humanøkologisk litteratur har en sådan koncentrisk struktur mest været påvist dels i middelalderlige europæiske byer, dels f.eks. i vor tids latinamerikanske

Forsøg på rekonstruktion af bebyggelsens karakter før ca. 1840–50 på grundlag af bevaret bebyggelse og kendskab til den forsvundne.

- købmands- og kaptajnsgårde, 2-etages langhuse
- ⌈ Gavlhuse, købmands- og håndværkergårde, 1–2 etg.
- Gavlkvisthuse, håndværkergårde og små lejehuse, 1 etg.
- Lejehuse, 2 etg.
- ⋯ Småhuse
- ⊠ Offentlige bygninger og stiftelser

byer, og denne byform er blevet karakteriseret som »præ-industriel«. (Emrys Jones 1970, p. 60 ff.).

Opbygningen af Aabenraas bystruktur omkring 1830 synes dog i lige så høj grad at kunne henføres til en række funktionelle faktorer som til vurderinger formet af periodens samfundsstruktur.

Handelens placering ved torv og hovedstrøg skyldtes i høj grad nødvendigheden af at være, hvor oplandsboerne kom forbi.

Håndværkernes lokalisering synes derimod i mindre grad styret af, at bestemte strøg var bedre end andre. Her har grund- og husstørrelserne i lige så høj grad spillet ind.

Og den prestigeværdi, som de centrale strøg evt. har haft, hindrede jo heller ikke endda højborgerlige personer i at bo i byens mindre gader. Også her synes grund- og husstørrelsen at have haft større betydning end afstanden til torv og rådhus.

At lejeboder, småhuse og lejekasserner kom til at samle sig i en krans omkring byens centrale dele, kan lige så vel tilskrives disse hustypers sene ankomst til bybilledet.

Der er dog ingen tvivl om, at området omkring Storetorv har været tillagt en stor prestige, mens yderområderne har været tillagt den mindste. Men i den øvrige – og største – del af byen har differentieringen, socialt set, omkring 1830–40 stort set rettet sig efter hus typernes blandede forekomst.

De kvarterer, jeg i det følgende opererer med, er jfr. indledningen ikke defineret fast som »de-og-de-gader«, men efter karakteren af det sociale og fysiske miljø. Disse kvarterer er altså på intet tidspunkt – heller ikke før 1840 – et statisk begreb:

I det følgende vil vi følge, hvorledes de skifter plads i byens rum, forandrer indhold og indbyrdes betydning samt opløses, mens andre kvarterformer opstår.

Købmændenes kvarter 1840–1914: Storhushold og specialisering

Købmanden, d.v.s. den i større omfang og mangesidigt handlende, var en af nøgleskikkelserne i den udvikling, der fandt sted i Aabenraa. Ikke blot var han en vigtig målestok for byens konjunkturer og forbindelser til oplandet, men han var også tit den, der stod parat til at bryde nye veje, netop fordi hans erhverv var så følsomt over for nye tendenser, økonomiske som sociale (jfr. Damgaard, 1972, s. 25–50).

Igennem hele perioden 1840–90 var samtlige købmænds husstande *storbushold*, d.v.s. købmandens familie og en del af hans ansatte levede i samme husstand.

Opsvinget efter 1850 betød en stadig udvidelse af disse storhushold: Før 1840 ses for det meste blot en karl, en bogholder og nogle tjenestefolk i købmandens husstand. Men i løbet af 1800-årenes anden halvdel får de fleste købmænd en eller flere kommis'er og medhjælpere i husstanden. Denne forøgede specialisering inden for husstanden tolker Börje Hanssen som et nyt element i denne ellers gamle patriarkalske arbejdsorganisation (BH 1949, s. 238–274).

Samtidig var købmændenes selvhushold blevet formindsket ved at deres andele i byjorden frasolgtes i årene ca. 1840–50.

Også gennem 1870'erne og 1880'erne udbyggedes købmændenes storhushold. De nye opgaver for købmandsgården, som f.eks. udvidet butiksvirksomhed, intensiveret oplandsbetjening, engros-handel med de nye stationsbyer m.m. klaredes fortsat af den samme husstand: købmandens – med hjælp af et varierende antal bogholdere, kommis'er, karle, kuske, piger m.fl.

Det gennemsnitlige antal af ansatte boende i husstanden var i tiden 1860–1900 ret konstant pr. hushold, men antallet af storhushold steg indtil ca. 1885–90. Antallet af ansatte boende i husstandene var for samtlige ejendommers vedkommende på hovedstrøget Storegade–Ramsherred ca. 250 i 1860, ca. 280 i 1885, men ca. 175 i 1910 og ca. 160 i 1921. – Men da faldet efter 1885 i meget stort omfang falder på håndværkerhusstandene på dette gadestrøg, er det mit hovedindtryk, at forandringen i købmændenes hushold skal søges i perioden 1905–14, – ja, endnu senere, hvilket senere skal belyses ved eksempler på enkelte hushold.

Men hvordan var nu egentlig vilkårene for Aabenraa-købmændene i denne periode? Er det helt dækkende at sige, at de nye opgaver »klaredes« af købmændene?

Börje Hanssen nævner f.eks. om Simris-

hamn (BH 1949), at i perioden 1850–1900 blev af byens 40 købmænd de 3 rige, 13 velhavende, og 24 gik konkurs eller blev fattige. Storhusholdets købmand var altså udsat for store belastninger.

Ser vi på Aabenraa, viser det sig, at der i tiden 1885–1910 var en langt større udskiftning af købmandsfamilier end i tiden 1830–50. Ser vi på købmændenes navne i folketællingerne, ser vi at

af 40 navne 1860 genfindes 16 i 1885
af 45 navne 1885 genfindes 22 i 1900
af 50 navne 1900 genfindes 20 i 1910
af 55 navne 1910 genfindes 30 i 1921

Selv om enkelte af de nye familienavne undertiden ses at være i familie med ældre købmandsslægter, er det dog tydeligt, at der især 1900–1910 var en stor udskiftning af slægter, nemlig 3 gange så stor som i tiden 1860–85!

Ejernavne for købmandsgårdene iflg. folketællinger

Nørreport

	1860	1885	1900	1910	1921
nedr.	–		P. Todsen	P. Todsen	E. Diedrichsen
12–14	Jes Hansen	Hotel	Hotel	Hotel	Hotel
30	Ries	Ries	Ries	Ries	Ries
22	–	–	–	Emil Kjær	Emil Kjær
4	–	–	–	Karl Nielsen	H. L. Hansen

Ramsherred

1	Fr. C. Raben	Fr. Raben jr.	Fr. Raben	Peter Paulsen	A/S Ceres
27	P. H. Callesen	–		Otto Göttig	–
29	Jes Bundesen	Jes Bundesen	–	–	–
35	–	–	S. P. Ewald	S. P. Ewald	S. P. Ewald
37–39	Voetmann	Voetmann	Voetmann	Voetmann	Voetmann
51	Jörg. Ahlmann	J. Lorentzen	El-værk	El-værk	El-værk
53	J. N. Nielsen	N. C. Nielsen	C. E. Simonsen	W. P. Schmidt	W. P. Schmidt
8	H. C. Davidsen	H. C. Davidsen	Carl Bjerring	Lægebolig	Lægebolig
26	–	H. P. Jespersen	Th. Ries	Th. Ries	–
32	–	P. Jensen	P. Jensen	H. Michelsen	{ H. Michelsen H. Callesen
36	Ditlev Damm	{ D. Damm H. Callesen	H. Callesen	H. Callesen	Johs. Paulsen
40	J. Jürgensen	J. Jürgensen	M. Jürgensen	J. C. Jürgensen	P. C. Jürgensen
42	J. Lorentzen	J. Lorentzen	J. Lorentzen	J. Lorentzen	C. J. Christiansen

	1860	1885	1900	1910	1921
<i>Storegade</i>					
3	H. J. Marcussen	Jeppe Petersen	Jeppe Petersen	H. Offersen	Bank
17	L. E. Schmidt	Martensen	H. Lorentzen	H. Lorentzen	Peter Jessen
19	Aug. Herzog	Knutzen	C. Petersen	Raben, Agent	Johs. Rebehn
27	–	P. Kralund	M. C. Birck	P. Tyroll	P. Tyroll
29	–	P. H. Neumann	E. Zinck	{ M. C. Birck E. Zinck }	M. C. Birck
31	–	{ Th. Ries M. Davidsen }	Fr. Hansen		H. F. Hansen
35	L. C. Davidsen	–	H. Danielsen	H. Danielsen	Lor. Hansen
6	C. A. W. Bode	C. A. W. Bode	C. A. W. Bode	C. A. W. Bode	C. A. W. Bode
36	F. A. Jensen	–	von Bergen	von Bergen	von Bergen
38	Joh. Davidsen	(Raben)	Peter Clausen	Peter Clausen	Peter Clausen
<i>Storetorv</i>					
3	C. E. Hoffgaard	Hoffgaard	Hoffgaard	Hoffgaard	Hoffgaard
5	Chr. Nissen	Boghandel	Boghandel	Boghandel	Boghandel
2	J. P. Skau	S. J. Raun	Wilh. Speckhahn	»Colosseum«	–
4	J. A. Jürgensen	J. A. Jürgensen	J. A. Schmidt	J. A. Schmidt	J. A. Schmidt
8	–	A. Hulwey	A. Hulwey	P. Christensen	P. Christensen
<i>Søndergade</i>					
7	M. Neumann	M. Jacobsen	–	H. Hansen	Anton Nielsen
11	K. D. Dethlefsen	–	Jes Hansen	Chr. Jacobsen	Chr. Jacobsen
13/15	P. Petersen	P. Neumann	H. Schmidt	Johs. Andersen	–
10	H. J. Wied	Aug. Harboe	H. N. Hansen	Jes Jensen	Jes Jensen
12	J. H. Brammer	A. Johannsen	A. Johannsen	Chr. Jespersen	Chr. Jespersen
18	Joh. Daul	E. Lorenzen	E. Lorenzen	–	–
24	Vill. Lunn	Lor. Hansen	Lor. Hansen	Matth. Nielsen	Matth. Nielsen
<i>Fiskergade</i>					
9	A. H. Hartmeyer	Fr. Raben	–	–	–
<i>Vestergade</i>					
5 ell. 7	–	L. Thygsen	–	–	–
11	B. L. Petersen	–	–	C. Moldt, Agent	Chr. Springborg
8	–	–	C. Moldt	(Peter Clausen)	(Peter Clausen)
25	–	–	–	–	C. Moldt
<i>Nybro</i>					
14	B. Boisen Jessen	W. Harksen	J. Jürgensen	P. Jürgensen	P. Jürgensen
<i>Møllegade</i>					
10	–	Nathan Israel	Sammy Josias	–	–
<i>Klinkbjerg</i>					
1	Joh. Lorentzen	J. Lorentzen	Peter Lorentzen	Holger Fink	Holger Fink
19	C. F. Guldager	H. Paulsen	Storm	J. Christensen	Anna Christensen
2	M. H. Lüders	N. von Bergen	Heinr. Petersen	Jeppe Sørensen	–

En del af grunden skal søges i et bankkrak i 1900, hvilket også viser, at der, siden den første bank i byen var blevet grundlagt 1872, var opstået en større afhængighed blandt købmændene af en ny tids pengeformidling.

Resultatet blev i hvert fald, at en del af de gamle købmandsslægter forsvandt fra hovedgaden. Deres efterfølgere kom især fra det øvrige Nordslesvig.

En del af slægtsudskiftningen skyldes imidlertid også, at købmandsgårde forholdsvis sjældent gik i arv. Købmandssønner, der ønskede at gå handelsvejen, søgte læreplads hos andre købmænd, ofte i andre byer. I Aabenraa er der eksempler på købmandsgårde, der er blevet overtaget af sønner, men der er ikke eet eneste eksempel på, at en søn har stået i lære som kommis el.lign. hos faderen. Når man har overladt denne oplæring til fremmede købmænd, må årsagen være, at man bl.a. har været klar over, at købmandens stadige rolle som initiativtager gjorde, at nye erfaringer talte mere end den tradition, der kunne gives videre. Der er derimod mange eksempler på, at bogholdere eller kommis'er har overtaget købmandsgården. Börje Hansen skriver: »Det var meningen att bokhållaren så småningom skulle sätta upp egen rörelse eller överta någon äldre sådan« (BH 1949, s. 238–45).

I enkelte andre byer har jeg i forbindelse med andre undersøgelser bemærket, at visse mindre købmandsgårde ofte var skueplads for starten eller afslutningen på en købmandskarriere. Noget lignende har ikke kunnet konstateres i Aabenraa.

Derimod var der i hele perioden en stor forskel mellem de store etablerede købmandsgårde, især i Ramsherreds sydlige del, med indbyrdes slægtsforbindelser og arvefølge over lang tid og de små købmandsgårde i Ve-

stergade, Søndergade og en del af Storegade, hvor udskiftningen var stor.

Efter 1890 skete der en stigende differentiering af handelslivet i Aabenraa. Parallelt med, at købmandsgårdenes butikshandel stadigt udvidedes, men samtidig koncentreredes om manufaktur og kolonialhandel, var der langs hovedgaden opstået en lang række små specialforretninger. Defineret som al ikke-købmandsmæssig handel steg antallet af specialforretninger iflg. adressebøgerne (Bøger 1876 og Nahrendorff 1892) fra ca. 15 i 1876 til ca. 40 i 1892. Disse specialforretninger var i meget høj grad lagt an på, at kunderne kom forbi, så udstillingen i vinduet og købte. Flere af disse forretninger bar simpelt hen navnet »Contantgeschäft«.

Et andet nyt element blandt hovedgadens butikker og købmandsgårde blev – efter 1900 – *bankerne*.

Den første bank i Aabenraa blev grundlagt 1872 – i de år, hvor »Gründertiden«s opsving også kunne mærkes i Aabenraa. De næste banker kom i 1890'erne, men aktiviteten var især stor i årene 1900–15. Det kan tages som et tegn på, at forretningslivet i Aabenraa nu havde nået en højere grad af formaliseret pengeøkonomi end før, da købmændene stadig stod for en del kreditformidling og penge-transaktioner. Denne udvikling må ses som nøje sammenhængende med den udvikling i handelslivet, som vi har set skete i løbet af 90'erne og i begyndelsen af 1900-årene. Nogle købmænd koncentrerede efterhånden deres handel om butikken, mens andre koncentrerede sig om en-gros-handelen med oplandskunderne, – især det stadigt stigende antal handlende i de opvoksende stationsbyer.

Som vi skal se nedenfor, var det især den sidste nye funktion, der fik følger for selve organisationen – og dermed også husholdsformen – i købmandsgårdene.

Storegade 31 ca.
1890–95. På vej fra
købmandsgård til
manufakturforretning.
Kompagnonen Wilhelm
Speckhalm havde 1900 fået
egen forretning i Storegade 2
(fot. i Billedsamlingen,
Landsarkivet Sdj.).

Eksempler på købmandsgårdes udvikling efter 1900

I det følgende skal udviklingen følges for en række købmandsgårde 1885–1921.

Ser vi på de viste husholdstavler, fremgår det, at storhusholdene indtil 1900 var fælles for alle købmændene.

Svingningerne i den enkelte købmands antal kommis'er og tjenestefolk var små og afspejlede alene forretningens op- eller nedgang. Kommis'en Peter Clausen, der 1890-95 overtog Rabens købmandsgård, drev på få år denne lidt hensygnende virksomhed frem til at være byens førende og mest elegante manufaktur-stormagasin.

I perioden 1900–1921 ses det derimod, at der sker noget mere afgørende blandt købmændene:

I 1910 har Friedrich Raben således trukket sig tilbage som »Agent«, mens Peter Paulsen har overtaget købmandsgården. I 1921 er Paulsen pensioneret og bebor en villa i byens nordlige villakvarter, mens købmandsgården er blevet omdannet til »A/S Ceres« og bygningerne er ubeboede. Ligeledes er købmand von Bergen i 1921 flyttet i villa, således at kun en lagerforvalter bor i den fortsat virksomme købmandsgård.

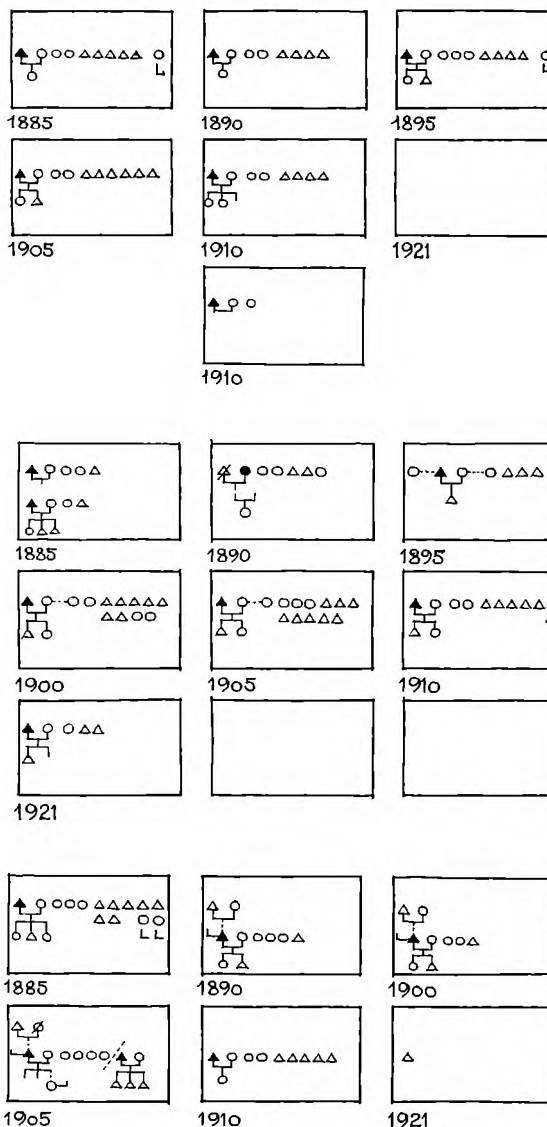
Efter 1905 stod også den Raben/Clausen'ske købmandsgård på Storetorv tom. Men i modsætning til de øvrige købmænd, der ved bortflytningen havde opløst deres storhus-hold, tog Peter Clausen den gamle arbejdsorganisation med over i det nye hus, han byggede i Vestergade (se s. 90). Først i 1921 levede også Clausen i kernefamilie.

Endelig kan vi nærmere følge købmandsfamilien Voetmann, der siden 1850'erne havde været en af byens førende, især beskæftiget med transithandel af tømmer fra Finland, der solgtes videre til Vesteregnet, Tønder og marsken.

Fra 1900 var begge Chr. Voetmanns sønner iflg. folketællingen medindehavere af virksomheden og boede i husstanden. I 1910 har derimod alle tre etableret egne hushold. Faderen havde købt en repræsentativ kap-tajnsvilla og den yngste søn havde nedsat sig i en lejlighed Forstalle 10 (se s. 103) i et leje-hus for det bedre borgerskab. Alt efter deres økonomiske evne havde disse to altså nu forsøgt at realisere deres vurderinger m.h.t. bolig. Tårne og veranda'er var fælles for villaen og leje-huset.

Den ældste søn havde overtaget købmandsgården på Ramsherred – og dermed 2 kommis'er på kost og logi. Først 1921 var også Johann Voetmanns hushold en kernefamilie, og kommis'ernes kammer har kunnet lejes ud.

– Voetmann er i det hele taget et velegnet eksempel – omend ikke typisk for Aabenraa-købmændene som helhed. Allerede i 1880-erne var købmandshandelens hovedvægt blevet lagt på tømmeret, og der var blevet bygget savværk på havnearealerne, – en af de industrier, der blev grundlagt af handelskapital. Efter 1900 faldt korn- og detailhandelen helt bort, hvorfor storhusholdets opløsning

*Købmandsgården
Ramsherred 1. Ejere:
1885–1905: Friedrich
Raben, 1910: Peter
Paulsen (Fr. Raben bor
1910 som »Agent«
Storegade 19), 1921: A/S
»Ceres« (Peter Paulsen bor
1921 i det nordlige
villakvarter).*

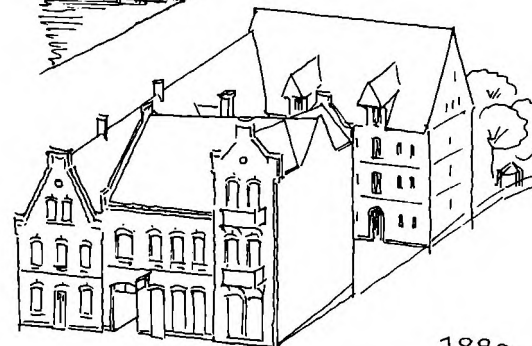
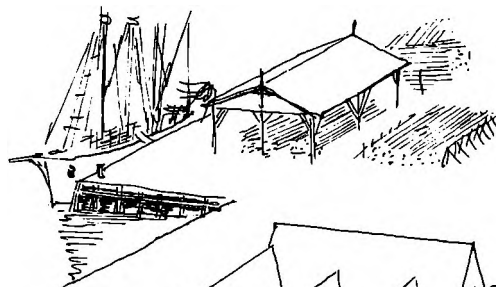
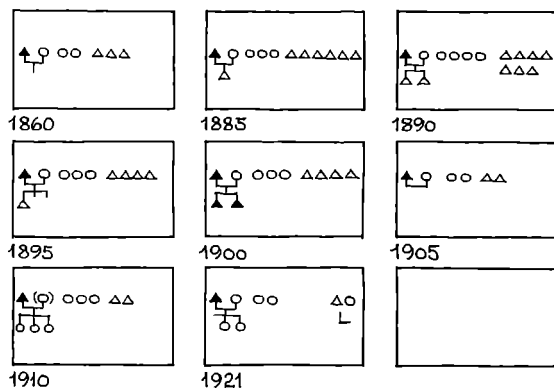
*Købmandsgården
Storegade 38, fra 1900
med Vestergade 8. Ejers
1885 af skibsreder Gustav
Raben, der bebor gården
sammen med købmand
Chr. Jacobsen. 1890 ejes
gården af Gustav Rabens
enke, der som første
commis har Peter Clausen
(f. Nordborg på Als 1863).
1895–1921 ejes gården af
købmand Peter Clausen,
hvis storhushold i årene
1900–10 ubestridt er byens
største.*

*Købmandsgården
Storegade 36. Ejers 1885 af
købmand J. S. Raun. I
1890 bor J. S. Raun og
hans hustru i gården, men
plejesønnen Carl Raun har
overtaget bedriften og står
som »Gastwirth«. Carl
Raun ejer også gården
1900 og 1905, men 1905
bor endnu en købmand
med egen familie i gården.
1910 ejes gården af J. von
Bergen, der i 1921 bor i det
nordlige villakvarter. I hele
købmandsgården bor i folke-
tællingen 1921 kun en »La-
gerforvalter hos v. Bergen«.*

også kan ses som en funktion af en overgang til en arbejdsorganisation, hvor en kapital-ejer beskæftiger ren løn-arbejdskraft, i 1910: 50 arbejdere iflg. industritællingerne.

Købmandsgården

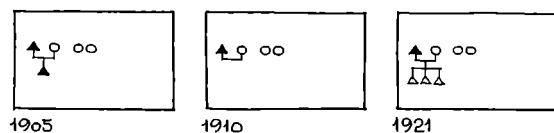
Ramsherred 39. Ejere:
1860: Johan Jacob
Voetmann, 1885-1900:
Chr. Voetmann, i 1900
med begge sønner som
»Geschäftsteilhaber«,
1905-21: Johan
Voetmann.

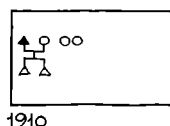
1880

Villaen Haderslevvej 3.

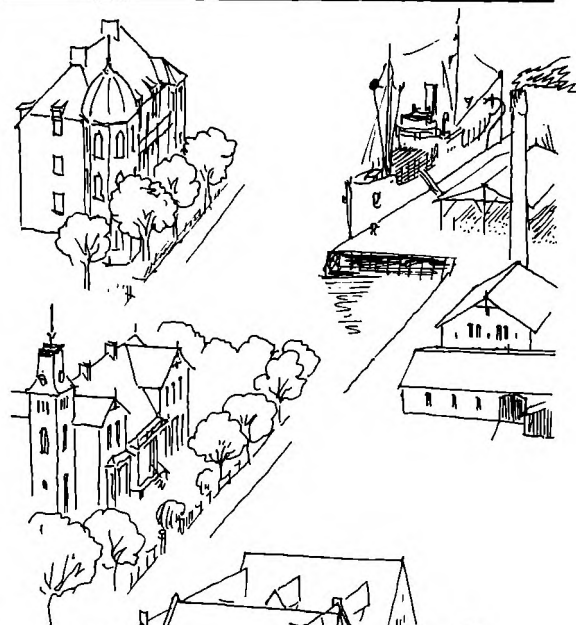
Ejere: 1905-10: Chr.
Voetmann, senior, 1921:
Chr. Voetmann, jr.

Løjigheden Forst Allé 10:
Chr. Voetmann, jr.

1910

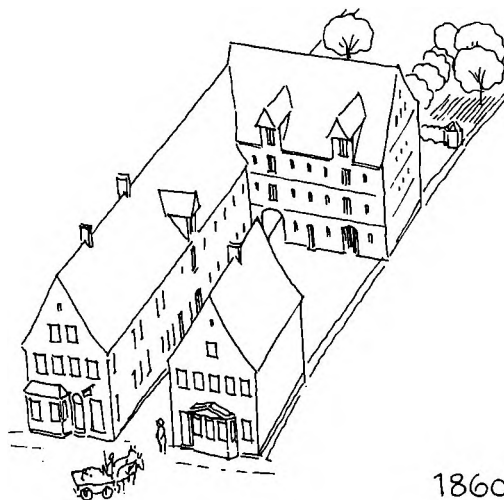

1860

1910

Skitse af udviklingen i
familien Voetmanns fysiske
miljø:

1860: Den traditionelle
købmandsgård.
1880: Nyt forhus og
tømmerpladser på havnen.
1910: Adskillelse bolig-
arbejdssted og industriel
virksomhed.

Også byens anden store træhandler, Lorentzen, grundlagde et savværk, som videreførtes af en arving, mens købmandsgården på Ramsherred blev elektricitetsværk og udlejningsejendom.

Man kan altså konkludere, at den på storhusholdet baserede købmandsgård befæstede sin stilling i Aabenraas arbejdsliv helt indtil 1890–1900, men efter 1900 kom under pres fra nye organisationsformer, der dog kun langsomt slog igennem. Endnu i 1921 boede der i byens købmandsgårde de traditionelle storhushold. Ved forespørgsler i byen synes dog at kunne konstateres, at de ikke holdt ud mere end 10 år derefter.

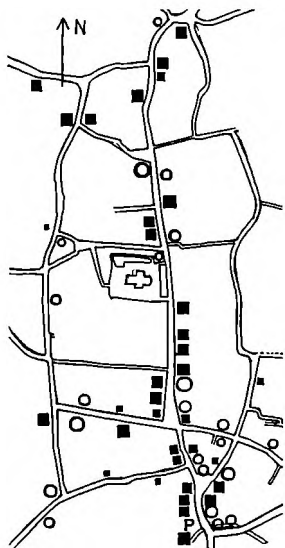
For det fysiske miljø var det vigtigste i denne udvikling, at der skete et brud med den århundredgamle enhed af beboelse og arbejde.

Ramsherred 39, købmand Voetmanns gård fra 1880. Det er et af de bedst bevarede af byens store borgerhuse fra handelskapitalismens periode. Flere af facadens elementer benyttedes i Aabenraa gennem hele perioden 1864–1900: Således de senklassicistiske buestik og den asymmetrisk placerede nygotiske kvist. (Fot. P.D. 1974).

Nedenunder ses »Villa Anna Caroline«, der opførtes 1899–1900 af kaptajn Schütt, men som overtoges ca. 1903–04 af tømmerhandler Voetmann. (Fot. i Billedsamlingen, Landsarkivet Sdj.).

Handelskvarteret 1845

■ Købmandsgård

○ Gæstgiveri

P Posthus

(kilde: Folketælling)

Handelens kvarter og dets fysiske miljø ca. 1840–90

Trods beretningerne om byens ringe handel endnu omkring 1840, var langt de fleste af de indtil efter 1900 eksisterende købmandsgårde etableret på deres pladser allerede før 1840.

Forskellen fra håndværkergårdene var dog endnu ikke så stor, som den senere blev. Adskillige af købmandsgårdene var før 1840'erne udformet som 1-etages eller 2-etages gavlhuse med pakhus og stald bag på grunden.

Den stærkt forøgede handel efter 1848 blev imidlertid ledsaget af et stort nybyggeri af købmandsgårde. Af Aabenraas ca. 45 købmandsgårde nybyggedes de 16 næsten fuldstændig i årene 1835–64.

De to-etages langhuse fik nu deres anden storhedstid. I årene 1835–50 synes især C. F. Hansens rådhus fra 1835 at have været normgivende for købmændenes byggeri. Derefter begynder nygotiske elementer at indfinde sig på facaderne, men helhedspræget præges af den senklassicisme, som med model især i Hamburgs nybyggeri kom til at præge de sønderjyske købstæder til op imod 1890 (se Dragsbo 1974).

Planløsningen for gårdanlæggene forlod det slesvigske præg til fordel for det almindelige danske mønster med fire længer omkring en gårdsplads. Med de to-etages langhuse blev også adskillelsen mellem boligen i 2. etage og kontor, butik og skænkestue i 1. etage det almindelige.

Efter 1864 fortsatte byggeriet af købmandsgårde. I tiden 1864–90 nybyggedes 11 gårde helt. Da flere af nybygningerne samtidig var de anseeligste, der blev bygget i hele århundredet, er denne byggeaktivitet markant på baggrund af den næsten fuldstændige stagnation i resten af byens byggeri.

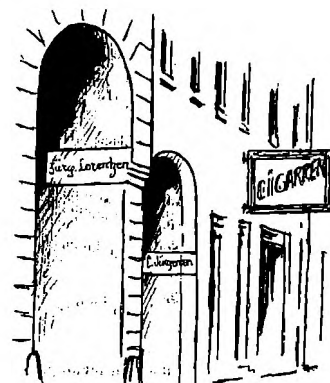
– Det var købmændenes stadig større rolle i byens liv, der viste sig her.

Efter 1864 begyndte købmandsgårdene at skifte karakter: Både Jürgen Lorentzens købmandsgård fra 1874 og Voetmanns fra 1880 byggedes i former for nygotik med en meget uregelmæssig, næsten romantisk opbygning, der tydeligvis var inspireret af fritliggende villabygninger. Det var et ønske om stærkere repræsentativitet, der gjorde sig gældende, – en understregning af handelskapitalistens dominerende stilling.

Dette gik hånd i hånd med det andet nye element i købmandsgårdenes miljø: Den egentlige butiksfacade med udstillingsvinduer. Den ældste bevarede butiksfacade i Aabenraa er netop at se på C. A. W. Bode's købmandsgård fra 1866 (Storegade 6). Hvor facaderne skulle tolke ejernes position, smag og formue, over for såvel byens borgere som besøgende, skulle butiksruderne appellere til mere tilfældigt forbipasserende, – især det nye promenerende borgerskab.

De faste relationer til en del af oplandets bønder opretholdtes dog fortsat. For dem var et beskedent navn, malet i porten tilstrækkeligt, – de vidste godt i forvejen, »hvor NN's port var«.

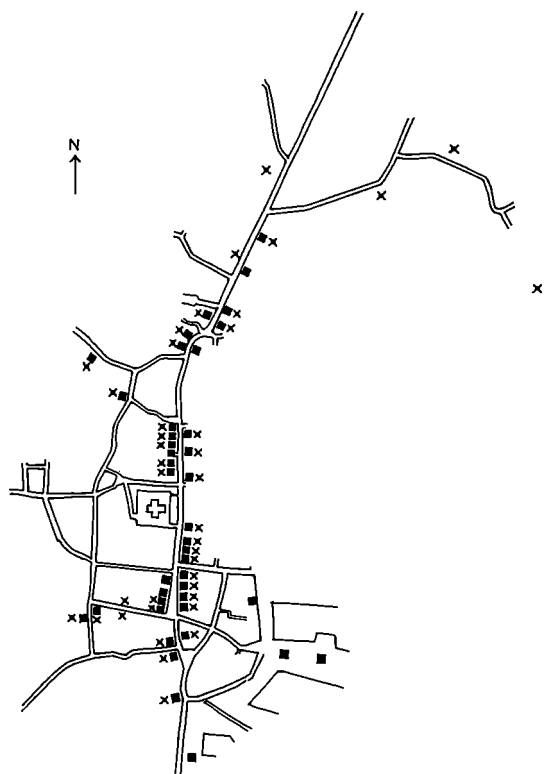
Skiltning for hhv. faste kunder og butikskunder, Ramsherred ca. 1914 (efter foto i Byhistorisk Forenings arkiv).

Efter 1890 ebbede byggeriet af købmandsgårde ud: 1896–99 nybygges den sidste egentlige købmandsgård på Ramsherred, og med 3 nye forhuse 1900 afsluttes dannelsen af et endnu i dag fremtrædende fysisk element i bymiljøet.

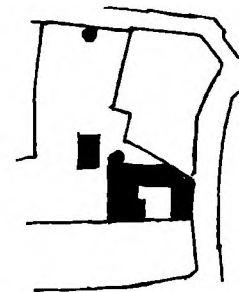
Købmandsgården som en enhed af beboelses- og arbejdsfunktioner havde altså lige til dette tidspunkt udgjort rammen om al større handel i Aabenraa.

Men som vi har set, skete der efter 1900 en række brud med denne tradition: brud, der betød såvel dybtgående ændringer i handelskvarterets miljø som dannelsen af nye kvarterer.

✕ Købmænd: bopæle 1921.

■ Købmænd: erhvervsbygninger 1921.

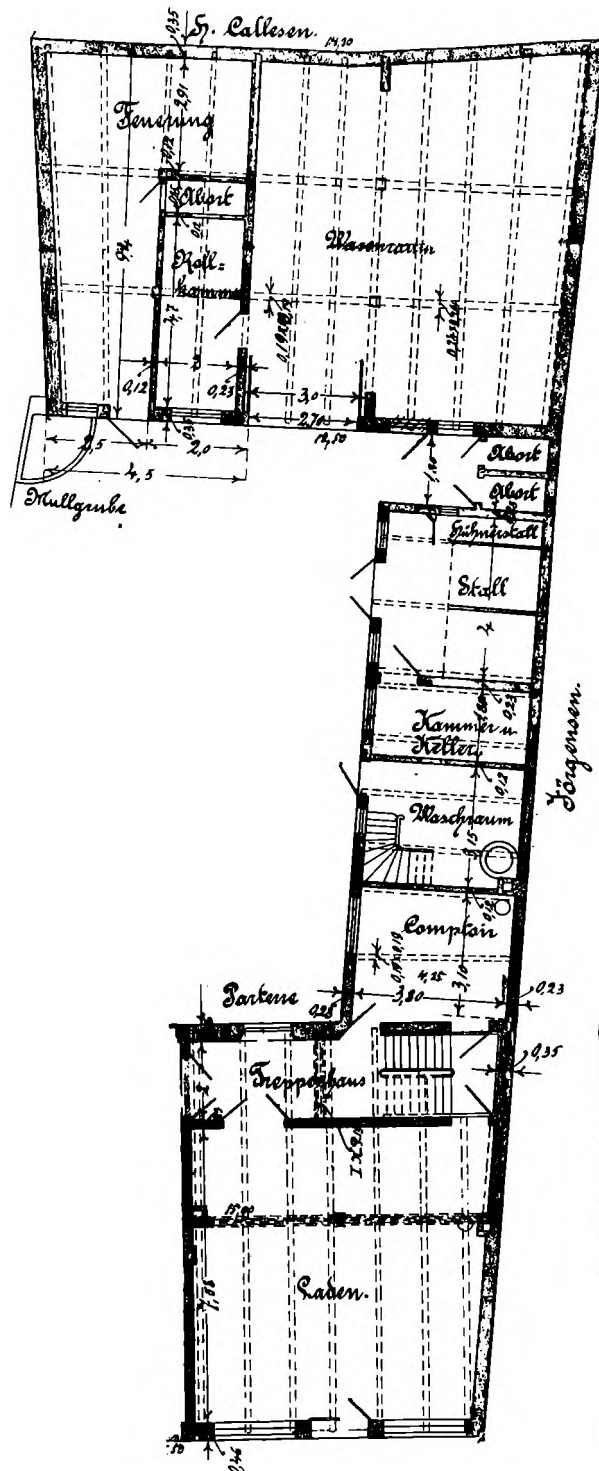
Hans Ries' købmandsgård, Nørreport 30 (se også foto s. 80).

Denne købmandsgård var indtil lukningen 1977 et enestående eksempel på en købmandsgård, der ikke alene var blevet liggende på hovedstrøget, men også indtil lukningen alene havde været baseret på oplandshandel, – hvilket også fremgik af facadens mangel på udstillingsvinduer og større skiltning.

Af ændringer siden opførelsen i 1880'erne er kun at nævne, at gæstgiveriet i købmandsgården var ophørt, samt at et siloanlæg tilbyggedes omkring 1965.

På det øverste billede ses tilkørslen bagfra, der blev nødvendig ved gædgadens etablering. Forneden ses haven (hvor endda agrare elementer var bibeholdt) med legehuse i Kilegaard (se s. 84) bag lysthuset. (Fot. P.D. 1974).

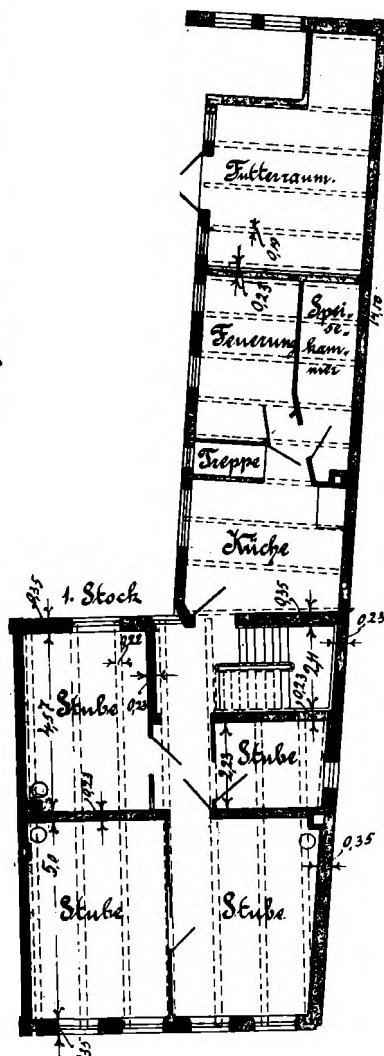

Købmandsgården
Ramsherred 32, nybygget
1899 for frøhandler
Michelsen. Det var én af de
sidste traditionelt byggede
købmandsgårde med
lagerrum, stalde, butik,
kontor og bolig omkring en
gårdsplads. Allerede 10 år
efter var opløsningen af
denne miljøtype begyndt.

Det højborgerlige villakvarter, hvortil købmændene sammen med mange andre flyttede, skal behandles senere. Her skal især gennemgås ændringerne i det fysiske miljø i handelskvarteret.

Disse ændringer skete på tre områder:

- 1) De handlendes boliger i købmandsgårdene.
- 2) Erhvervs- og produktionsbygningerne.
- 3) De specialiserede funktioners plads i miljøet.

ad 1): Omend fraflytningen af købmænd fra hovedstrøget skete langsomt, kan virkningerne allerede spores efter 1900. I de ledigblevne beboelser i købmandsgårdenes førstesale flyttede embedsmænd og personer med liberale erhverv ind. Disse lejligheder gik nu ind i konkurrencen om lejere på lige fod med villaerne og de højborgerlige lejligheder i nybygninger.

ad 2): De øvrige funktioner i købmandsgårdene flyttede først ud fra hovedstrøget efter 1920. I 20'erne og 30'erne indrettes en del lejligheder i tidligere pakhuse, jfr. illustrationen s. 39. I disse tilfælde betød det kun ændringer i det fysiske miljø inde på gårdspladserne. Derimod opslugtes et par købmandsgårde, der lå uden for hovedstrøget, efter 1920 af de omkringliggende arbejderkvarterer og opdelt i smålejligheder.

I lighed med Voetmann, der i 1880'erne opbyggede tømmerpladser og savværker ved havnen, byggede også et par andre købmænd lagre og pakhuse på havnearealerne omkring 1900. Men udflytning af hele handelsvirksomheder til havnen skete først efter 1920.

ad 3): På hovedstrøget skabte de nye funktioner, såsom specialforretninger, kontorer, service og bankvirksomhed m.m. langsomt ændringer i miljøet efter ca. 1880–90.

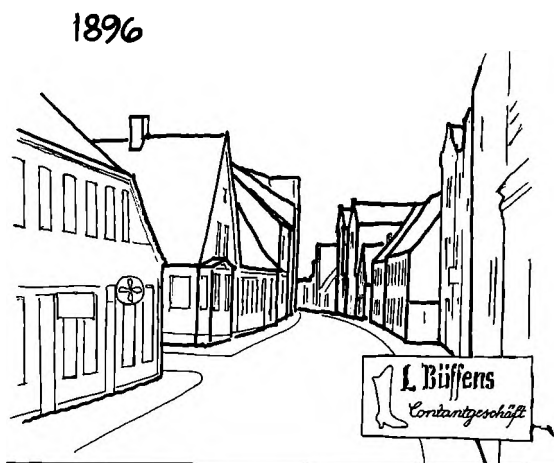
For forretningernes vedkommende vedblev det at være reglen lige til efter 1920, at butik og beboelse kombineredes i samme hus. Selv de mange nye huse, der byggedes i årene efter 1895, kan – selv om de fleste havde »frie« lejemål – ikke siges at være egentlige udlejningsejendomme. Ejendomme, hvor alle butikker og lejemål var beregnet til udlejning, kom først til Aabenraa efter 1920.

Enkelte funktioner krævede dog et fuldstændigt brud med den eksisterende bebyggelse: I perioden 1900–14 byggedes på ho-

vedstrøget fire banker, et advokatfirma og en lægebolig – på steder, hvor en håndværker-gård eller lille købmandsgård havde haft sin plads.

Især bankerne skilte sig en del ud fra den øvrige bebyggelse: Deres præg af offentlig institution signaleredes ved en udformning meget lig det officielle byggeri. »Schleswig-Holsteinische Bank« fra 1901 fik en klassisk søjlefront – den eneste i byen, mens de andre pengeinstitutter valgte en tung nybarok.

Udviklingen gennem den her behandlede periode var ikke ens for alle de 5 gader i købmændenes kvarter: Søndergade, Storetorv, Storegade og Ramsherred samt Nørreport.

Storegades centrale del.
Øverst tegnet efter fotografi
o. 1896.
Nederst fotograferet 1978.
Til venstre ses
»Nordslesvigske
Folkebank«, bygget o.
1912. Overfor ses
Sparekassen, bygget 1914.
Til højre ses
Handelsbanken, tidligere
»Schleswig-Holsteinische
Bank«s bygning fra 1915
og bagved ses denne banks
første bygning fra 1901.

Søndergade

Søndergade og Søndertorv var fra 1700-tallet et vigtigt mødested for den sydfra kommende færdsel. Her lå postgården ca. 1770–1870, og i 1840–50 lå gæstgiverierne tæt omkring denne sammen med 6–7 mindre købmandsgårde.

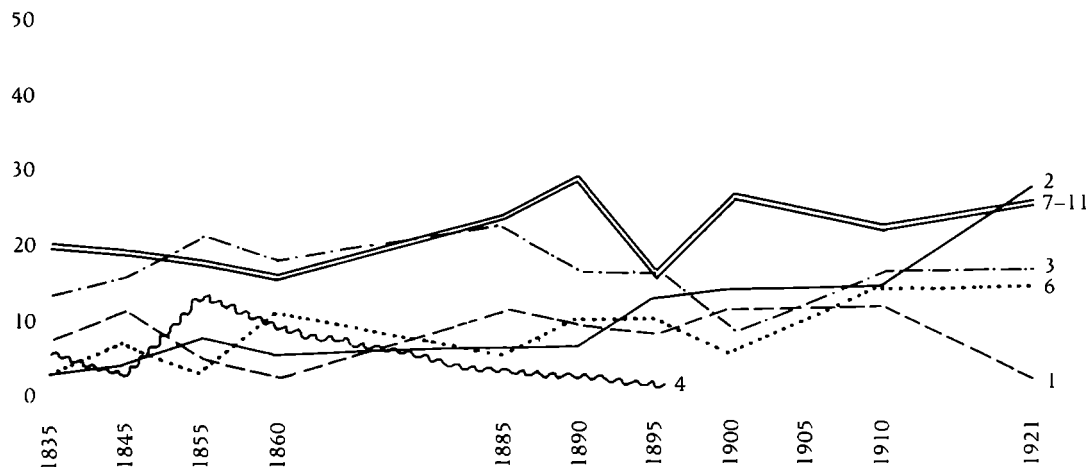
I den store handelstid synes det, som om Søndergade kom til at spille en mindre rolle. Her nybyggedes kun 2 købmandsgårde, og gruppen af større handlende stagnerede. Endnu tydeligere viser dette kvarters stagnation sig efter 1864, hvor strøget lige til 1894 ikke bæres med et eneste nyt hus. Det er tydeligt, at byens tyngdepunkt må være flyttet.

Søndergade – Fiskergade¹

Folketællinger	Sociale grupper													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	?
1835	8	3	14	6	3	0	9	0	2	3	6	1	5	–
1845	11	4	16	4	7	0	9	1	0	2	7	0	5	–
1855	5	8	21	13	4	0	9	1	2	3	3	0	3	–
1860	3	6	18	9	12	1	11	0	1	2	2	0	4	–
1885	11	6	21	3	7	1	9	4	4	1	5	0	5	–
1890	9	6	16	2	10	1	5	6	7	1	9	0	5	–
1895	8	15	16	0	10	1	6	4	1	0	4	0	4	–
1900	11	16	8	0	6	1	6	8	3	0	9	0	2	14
1905														
1910	12	16	16	1	14	1	7	8	1	1	5	3	2	1
1921	1	27	16	0	15	0	6	10	2	1	6	3	1	–

¹ Disse og følgende tabeller angiver for de nævnte gader det samlede antal *husstandsoverhoveder* i folketællingerne 1835–1921.

Søndergade – Fiskergade

Storetorv og Storegade

I 1840 var Storegades østside sammen med Storetorv det største sammenhængende handelsstrøg i byen. I hele Storegade forblev de højborgerlige grupper dominerende lige til 1914, ligesom de større handlende nogenlunde uændret udgjorde 40% af strøgets husejere gennem hele perioden.

Storegade og Storetorv var tillige stedet for en række aktiviteter, der havde tilknytning til den centrale beliggenhed: Hotel, forlystelsesetablissermentet »Colosseum«, Apotek og Rådhus. Bortset fra sidstnævnte fungerede de andre aktiviteter som købmandsgårde med et storhushold i spidsen –, og i bygninger af samme karakter.

Efter 1864 nybyggedes der fortsat købmandsgårde på Storegade-Storetorv-strøget. Men især Storegades sydlige del fik efter 1864 mere og mere præget af at være butikernes og specialforretningernes strøg. Som vi senere skal se, omdannedes en lang række håndværkergårde til huse med butikker. Parallelt hermed skete der en livlig udskiftning af ejere i mange af købmandsgårdene, og omkr. 1900 ophørte enkelte af ejendommene med at være købmandsgårde.

Storegade

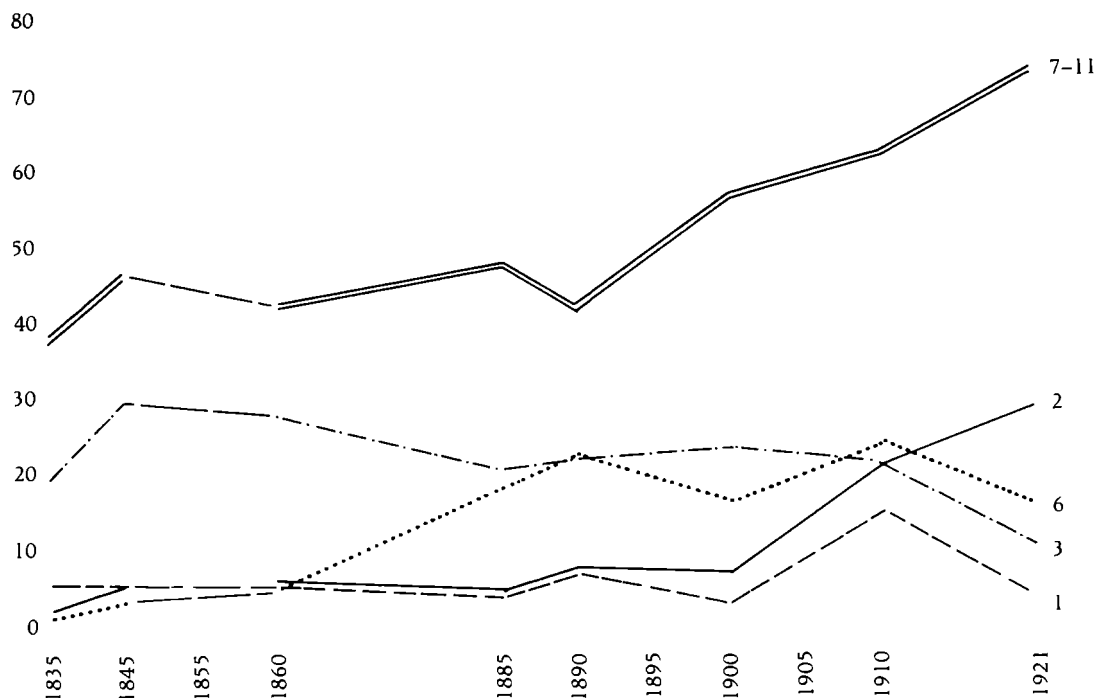
Folketællinger	Sociale grupper													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	?
1835	6	3	20	1	2	1	19	1	7	5	7	0	8	–
1845	6	6	30	1	4	0	19	0	6	5	17	0	13	–
1855														
1860	6	6	28	2	5	0	22	1	6	3	11	0	6/5	–
1885	4	5	22	2	19	0	24	3	5	1	15	0	3	1
1890	7	7	23	0	22	0	18	5	7	1	11	0	1	–
1895														
1900	3	7	24	1	16	0	22	7	9	0	19	0	0	18
1905														
1910	15	21	21	2	24	2	17	8	14	2	22	2	2	–
1921	3	29	11	0	15	2	20	18	13	2	20	1	0	–

Som følge af denne udvikling blev der gjort pakhuse og værksteder til indretning af beboelser, tit med ejendommelige adgangsf forhold. For Storegades sociale »profil« betød det dels, at antallet af lejere steg absolut, dels at Storegade blev et socialt mere differentieret strøg: I de nye beboelser flyttede både

Storetorv 2 og Storegade 38–36. Storetorv 2 er en købmandsgård fra 1877, der omkring 1900 er blevet forhøjet med en etage, hvorved den i udseende har nærmet sig en borgerlig udlejningsejendom. I bagbygningerne husedes forlystelsesetablissermentet »Colosseum«. Nr. 38 var Gustav Rabens, senere Peter Clausens købmandsgård. Forhuset er bygget ca. 1860–65 som et gavlhus i nyrenæssance, men ved tilføjesen af et tårn 1898 har huset fået et præg af stormagasin. Nr. 36 var Rauns, senere von Bergens, købmandsgård, bygget ca. 1870 og forholdsvis uændret. (Fot. P.D. 1974).

Storegade

funktionærer, mindre embedsmænd og arbejdere ind, hvilket også fremgår af tabellen.

Denne udvikling, der forstærkedes efter 1910–20, da også de større handlendes flugt fra hovedstrøget satte ind, svarer til, hvad Gregor Paulsson påviser i større svenske byer allerede i 1860'erne, men Börje Hanssen i den

lille skånske by Simrishamn først efter ca. 1930.

Processen er siden blevet velkendt i alle danske byer: Færre og færre af beboerne på hovedstrøgene har nogen som helst tilknytning til handels- og serviceaktiviteterne i forhusene.

Det samlede antal ansatte boende i husstandene (karle, kommis'er, svende, lærlinge og tjenestefolk) iflg. folketællingerne.

	1845	1860	1885	1890	1910	1921
Søndergade	74	104	52		28	39
Fiskergade		6	6		3	0
Storetorv/Storegade	148	128	130		75	55
Ramsherred	105		158	107	100	70
Nørreport		144	26		46	37

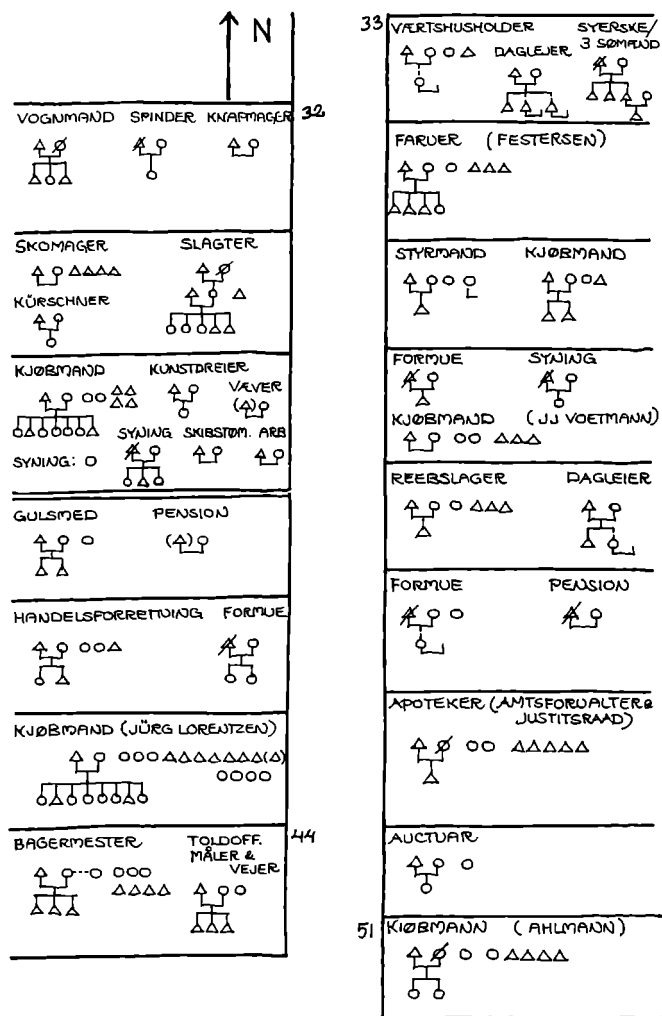
Ramsherred, der i dag er byens vigtigste handelsstrøg, havde i modsætning til Storegade en klar overvægt af håndværkere omkring 1840.

Den største forandring sker i årene efter 1850. Fra et antal af kun 6 større handlende i

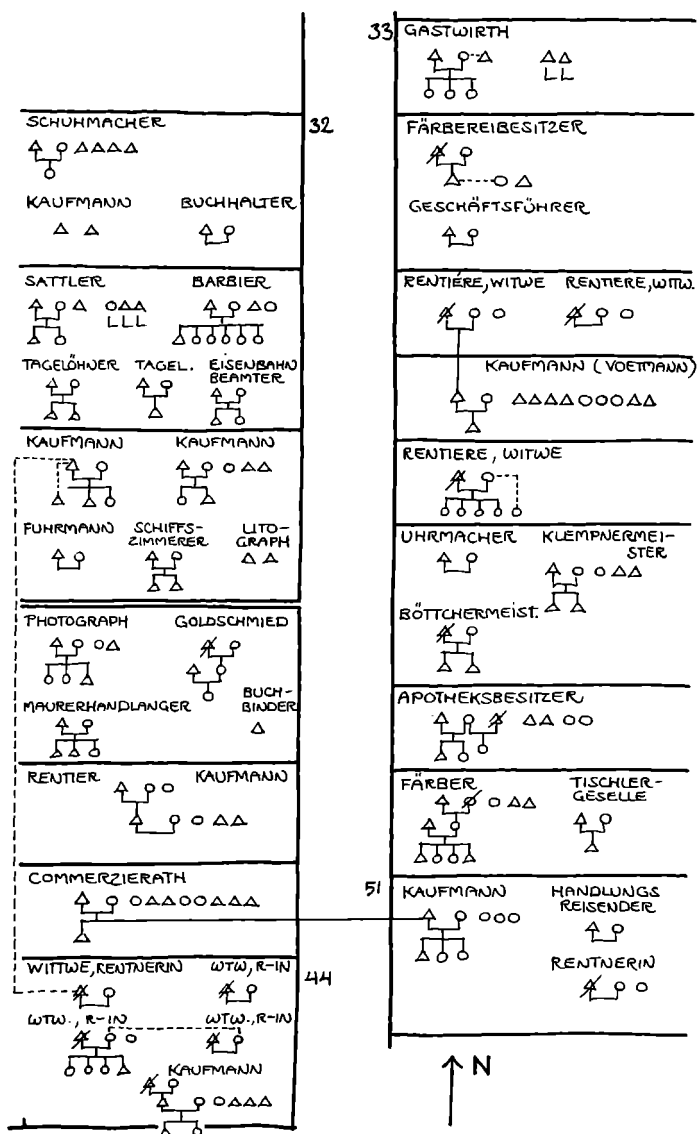
Ramsherred 1835 stiger tallet til 14 i 1860 og 21 i 1885!

Blandt de nytilkomne købmænd blev Voetmann og Jürgen Lorentzen byens største skatteydere og førende handelskapitalister. Ramsherred lå ikke umiddelbart fordelagtigt for

Udsnit af RAMSHERRED Nuv. nr. 32-44 og 33-51 Folketællingen 1860

Udsnit af RAMSHERRED Nuv. nr. 32-44 og 33-51 Folketællingen 1885

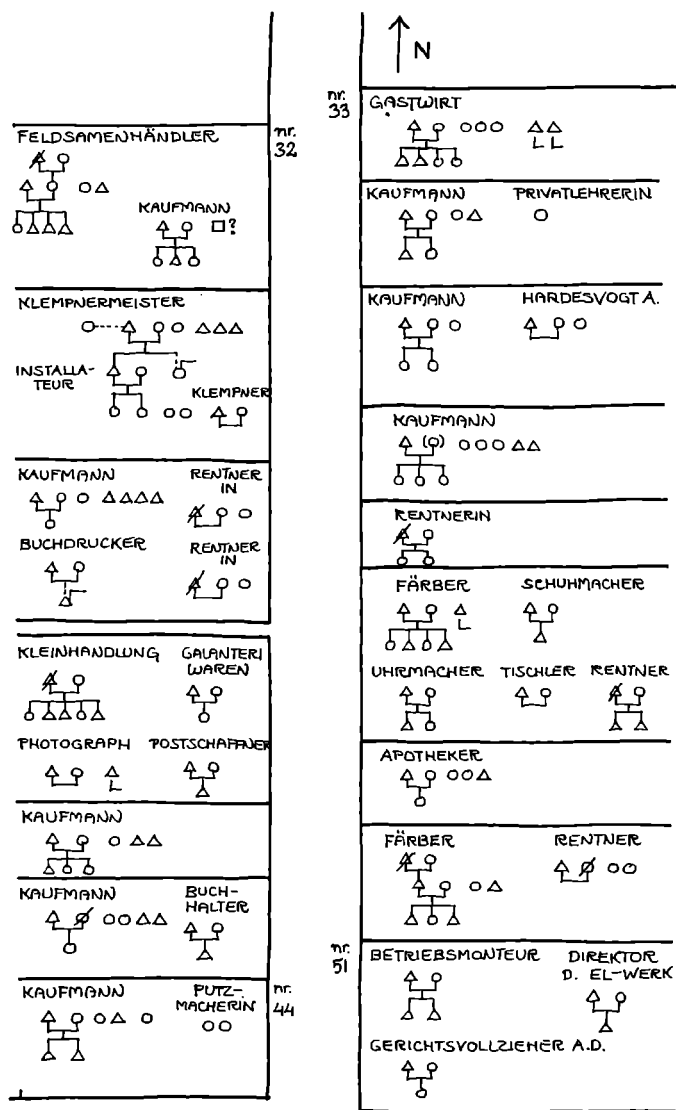

Ramsherreds sydlige del ændrede i disse årtier i høj grad status og blev de store gårdes

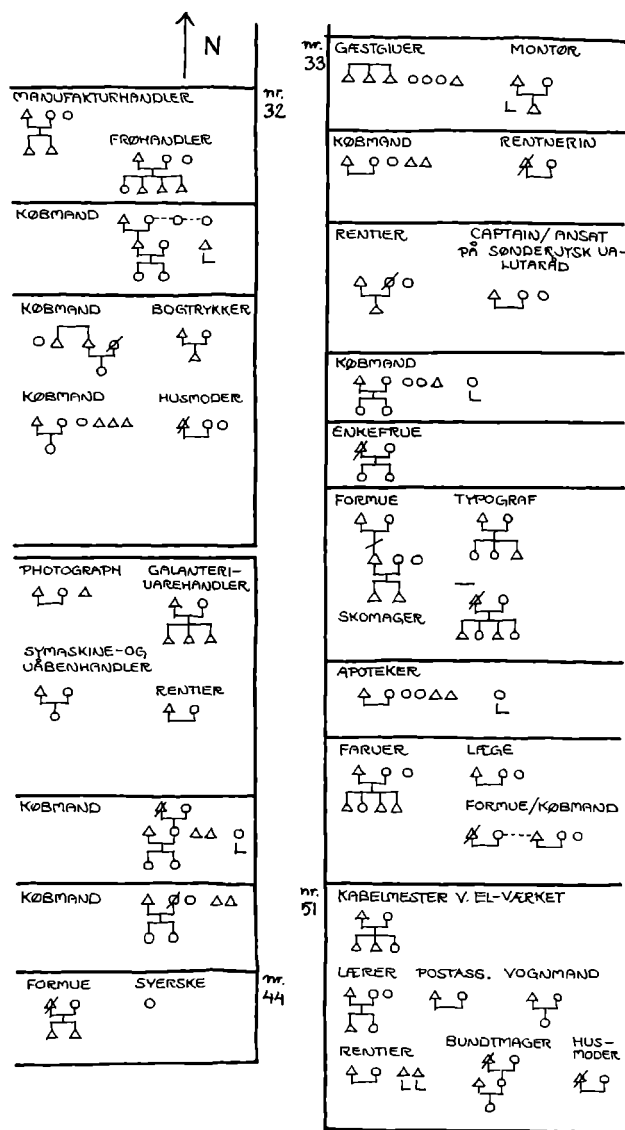
gade. Og det var samtidig disse store gårde, der havde den mest stabile arvefølge – samtidig med, at der var indbyrdes slægtsforbindelser mellem flere af købmandsfamilierne. (Se kortet)

Inden 1914 skete der meget få udflytning-

Udsnit af RAMSHERRED Nuv. nr. 32-44 og 33-51 Folketællingen 1910

Udsnit af RAMSHERRED Nuv. nr. 32-44 og 33-51 Folketællingen 1921

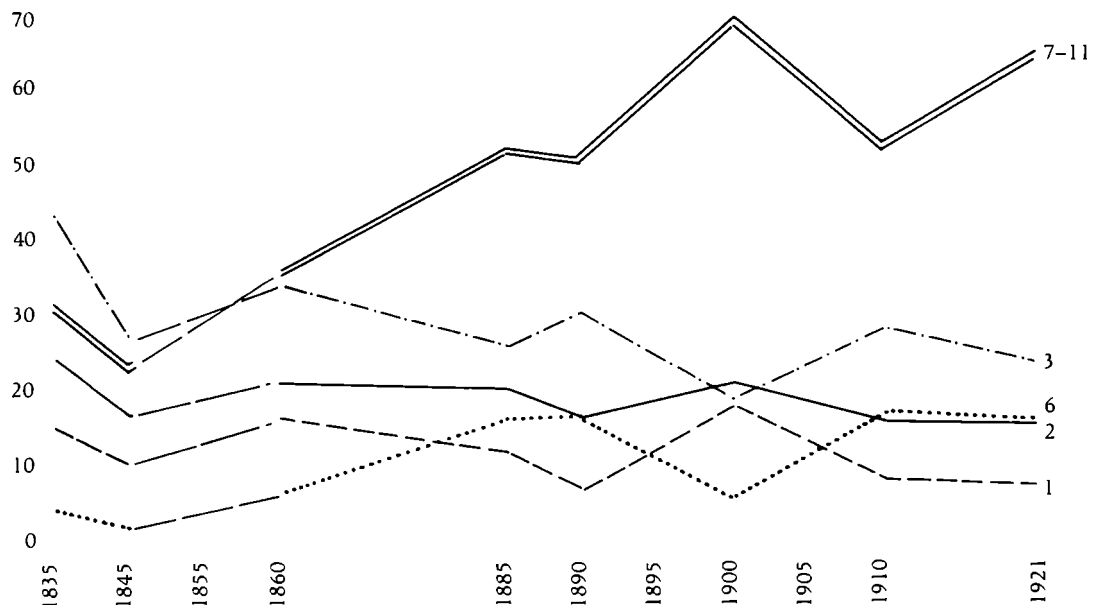
ger fra Ramsherred. Dog ophørte Lorentzens købmandsgård og indrettedes til elektricitetsværk. Men ellers frigjordes der ikke plads i ejendommene og følgelig stagnerede antallet af husstande i Ramsherred i hele perioden, ja faldt endog i årene 1900–1910.

Efter 1920 er denne tendens fortsat: De store ejendomme indrettes til forretninger og kontorer uden et mellemliggende stadie med indretning af flere lejligheder som i Storegade.

Ramsherred

Folketællinger	Sociale grupper													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	?
1835	15	24	43	6	4	1	6	1	5	1	18	0	8	–
1845	11	17	26	3	2	1	8	2	1	0	5	0	7	–
1855														
1860	17	21	34	6	7	1	14	1	7	2	12	0	6	–
1885	12	20	26	2	16	1	21	2	12	5	12	0	4	1
1890	6	16	30	1	16	0	22	3	12	2	12	0	5	–
1895														
1900	18	21	19	0	6	1	18	11	14	1	25	0	3	–
1905														
1910	8	16	28	1	16	1	18	11	5	0	18	0	0	–
1921	7	15	23	0	15	0	15	18	11	0	20	1	1	–

Ramsherred

De øvrige strøg med købmandsgårde vil blive behandlet senere. Ramsherreds nordlige del (nord for Nørretorv), hvor der gennem hele perioden kun var 2–3 købmandsgårde, vil blive behandlet nedenfor under »Håndværkernes kvarterer«.

Nørreport havde i 1840 kun 2 købmandsgårde. Senere skal omtales den specielle udvikling, som dette gadestrøg undergik som følge af, at byens tyngdepunkt flyttede nordpå. Her skal dog nævnes, at denne udvikling også betød en stigning af antallet af købmandsgårde til 6–7 i 1912. Dette år byggedes den sidste nye købmandsgård i byen netop i Nørreport.

Den lille gruppe af købmandsgårde i *Klinkbjerg* fik, da de lå borte fra hovedstrøget, aldrig detailbutikker, – hvorfor gårdene endnu i dag ligger smukt bevaret.

Ramsherred 32,
pakhuset i gården.
(Fot. P. D. 1974).

Håndværkernes kvarterer

Klassificeringsproblemet

Mens købmændene var knyttede til et ganske bestemt strøg i Aabenraa, kan stort set hele byen i større eller mindre omfang benævnes Håndværkerkvarter omkring 1850. Bortset fra Gildegade var i alle gader mellem 20 og 50% af husstandene håndværkerhusstande. Nemlig 1845:

Vestergade	48%
Klinkbjerg	43%
Slotsgade	36%
Nygade (N)	34%
Nygade (S)	32%
Ramsherred	31%
Pottergade	29%
Storegade	28%
Søndergade	24%
Skibbrogade	23% (1855)
Sønderport	22%
Nørreport	21%
Gildegade	10%

Med vort kendskab til byens struktur og bebyggelse dengang kan vi hurtigt se, at meget forskellige gadestrøg som f.eks. Storegade – den »fine« gade – og Pottergade – småhuse-nes gade – har nogenlunde samme procentandel af håndværkere.

Vi er altså nødt til at differentiere Aabenraas håndværkere omkr. 1850 efter nogle udvalgte kriterier.

Et af disse er selve det fysiske miljø. Vi har allerede tidligere omtalt gavlhuset som den typiske håndværkergård. Begrebet »håndværkergård« anvendes i »Svensk Stad« (Gr. Paulsen 1950, s. 30 ff) om de ejendomme, hvor der foruden håndværkerens bolig var bygninger til værksteder, pakrum og udhuse.

Håndværkere med brug for sådanne produktionsfaciliteter var i Aabenraa f.eks. garvere, smede, bagere, snedkere, drejere, farvere og slagtere, samt skræddere og skomagere med større virksomhed.

Disse holdt næsten udelukkende til i gavlhusene, – samt i nogle af gavlkvisthusene. Herved kan man med bebyggelseskortet s. 16 i hånden udskille følgende strøg som kernen i de større håndværkeres kvarter: Vestergade, Slotsgade, dele af Nygade, Ramsherred samt dele af Storegade og Nørreport.

Men også i kvartererne med mindre ejendomme dominerede håndværkerne som hus ejere. I de typiske småhuskvarterer som Nygades nordlige del og Pottergade var håndværkerne imidlertid især små skomagere og skræddere, d.v.s. håndværkere, der ikke havde brug for værkstedsplads i større omfang.

Et andet kriterium for differentiering af håndværkerne er i perioden før ca. 1880 antallet af svende og lærlinge, der iflg. folketællingerne boede i håndværksmestrenes husstande.

Generelt havde lidt over 1/3 af samtlige håndværkerhusstande lærlinge og/eller svende boende i husstanden, såvel 1860 som 1885. Samtidig var antallet af svende med eget hushold, og lærlinge, der boede hjemme eller logerede andetsteds, i årene 1850–85 meget lille. Ja, – endnu i 1890 var antallet af håndværkssvende med egen husstand kun 18!

Heraf ses, at en optælling af håndværksmestre med svende/lærlinge boende endnu i 1885–90 vil kunne give et reelt billede af større og mindre håndværksmestres fordeling i byen.

I 1845 giver en sådan optælling følgende rangfølge for håndværkernes gader:

Øverst kommer hele hovedstrøget: Ramsherred, Storegade og Søndergade, hvor der gennemsnitlig er over een svend/lærling pr.

mester. Højt oppe på »stigen« ligger også Vestergade, hvor der er ca. 1 ansat pr. mester.

Længere nede kommer Skibbrogade og Slotsgade, hvor der er én ansat pr. ca. hver tredje mester. Dette gælder også Klinkbjerg og Nygades sydlige del, mens Nygades nordlige del og Pottergade har en ansat pr. ca. hver fjerde mester. Sønderport ligger helt nede på én ansat pr. hver sjette mester, og i Gildegade var der slet ingen svende eller lærlinge.

Denne »rangfølge« passer meget godt med bebyggelsen. De højest placerede gader er de mere rene gavlhusgader, mens de lavest placerede er småhusgaderne og gaderne i byens udkant.

I 1885 viser en tilsvarende optælling, at rækkefølgen er den samme, – men der er opstået en meget stor forskel mellem de øverste og nederste gader.

På hovedstrøget er der stadig ca. én ansat pr. mester, men allerede i Vestergade er der nu kun ca. én ansat pr. hver anden/tredje mester. Og de øvrige gader har kun én ansat pr. hver sjette/tiende mester.

Forandringen efter 1850

Eftersom der bag den ovenfor konstaterede forandring ikke lå en stigning i antallet af svende med egen husstand, må andre forklaringer skitseres: Der kan være tale om, at selve arbejdsorganisationen med svende og lærlinge er på retur, og/eller der kan være sket en social og økonomisk nedgang for en stor del af byens håndværkere.

Det er af danske økonomiske historikere blevet påpeget, hvorledes pengeøkonomiens fremvækst efter 1850 og den deraf følgende specialisering stillede håndværkerne over for et »valg« mellem at overgå til:

Gården til Vollesgyde 11.
Eksempel på miljøet for det
håndværk, der længe
forblev produktivt i mindre
omfang:

Her er et smedeværksted.
Værkstedet nåede omkring
1900 at få maskinkraft,
men i vore dage blev de lette
transportmidler redningen.
I 1975 foregik der kun salg
og reparation af cykler og
knallerter, men esse og
skorsten var bevaret.

Bagbygningen, som ses på
billedet, var fra ca.

1830–50, mens sidehuset
forhøjedes ca. 1900 ved
indbygningen af en
damphammer.

(Byggesagsarkivet,
Aabenraa rådhus).

Nedrevet 1977.

(Fot. P.D. 1974).

- 1) Butikshandel.
- 2) Industriel fremstilling.
- 3) Ren reparation (enkelte kunne naturligvis fortsætte med kombinationer af disse tre ting). (Sv. Aa. Hansen 1970, s. 87–88.)

Der var naturligvis kun i meget ringe omfang tale om en valgsituation. I hvilken retning, håndværkerens virksomhed gik, afhang både af håndværkets teknologiske udvikling, industrialiseringens lokale karakter mv.

Dét, der her skal behandles, er udviklingens indflydelse på kvarterernes udstrækning og udformning, – og ikke mindst: *kvarterernes* rolle som medbestemmende faktor i udviklingen.

Storegade og Ramsherred: Fra håndværk til butikshandel

For de håndværkere, der senere blev til butikshandlende, viste beliggenheden sig at blive en afgørende faktor.

Jo mere butikshandelen, karakteriseret ved udstillingsvinduer, annoncering og skiltning, gik over til de umiddelbare kunderelationer, jo mere betydning fik det, at butikken lå på et sted, hvor »man kom forbi«.

Da købmandsgårdene på hovedstrøget helt til 1900–10 var et stabilt miljøelement, måtte det nye butiksliv finde andre huse, og her lå de centralt placerede håndværkergårde lige for: Enten fandt én af de tidligere omtalte specialforretninger sin plads i huset, – eller håndværkeren blev selv butikshandlende.

I *Storegade* startede denne udvikling tidligt i de små ejendomme nærmest Storetorv, således at der sker et fald i Storegades håndværkergruppe til fordel for småhandlende allerede mellem 1845 og 1860. Småhusene bevarede, men de fik facader med udstillingsvinduer og arkitektonisk dekoration.

Når denne overgang fra produktionshåndværk til butikshandel skal belyses, er det skriftlige kildemateriale yderst problematisk.

I folketællingerne kan processen ikke følges. En drejermester vedblev gennem hele perioden at kalde sig drejermester, selv om han var gået over til mestendels at sælge fabriksprodukter.

Også når man går til vejviserne, er oplysningerne meget upålidelige. Erhvervsangivelserne i sådanne vejvisere kan i høj grad være fine betegnelser, der kun i ringe omfang dækkede virkeligheden.

Reklamekort ca. 1865–70
(Billedsamlingen,
Landsarkivet Sdj).

Storegade 11–15. Billedet
viser håndværkergårdene
på Storegades vestside,
nr. 11 og nr. 15 er endnu
uforandrede, mens nr. 13
er blevet ombygget til
butiksejendom med
nygotisk gavlhusgacade.

Betegnelsen

»Contantforretning« viser,
at vi her har at gøre med
den nye form for
specialforretning, som lagde
an på at lokke
forbipasserende til sig.
Butiksejeren havde fået et
»nu-og-her«-forhold til
kunderne.

I Nahrendorff (1892) står mange af 1890-folketællingens håndværkere som handlende med varer: f.eks. »Färberei, Handlung mit Twist u. gedruckten Waaren«, »Gerberei u. Lederhandlung«, »Schneider u. Marchandiser«, »Klempner, Blech-u.-Messingwaarenhandel« etc. En håndværker, der i FT 1890 står som skomagermester, er i annoncen 1892 opført som »Schuhzeughandlung«, en urmager ligeledes som »Uhrenhandlung« etc. Men i intet af tilfældene siger vejviserens tekst noget om forholdet mellem håndværket og butiksdriften. Påfaldende er dog, at annoncerne næsten udelukkende dækker det nord-syd-gående hovedstrøg, hvilket siger noget om, hvem der mente, de *burde* annoncere.

En interessant belysning af overgangen fra håndværk til butik får vi ved en notits hos

Kamphøener (1947, s. 34–38): »I 1870'erne opretholdt Haandværkerne endnu et »Magazin« i det gamle »Colosseum« (det store forlystelsesetablissement på Storetorv), hvortil de bragte deres færdiglavede Produkter: Skotøj, Trævarer o.a. Her kunde Borgerskabet og Omegnens Folk saa købe deres Fornødenheder. Institutionen, om man saa maa kalde den, opretholdtes nogle Aar, indtil Fabrikationen af Færdigvarer slog den ud«. – –

Dette »Magasin« har været et interessant mellemtrin mellem den tid, da håndværkerne arbejdede på bestilling eller solgte deres varer på markeder i hele Slesvig (jfr. Japsen 1961, s. 106 ff) og den tid, da industrien havde overtaget produktionen og producerede til et ukendt marked.

Interessant var også »magasinet«s place-

Ombygget håndværkergård
på Storegade, nr. 23.

Baghuse og sidehuse om- og
nybygget 1860–80, mens
forhuset blev indrettet til
butik. Længst til højre ses
vinduer i en tidligere
købmandsgårds pakhus.
Disse beboelser er indrettet
omkring 1930.

(Fot. P.D. 1974).

Ramsherred 20, – opført 1870. Huset var typisk for den renaissance, gavlhuset fik i Aabenraa med nygotikken efter 1864. Gavlhusene fra efter 1800 har dog alle hovedindgang i langsiden i modsætning til de ældre gavlhuse, der havde indgang fra gaden til en »diele« (se Engqvist 1975, s. 11–13). Ramsherred 20 var indtil nedrivningen 1974 den eneste håndværkergård på dette strøg, der ikke havde fået butiksindretning. Antagelig var det også det sidste sted, reparationshåndværket holdt ud på hovedstrøget. (Fot. P.D. 1974).

ring i et forlystelsesetablisement. Netop 1872 havde Nordslesvig sin første »Industriudstilling« i Haderslev. Der kom bidrag fra Aabenraa, men det var bortset fra jernstøberiets produkter mestendels tegninger fra skolen, håndbroderi, sytøj samt mel, rosiner og andre vareprøver fra købmændenes skuffer. Enkelte snedkere var dog også repræsenteret ved »Blomsterborde«, »Klædeskabe« o.l.

Har vi således konstateret begyndelsen på håndværkets overgang til butikshandel på hovedstrøget, kan vi i hvert fald fastsætte gennembruddet samtidigt med det byggeri, der iværksattes af håndværkere i årene 1895–1910, illustreret ved de tre billeder i »Prologen« s. 13–14.

De håndværkergårde, der nybyggedes i perioden ca 1840–1880, fulgte det gamle mønster: Det var gavlhuse, grundmurede og ofte i to etager. Gavlhusformen indbød til en nygotisk udformning, men den arkitektoniske udsmykning var enkel som i de samtidige købmandsgårde. Efter 1880 begynder nogle af de nyopførte håndværkergårde at signalere større forandringer: Der byggedes nu langhuse med butik i stueetagen og beboelse på første sal. Herved kom husene til at ligne de ældre købmandsgårde på hovedstrøget, miljøforskellen mellem håndværk og handel i husrækkerne begyndte at udviskes.

Som vi så i »Prologen«, var der allerede i 1890'erne blevet sat udstillingsvinduer i de fleste eksisterende håndværkergårde på hovedstrøget. Det store nybyggeri af butiksejendomme omkring 1900 kan således siges at være afslutningen på en længere udvikling. Det arkitektoniske sprog på disse nye ejendomme var imidlertid både anderledes og stærkere end på købmands- og håndværkergårdene fra før 1890. Facadens prestigeværdi synes nu at blive direkte proportional med

den dekorative indsats. Det er derfor rimeligt at tale om en selvstændig strøg-forretnings-arkitektur som et nyt element i det fysiske miljø i byen, på et tidspunkt, hvor også udlejningsbyggeri og villabyggeri skabte nye former i andre kvarterer.

I perioden 1850–1900 skete der for næsten samtlige håndværkere på hovedstrøget en økonomisk og social fremgang. Dette kan forklare det ovenfor konstaterede fænomen, at håndværkerne på hovedstrøget i modsætning til resten af byens håndværkere beholdt de ansatte boende i husstanden i perioden 1850–90.

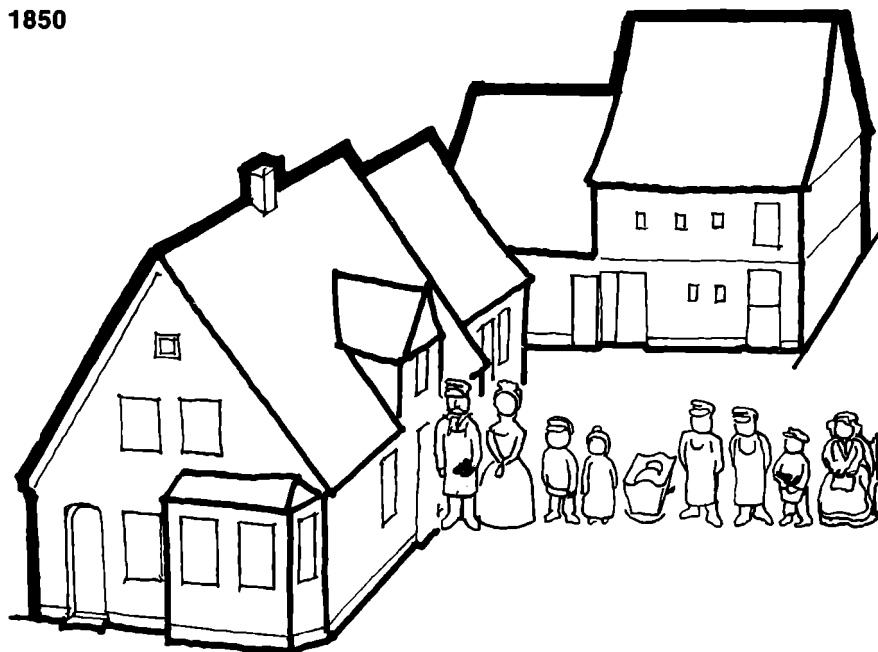
Derimod skete der fra 1890 til 1910 et stort fald i antallet af ansatte i husstandene hos hovedstrøgets håndværksmestre.

Ikke blot skete der en halvering i det samlede antal svende og lærlinge, men der var også sket en koncentration af ansatte i husstanden hos nogle få store håndværksmestre, der fortsat havde en vis produktion, som f.eks. snedkermester Vilgaard på Storegade.

Denne forandring skete parallelt med det store nybyggeri af butiksejendomme. Til de nye funktioner og vurderinger, som disse huse afspejlede og signalerede, hørte altså også en ny husholds- og arbejdsorganisation: Det patriarkalske element forsvandt, og butiksejeren/håndværkerens familie og lejlighed på 1. sal kunne blive som lejerens på 2. sal.

Vigtigt er det også at mærke sig, at afviklingen af de udvidede hushold således skete før hos håndværkerne end hos købmændene, hvor udviklingen først tog rigtig fart i perioden 1910–30.

1850

1885

Kurtzweil: Fra håndværk til butik

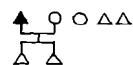
Carl Chr. Kurtzweil startede et blikkenslager-værksted i Aabenraa 1876. I 1877 drev han værksted hos en kleinsmed på Storegade og producerede her bl.a. kagekasser og mælke-junger. 1883 etablerede C. C. Kurtzweil værksted i Ramsherred 43 – nu med butik, og han indledte en produktion af petroleumslamper, samtidig med at der eksperimenteredes med fotoapparater og cykler. Mellem 1905 og 1910 gik sønnen ind i virksomheden, der nu ikke mindst drev elektrisk installation, som »Installateur«. 1909 annonceredes bedriften som »Bau-und-Werkstatt-Klempnerei, Speciale: Blitzableiter« (Papir i byggesagsarkivet, Aabenraa Rådhus). Et par år efter 1918 blev

Håndværkergård på hovedstrøget. Konstrueret eksempel på den typiske udvikling i bebyggelse og beboere.

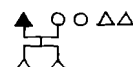
1860:

—

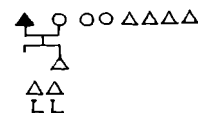
1885:

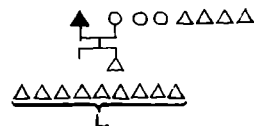
1890:

1895:

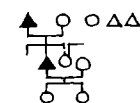
1900:

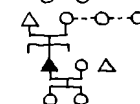
1905:

1910:

1921:

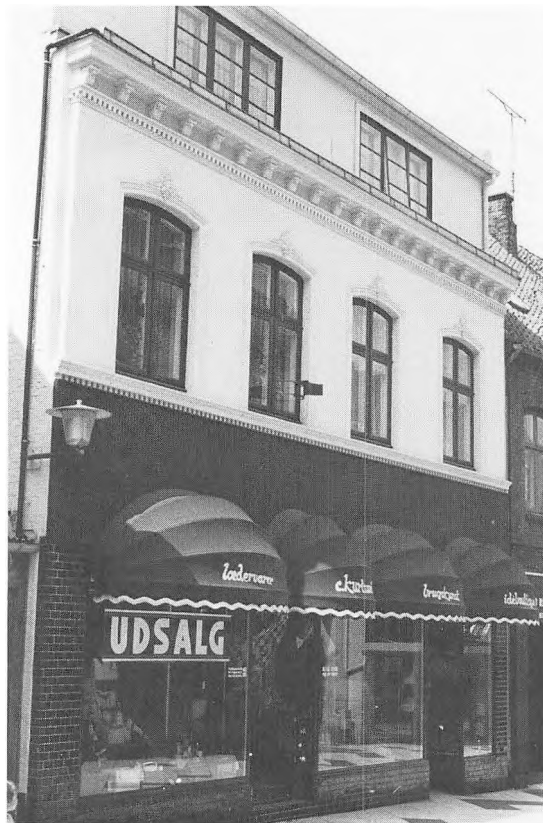

Kurtzweils hushold 1885–1921
L=Logerende

blikkenslagerarbejdet imidlertid opgivet, og Carl Johan Kurtzweil løste næringsbrev som købmand, idet han nu handlede med lædervarer, radioer og gaveartikler. Lædervarer og gaveartikler var stadig i 1975 forretningens speciale, samtidig med at den iflg. skiltningen hed »C. Kurtzweil, Idé-Boutique«.

Husstanden omfattede i hele perioden 1885–1921 også både ansatte og egentlige tjenestefolk. Ydermere levede der 1910–21 tre generationer under samme tag, – i 1921 var familien endda udvidet med to »slægtninge«. Denne familiestruktur var sammen med den sene bibeholdelse af ansatte i husstanden et tegn på, at Kurtzweil henimod 1921 virkelig kunne sammenligne sig med købmændene og de største håndværksmestre i byen. Familien Kurtzweil kan således siges at være atypisk for de Aabenraa'ske håndværkere, men et godt eksempel på de håndværkere, der gennem butikshandel opnåede en høj social status.

Samtidig kan eksemplet Kurtzweil bruges til at vise, hvorledes hovedstrøgets håndværksslægter udviste en større kontinuitet end gennemsnittet af købmændenes. En af forklaringerne kan her søges i håndværkerens tradition for far-søn-arvefølge, hvilket også kan ses i folketællingerne.

Ramsherred 34.
Kurtzweils hus, opført ca.
1875–85. Facadens
stilfærdige dekoration
afspejler de samtidige
købmændsgårde, kun er
facaden kortere, da den kun
spænder over en
håndværkergårds
oprindelige gavlhusgrund.
(Fot. P.D. 1974).

Håndværk og Industri i Aabenraa 1850–1914

1800-årenes industrialisering skabtes især af to grupper i samfundet: købmænd og håndværkere (Paulsson 1950, s. 211 ff, Willerslev 1952, Abel 1970, mfl.).

Den handelskapitalistiske købmand investerede ofte kapital i forskellige grene af sin endnu integrerede virksomhed, enten alene, eller sammen med andre købmænd i et aktieselskab. Træhandlernes savværker 1880–1900 var i Aabenraa et eksempel på det første, Aktiebryggeriet på Haderslevvej fra 1881 var et eksempel på det sidste.

Når man behandler emnet: Håndværk og industri, møder man flere forskellige definitioner på »grænsen« mellem de to produktionsformer. En af dem er, at håndværket producerer på bestilling, mens industrien producerer for et ukendt marked (Sv. Aa. Hansen 1970). En anden definition bruger anvendelsen af maskiner som kriterium, således de officielle industritællinger for Aabenraa (1876 ff). Og endelig har Karl Marx beskrevet overgangen fra integrerede hushold som basis for håndværksproduktion til det rene kapitalist-lønarbejder-forhold som basis for den nye industrielle produktion.

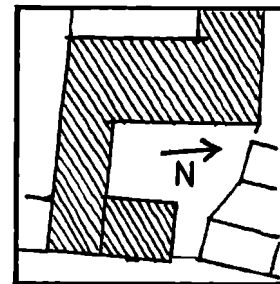
I virkeligheden kan ingen af definitionerne bruges alene, og de følges ikke ad. Fra gammel tid var der f.eks. håndværk, der beskæftigede de fleste ansatte ved rene penge-løn-relationer: Bygmestre og murer- og tømmestre. (Thestrup 1971, Grove 1906, s. 41–44). I Aabenraa beskæftigedes i perioder over 100 arbejdere hos bygmestrene alene, men først efter 1900 blev bygmestrene af og til talt med i industritællingerne. Bygmestrenes ejendomme før ca. 1900 adskilte sig heller ikke fra de øvrige håndværkergårde, blot var der mindre boligrum til svende og lærlinge. Lagre og værksteder lå lige til ca. 1900 i

håndværkergårdenes udbygninger. I den store byggeperiode omkring 1900 blev to af bygmestrene boende i deres håndværkergårde, én byggede bolig og værksted som led i en etagehusbebyggelse af højborgerlig karakter, og én byggede sig en stor villa med have. Efter 1910–20 byggede næsten alle bygmestrene villaer til sig selv. Da var bygmesteren endelig placeret i det fysiske miljø sammen med handlende og fabriksejere.

Tonderings garveri: Fra håndværk til fabrik

I perioden 1850–1900 skete der inden for visse håndværksgrene en ekspansion baseret på tekniske nyskabelser, hvorved håndværkeren kunne avancere til fabrikant. Et skoleeksempel på dette er Tonderings garveri i Nygade.

Peter Tondering stod i folketællingen 1860 som en almindelig skomagermester med 4 lærlinge og svende boende i husstanden. 1865 byggede han til håndværkergården i Nygade et garveri i to etager og året efter det nedenfor afbildede herskabelige forhus. I 1885 bor der ingen ansatte i Tonderings husstand, men i industritællingen 1888 står Tondering med 7 (løn)arbejdere, i 1890-95 med 5 arbejdere, 1896 med 7 og 1899 med 13 arbejdere. I perioden 1900–1914 voksede garveriet eksplosivt, og der byggedes meget store bygninger bag forhuset. Baggrunden for væksten efter 1900 var de nye garveteknikker, der fremkom ved denne tid f.eks. kromgarvningen, som nødvendiggjorde store investeringer og muliggjorde en egentlig industrialisering (jfr.

Nygade 12 – Tonderings garveri.

Forhuset, som ses foroven, byggedes 1866, og stod da fuldtud mål med de største handelsgårdes forhuse.

Fabriksbygningerne bagved opførtes 1890–1910. De var uden speciel arkitektonisk udformning og lå samlede omkring en almindelig gårdsplads. Kun produktionsbygningernes størrelse og manglen på butiksvinduer i forhuset angiver, at denne håndværkergård er en storindustri.

Glødelampefabrikken »Dan« oprettedes 1931, efter at Mahlers læderfabrik var ophørt. (Aabenraa Bys historie III s. 138). (Fot. P.D. 1974).

bl.a. Sv. Aa. Hansen 1972, s. 300). Efter 1906 overgik virksomheden til et læderfirma i Flensborg og blev datterselskab, og den ophørte efter 1920 i lighed med mange andre meget specialiserede fabrikker i Nordslesvig. Ca. 1894 overtog Peter Tonderings søn, Nicolai Tondering, virksomheden, og hos ham boede der lærlinge i husstanden, lige til han forlod fabrikken i 1906.

Et lille fingerpeg om Nicolai Tonderings egen opfattelse af overgangen mellem håndværk og industri får vi i folketællingerne, hvor han til 1895 kalder sig »Gerbermeister«, men fra 1900: »Lederfabrikant«. Helt industriel bliver virksomheden, da den nye leder, Jakob Mahler, flytter ind i forhuset. Hans husstand var indskrænket til mand, kone og tjenestepige.

Fysisk havde fabrikken udviklet sig inden for rammerne af den gamle håndværkergård. Efterhånden udstrakt over 2 grunde bevare-

de anlægget sin karakter af »gård« med beboelse i forhuset og erhverv i side- og baghus. Det endelige resultat kan bedst lignedes ved en større købmandsgård samlet omkring sin fir-kantede gårdsplads.

1860: ▲ ○ ▲▲▲▲ ▲

1885: ▲ ○
△ ○ ○ ○ ○

1890: ▲ ○
△ ○ ○ ○ ○ ○ ○

1895: ▲ ○
△ ○ ○ ○ ○ ○ ○

1900: ▲ ○ ○ ○ ○
△ ○ ○ ○ ○

1905: ▲ ○ ○ ○
△ ○ ○ ○

1910: ▲ ○ ○

1921: ▲ ○ ○ ○
△ ○ ○ ○

Nygade 12, Peter og Nic. Tonderings husstande 1860–1905, og Mahlers husstand 1910–1921.

Eksempler på det industrielle miljø:
 Øverst ses Stallknechts jernstøberi i Slotsgade 24. Støberiet og udstillingsvinduerne indrettedes omkr. 1860. Jernstøber Stallknecht boede til venstre for hoveddøren, udstillingslokalet var til højre, og i gården lå fabriksbygningerne. Forneden ses et parti bag Nygades vestside, set mod syd. Bagest ses fabriksbygningen til Tonderings garveri, og i forgrunden ses Jürgen Lorentzens »Holzbearbeitungsfabrik« fra 1893. 1914 ombyggedes bygningen til biograf, og i dag er der vinlager. (Fot. P.D. 1974).

Det industrielle miljø i Aabenraa

Et helt andet industrielt miljø møder os i det 1881 byggede bryggeri: »Apenrader Actienbräuerie«. Startet for handelskapital anlagdes det på bar mark ved Nørre Chaussée, byens indkørselsvej fra nord, hvor også nogle af Aabenraas kaptajner lige havde bygget deres villaer.

Anlægget bestod af en brygmesterbolig samt bryggeri og lager, alt opført i én linie. Og hvor Tonderings garveri havde gemt sig bag ejerens fornemme bolig, viste bryggeriets arkitektoniske udformning tydeligt, at selve fabriksbygningerne var det vigtigste. Med deres murblændinger og krenellerede tårnophygninger var de bygget i den for datidens bryggerier så typiske teglstensromanske stil. »Victoria«- og »Fuglsang«-bryggerierne i hhv. Tønder og Haderslev fra ca. 1870–80 havde en meget lignende udformning.

At på denne måde lade selve produktionsmiljøet være bærer af et arkitektonisk sprog, der udtrykker anlæggets prestigeværdi, er et træk, der tilhører den industrielle by (Paulson 1950, s. 443).

Trods det senere opførelsestidspunkt må derfor Tonderings garveri, og med det de fleste af de småindustrier, der indordnede sig under de gamle håndværkergårdes struktur, således regnes for at tilhøre den ældre købstads miljøelementer. Understregningen af ejerens bolig i f.eks. Tonderings garveri kan bedst karakteriseres som et patriarkalsk træk.

I årene 1864–1914 fik endvidere jernindustrien godt rod fæste i byen.

Stallknechts jernstøberi i Slotsgade var blevet indrettet i årene før 1860 i en af de lange embedsmændsgårde i denne del af gaden.

Jernstøber Stallknecht havde været repræsenteret på Industri- og Håndværksudstillingen i Haderslev 1872, og han havde omkr. 1860 indsat byens vel nok første udstillingsvinduer i sit forhus som prøve på fabrikkens kunnen.

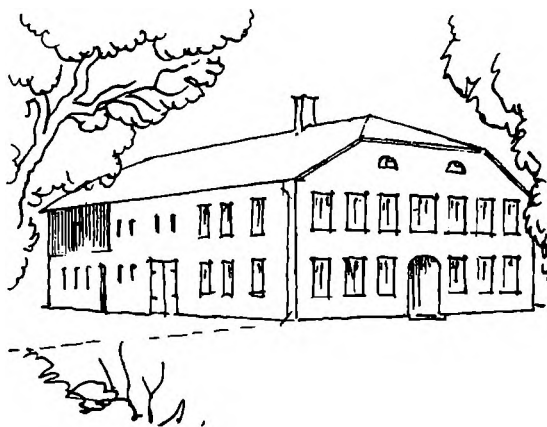
Støberiet havde på sit højeste (1883–84) ansat 18 arbejdere (1876–77: 16, 1878–82: 12–13), men efter 1884 kun 7. Omkring 1910 opdeltes resterne af virksomheden i en maskinhandel og et støberi, der udlejedes til et firma i Husum (Industritællinger og Byggesagsarkivet, Aabenraa rådhus). Nedgangen i 1884 kan muligvis skyldes, at byens maskinfabrik nr. 2 startedes 1882 af maskinbygger Boy Bastiansen. 1884–87 var der her ansat 5–6 arbejdere, senere, i 1900, var der 20 arbejdere, og fabrikken var blevet udvidet med et savværk. Iflg. annoncer fra omkr. 1900 var det ikke mindst mejerimaskiner, Bastiansen byggede. Andelsmejeriernes gennembrud lå i Nordslesvig som i Danmark i 1880'erne.

Selve fabriksanlægget var ikke imponerende: Fabrikantens bolig lå mod vejen og var det mest markante træk. Den sluttede sig til nabogrundenes højborgerlige villaer, mens selve fabriksanlægget lå som baghus uden større udsmykning. Grundplanen var næsten identisk med kaptajn Overbeck's kalkværk fra ca. 1870, som lå syd for Bastiansens maskinfabrik.

Den tredje maskinfabrik startedes 1899 af Heinrich Callesen, der kom fra en bygmester- og grundejerfamilie. Denne fabrik, der eksisterer endnu i dag, beskæftigede ca. 1900 3 svende og 10 lærlinge og specialiserede sig i »Motorlokomobile, Bootsmotore und stationære Motore«. Fabriksbygningen fik en speciel udformning: Det blev et traditionelt gavlhus med bolig mod gaden og fabrik bagved. Fabrikantens bolig og kontor var udformet

Skitse af Bastiansens og Overbecks fabrikker, ca. 1890.

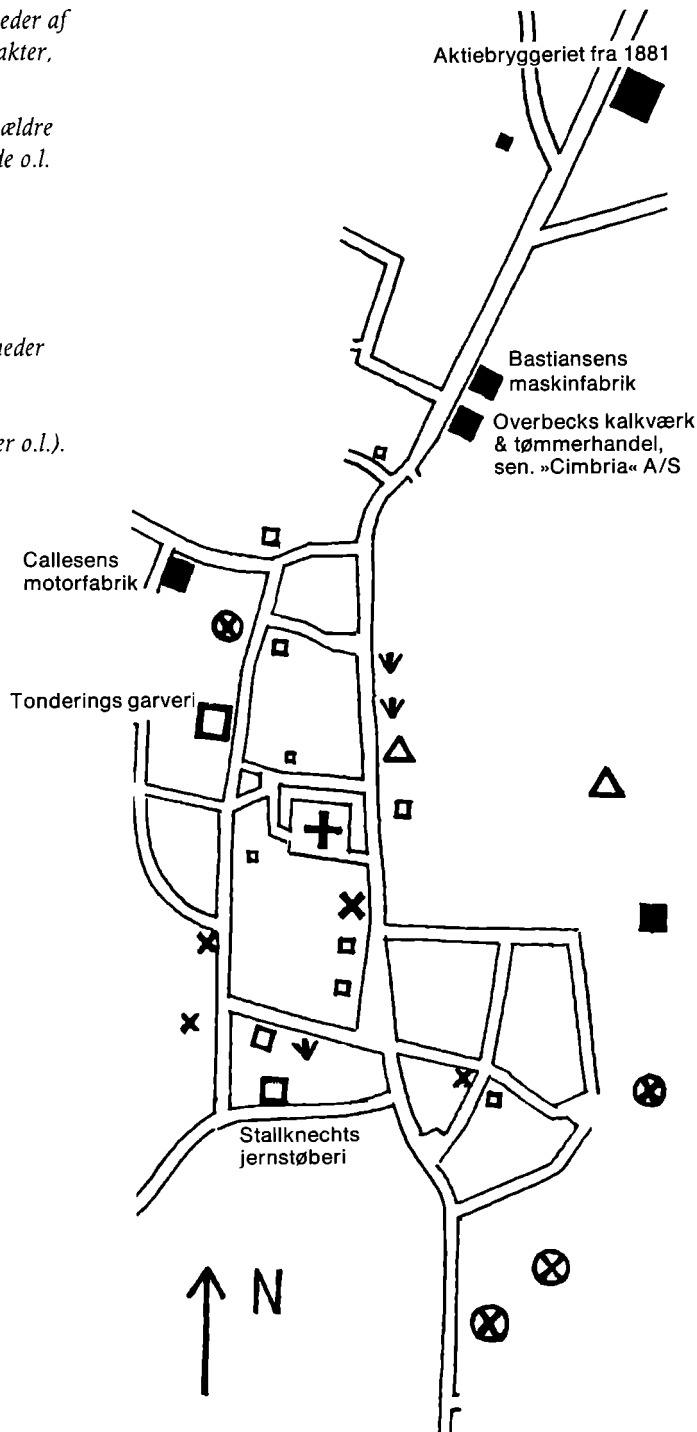
Skitse af gård i Andholm nord for Rødekro, ca. 1914.

Callesens motorfabrik. (Fot. P.D. 1977).

Kort over virksomheder af mere industriel karakter, ca. 1900–10.

- Virksomheder i ældre håndværkergårde o.l.
- Nybyggede virksomheder
- ▼ Farvere
- △ Gas- og El-værk
- ⊗ Savværker
- ✕ Andre virksomheder (orgelbyggeri, eddikebryggeri, mejerier, røgerier o.l.).

som en villa i »tyrolerstil« med udskårne vindskeder og smedjernsbalkoner. På gavlen mod gaden var sat en glaseret indskriftplade med teksten: *»Men jeg og mit Hus Vi vilde tjene Herren«*.

Vorherre, fabrikanten og arbejderne samlet under samme tag, – der var endnu en vis patriarkalsk ideologi i det industrielle miljø –.

Forbilledet til dette fabrikskompleks må søges i de borgerlige 2-familieshuse, der byggedes i samme periode (se s. 98), men der kan også ligge inspiration fra dels de traditionelle gavlhuse i byen, dels fra de »Einhaus«-bøndergårde, der fra ca. 1900 optrådte som en nyhed sydfra i det landlige byggeri i Nordslesvig.

– Men selv om jernindustriens bygninger knyttede sig til ældre traditioner, var selve arbejdsorganisationen rent industriel: Kapital sattes i en fabrik og arbejdskraften købtes, evt. fra andre virksomheder.

Andre af Aabenraas virksomheder lå mere på grænsen mellem håndværk og industri. Det gjaldt f.eks. byens 2 farvere, der gennem hele perioden 1876–1900 stod optalt som »Industri« i industritællingerne på grund af brugen af maskiner og dampkraft. Men indtil 1900–10 indbefattede begge farveres husstande svende og lærlinge, og begge farvere holdt til i gamle håndværkergårde. Farver Jacobsen, der havde gård på Ramsherred, gik mere og mere over til butikshandel og byggede 1910 en forretningsejendom på stedet, mens farver Ries, der holdt til i Vestergade, i løbet af 1880'erne udviklede virksomheden til en mindre industri. Men derefter stagnerede farveriet og ophørte inden 1920. Beliggenheden har måske også her spillet en rolle?

Hvad angår arbejdsorganisationen var tobaksfabrikkerne, der først efter 1888 regnedes for industri i industritællingerne, mere in-

dustrielle. Ingen af tobaksfabrikanterne havde i perioden efter 1864 ansatte boende i deres hushold. I 1900 var det samlede tobaksarbejderantal kun: 20. En af fabrikanterne beskæftigede kun »ein Idiot« og gik i øvrigt konkurs samme år.

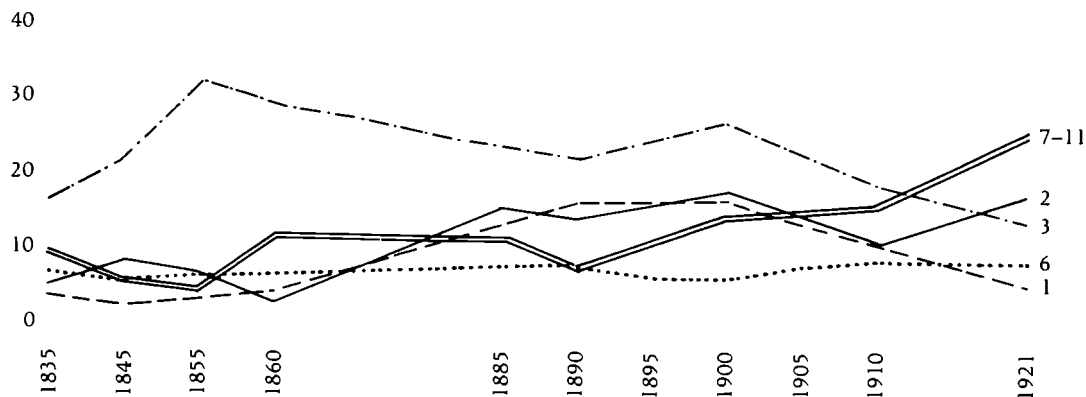
Efter før at have set, hvorledes håndværkergårdene på det nord-syd-gående hovedstrøg udviklede sig til butiksejendomme, kan vi nu tegne et billede af, hvor de industrielle virksomheder kom til at ligge. Nybyggede virksomheder kom til at ligge nær ved den eksisterende by og samtidig ved byens ho-

vedindkørselsveje. Især ved Klinkbjerg og Haderslevvej byggedes industri, men uden at der derved skabtes et egentligt industri kvarter, der kom til at indvirke på de begge steder omgivende borgerlige villakvarterer. De håndværkergårde, der udvikledes industrielt, lå for det meste uden for hovedstrøget, og havde tillige en størrelse, der muliggjorde udvidelser. Sådanne store gårde lå spredt i Nygade, Slotsgade og Vestergade. Disse virksomheder kom således, som vi skal se nedenfor, til at ligge i de kvarterer, hvor også arbejderne efterhånden boede.

Vestergade

Folketællinger	Sociale grupper													–
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1835	3	5	16	3	6	1	1	1	2	0	5	0	2	–
1845	2	8	22	3	5	0	0	0	2	0	3	0	1	–
1855	3	6	32	3	6	1	1	0	2	0	1	0	2	–
1860	4	3	29	3	6	1	5	1	4	0	2	0	3	–
1885	13	15	24	2	7	1	2	1	1	0	7	0	3	–
1890	16	14	22	2	6	0	2	1	1	0	3	0	1	–
1900	16	18	26	0	5	1	2	4	2	0	6	0	2	–
1910	10	10	18	1	7	0	4	5	2	0	5	3	4	–
1921	5	17	14	0	7	0	7	5	3	0	10	0	0	–

Vestergade

Fotografi af Vestergade
1895 (fot. i
Billedsamlingen,
Landsarkivet, Sdj.).
Her ses klart gadens præg
af håndværkerkvarter:
gavlhuse og gavlkvisthuse,
med 2 bagere, vognmand
og uldspinderi.

Vestergade: Håndværkerkvarter med forskellige tendenser

Vestergade var omkring 1850 det mest udprægede håndværkerstrøg i Aabenraa. Som indfartsvej til bymidten og nær ved Storetorv var det naturligt, at gæstgivere og vognmænd havde slået sig ned her. Derudover boede her større håndværkere som farver, bager, slagter, kobbersmed m.fl.

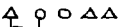
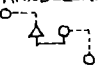
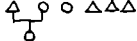
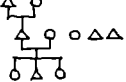
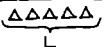
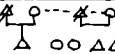
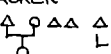
Disse store håndværkergårde bidrog til en vis stabilitet i funktionerne helt op mod 1900. Men derefter fik gaden en stadig mere usikker status, hvor den ligesom ikke rigtig kun-

ne bestemme sig til, om den ville være butiksstrøg, borgerligt boligstrøg eller arbejderkvarter: 2 håndværkergårde blev efter ca. 1880 til industrier: Ries' farveri og Japsens uldspinderi. Dernæst blev 2 håndværkergårde nær Storetorv omkring 1900 ombygget til forretningsejendomme med udlejningslejligheder, mens 2 andre håndværkergårde i nærheden opdeltes i smålejligheder for arbejderklassen. Et af gæstgiverierne blev til »Stadt-Theater« eller »Salon Thalia«, mens de to an-

VESTERGADE Søndre husrække Folketællingen 1860

CAPTAIN (BRUHN)		GJÆSTGIVER	
RENTIER / KOBBERSMED			
BAGER		UHRMAGER	
VÆRTHSHOLDER		TØMRER	
VOGNMAND			
SKOMAGER		KJØBMAND	
BYKASSERER		SLAGTER	
SKRÆDER		GULDSMED	
DAGLEIER			
VÆRTHSHOLDER		TØMMERMAND	
GARTNER			
AFTÆGTSMAND		CONTOURIST	
SLAGTER		SKOMAGER	
BØDKER			
FARVER		FARVANDLER	
SKRÆDER (ASKOV)		VASK	
BOGBINDER			
VOGNMAND			
SADELMAGER			
GJÆSTGIVER			

VESTERGADE Søndre husrække Folketællingen 1900

SPEDITEUR	-	KAUFMANN	
			
KLEMPNER			
			
BÄCKERMEISTER	GALANTERIEWARENHANDLER		
			
GASTWIRTH/ SCHIFFS- KOCH		ARBEITER	HANDELSMANN
			
SCHLACHTER MEISTER	HANDELS GÄRTNER	HÄNDLER	HÄNDLER
			
RENTNIERIN	ARBEITER	SCHUH- MACHER	WITWE AUFWÄRTER- IN
			
STELLMACHER	RENTIER	SCHLACHTER	PLÄTTERIN
			
ARBEITER		ARBEITER	
GASTWIRTH	RENTIER		
			
SCHLACHTER			
FÄRBEREI			
SCHNEIDER (ASKOV)		WITWE	WITWE
			
SCHLACHTER	BANKSCHREIBER	MUSIKER	
			
WITWE			ARBEITERIN
			
WOLLSPIANNER	WITWE		
			
WITWE/WITWE BÄCKER (GASTHOF)			BÄCKER
			

MÖBELHANDLER 	KAUFMANN 	EHEFRAU
RENTIER 	KUTSCHER 	
INSTALLATEUR 		
BÄCKER 	KAUFMANN 	
GASTWIRTH 	RENTIER 	HÄNDLER
SCHLACHTER 	AGENT 	KUTSCHER MAURER
(2 SÖNNER GESELLEN)	SCHIFFER 	FISCHER
STELLMACHER 	SCHLACHTER 	ARBEITER
MAURER 	NÄHERIN 	TISCHLER
GASTWIRT 		
AGENT 		
FÄRBER 		NÄHERIN
SCHNEIDER 		MUSIKLEHRERIN
KLEMPNER 	SEEMANN 	SCHRIFTSETZER
FISCHER 	SCHIFFER 	
WOLHHÄNDLER 		
GASTWIRT 		BÄCKER

WITWE 	KAUFMANN 	GASTWIRTH
CAPTAIN 		
HAUSFRAU (KLEMPNEREI) 		
RENTIER 	BÄCKER 	KAUFMANN
GASTWIRT 	WOLLSPINNER 	FUHRMANN
SCHLACHTER 	SCHUHMACHER 	SEEMANN
TISCHLERGESELLE 	WITWE 	ZIMMERMANN
RENTIER 	FUHRMANN 	SÄTTLER
STELLMACHER 		ZIMMERMANN
BARBIER 	FRAÜLEIN 	HEBAMME
NÄHFRAU 		SCHNEIDER MEISTER
SCHLACHTERMEISTER 		
RENTIER/ FÄRBER (RIES) 		
SCHNEIDER 	LEICHENFRAU 	ARBEITSM.
KAUFMANN 		SEEMANN
WITWE 	SEEMANN 	WITWE
WITWE/ MECHANIKER 		WITWE
GASTWIRTH 		CONDITOR

*: Harry Horn, stilling: »Neger«,
Fødselsdag og -sted: »Ubekannt«,
Religion: »Keine«, Engelsk statsborgerskab.

dre forblev gæstgiverier med opstaldning på markedsdage. Og endelig blev to håndværkergårde nedrevet 1900 for at give plads til købmand Peter Clausens privatpalæ (se s. 90).

Følgelig endte 1850'ernes ensartede miljø som et højt blandet miljø op mod 1914: 3-etages ejendomme med stærk facadeudsmykning vekslede med gamle gavlhuse med industri i gårdene. Ligeledes skiftede beboelse og butikker i stueetagerne. Socialt lå Clausens palæ skråt over for gården, der var blevet udstykket til småboliger. Håndværkerkvarteret var forsvundet, men blev ikke her entydigt afløst af et andet. I vore dage må gaden dog nærmest kaldes for sekundært butiksstrøg.

Del af Vestergades nordside 1974: Forrest et gæstgiveri, nyopført ca. 1905, som fortsat rummer restauration. Derpå følger tomten af en 1974 nedrevet håndværkergård, der senest indeholdt beboelse og en smørrebrødsforretning. Bagved ses købmand Clausens privatpalæ bygget i året 1900.

Derefter kommer en bevaret håndværkergård, nu ren beboelse, en udlejningsejendom fra 1899 af borgerlig-repræsentativ karakter samt en ombygget, men bevaret håndværkergård. Den fysiske forandring af husrækken er altså sket i årene 1899–1905 og er ikke siden blevet fortsat i nævneværdigt omfang. (Fot. P.D. 1974).

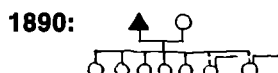
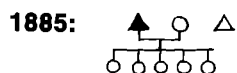

Udsnit af den sydlige husrække. På håndværkergården, Vestergade 17, ses stadig navnet på ejeren ca. 1860–1900: skrædermester Askov. Den næste håndværkergård er heller ikke forandret meget. Det var o. 1900 Ries' farvergård. Senere er farveriet blevet til »Andelsvaskeriet«. Bagved ses nr. 13, nu Teaterhotellet, tidligere »Stadttheater« og »Salon Thalia«. (Fot. P.D. 1974).

Fra håndværkerkvarterer til arbejderkvarterer

Den ændring i husstandenes sammensætning, som man kunne iagttage hos hovedstrøgets håndværkere 1890–1910, hvor sven-
de og lærlinge i husstanden forsvandt, gjaldt hele byen. I 1921 havde kun 6–7% af hånd-
værkerne iflg. folketællingen sven- og lærlinge boende hos sig. Dette betød, at sven-
de og lærlinge kom til at bo andetsteds. Antallet af sven-
de med egen husstand, der endnu i 1890 kun havde været 18, var i 1910 steget til 32. Lærlingene boede i 1910 i høj grad som lo-
gerende i byen, og derudover boede mange nu hos forældrene, hvad lærlinge sjældent gjorde i 1885.

1860: -

1895: -

Johann Bracker i Skibbrogade 3, f. 1842 i Holsten, fortsatte med skomageriet lige til sin død efter 1921. Indtil 1900 havde han en medhjælp boende i husstanden, derefter en logerende: en lærling fra et andet fag!

Der skete i det hele taget store ændringer inden for håndværkergruppen i årene 1890–1910. Men først og fremmest skete der en stadig accelererende nedgang i totalantallet af håndværkere, såvel mestre som andre, efter ca. 1860–85. Denne nedgang faldt ikke mindst på de kvarterer, hvor håndværker-
gårdene hverken blev til butiksejendomme eller industrier. Det var gader som Slotsgade, Nybro, Nygade, Pottergade, Skibbrogade og Klingbjerg-Barkmøllegade. Ser vi på tabellerne over disse gader på de følgende sider, viser det samme billede sig med kun små variationer: Håndværkernes antal daler efter 1850–1885, og i 1900–10 står vi med udprægede arbejderkvarterer i disse gadestrog.

Arbejderne som klasse i Aabenraa

Selv om Aabenraa aldrig har kunnet kaldes en industriby, er arbejderne dog den gruppe, der i tabellen over hele byen (s. 127) viser den mest bemærkelsesværdige stigning, bortset fra et fald 1885–90, der afspejlede byens nedgangsperiode i disse år.

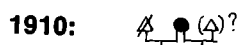
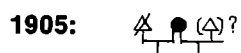
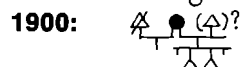
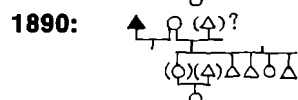
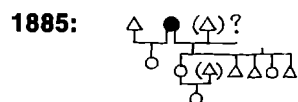
Både ved deres stilling i byens arbejdsliv og ved deres husholdsform udskilte arbejderne sig i hele perioden 1850–1914 som en egentlig klasse med stor ensartethed i levevilkårene. Fælles for arbejderne 1850 og 1921 var dels tilknytningen til arbejdet: en ren penge-løn-relation, – han solgte sin arbejdskraft. Og dels en husholdsform: Så godt som udelukkende kernefamilier, kun suppleret med en del plejebørn. Plejebørn var på den tid en reel indtægtsmulighed for småfolk, både ved sel-

ve plejepengene, og ved, at de tidligt kunne begynde at bidrage til husstandens indtjening.

En sådan livsform var noget nyt i Aabenraa, hvor alle indtil ca. 1840 enten havde sidet med egen produktion eller virksomhed eller havde levet i forskellige former for patriarkalske hushold. Börje Hanssen udtrykker det samme i Simrishamn således: »Arbejdere med eget hushold var den mest markante nyhed i Simrishamns sociale struktur i 1800-tallet« (B. Hanssen 1949, s. 253–54).

Forsøg på at differentiere denne arbejderklasse må ske ved hjælp af indikatorer for økonomiske forskelle af forskellig art. En af disse lå i evnen til at eje eget hus. Ved hjælp af familieformen udskilles også gruppen af enlige kvinder, enker uden formue o.l. (Gruppe 1).

Et husstandseksempel fra denne laveste del af arbejderklassen kan tages i Anna Friis, f. 1842. Den tidlige enkestand var ikke ualmindelig blandt de ringest stillede kvinder i Aabenraa.

1921: -

De ældste arbejderkvarterer – småfolkenes yderkvarter

Den første start på mange byers arealtilvækst efter 1850 var dannelsen af specielle »småfolks« forstæder (jfr. Paulsson 1950, s. 568 ff, Ameen 1964, Eilert Sundt 1858 m.fl.). Netop denne placering af de første arbejderkvarterer understregede den koncentriske kvarteropbygning i den tidlige 1800-tals købstad.

Mønstret kan genkendes i Aabenraa: Allerede 1700-årenes vækst i gruppen af løsarbejdere og skibstømrere ved værfterne havde givet sig udslag dels i bygningen af udlejningshuse på ledige grunde overalt i byen, dels i fremkomsten af ganske vist små kvarterer med småhuse for arbejdere i byens udkant. I Gildegade og Gildegadegang lå det største af disse kvarterer, men mindre enklaver lå også i Persillegade, Barkmøllegade-Klinkbjerg og i Kilegaard ved Nørreport.

I 1835–45 har vi fået udskilt to gader, der havde arbejdere og daglejere som største gruppe: *Nørreport* og *Møllegade* (se tabel s. 78 og 80). Endvidere var denne gruppe stærkt repræsenteret i Sønderport og en mindre del af Klinkbjerg (se tabel s. 7a). Hvor bræmmen af småfolks boliger i mange andre danske byer bestod af huse til en husstand (Århus, Odense, Kolding m.fl.) var der i bykroppens udkanter i Aabenraa et stort element af lejehuse og huse med 2–3 familier.

Efter 1864 ophørte byens arealtilvækst: Bebyggelsens grænse lå næsten fast fra 1870 til 1890–95 bortset fra villaerne langs Nørre Chaussee/Haderslevvej. Den vækst i arbejderkvartererne, som afspejles i arbejdergruppens stadige stigning i tabellerne, måtte altså ske på anden fysisk måde end ved forstadsdannelse.

I udviklingen af arbejderkvarterer i den be-

stående bystruktur kom følgende faktorer især til at afgøre tidspunkt og måde for forandringen: Sammensætningen af kvarterernes hidtidige befolkning, ejendomsstørrelsen, husenes alder, ejerforhold og brug, samt til en vis grad beliggenheden.

Pottergade

Et eksempel på ejendomsstørrelsernes betydning viser *Store- og Lille Pottergade*.

Sammen med et lille stykke af Vollesgyde var Pottergade det eneste eksempel i Aabenraa på en sidegade, der fra gammel tid var bebygget med små boder, og som var et karakteristisk træk i andre danske byer (København: Peder Madsens Gang, Køge: Sct. Gertrudsstræde, Helsingør: Søstræde, Århus:

Pottergade – Vægterpladsen

Folketællinger	Sociale grupper													?
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1835	9	10	24	4	1	0	1	0	0	0	1	0	2	–
1845	19	23	25	5	1	0	0	0	2	0	3	1	7	–
1855	16	30	22	18	4	0	1	0	2	0	10	0	9	–
1860	19	44	24	13	3	0	0	1	3	0	1	0	4	–
1885	24	26	27	7	5	0	0	0	4	0	0	0	1	–
1890	27	30	27	3	4	1	0	2	4	0	2	0	2	–
1895														
1900	43	25	23	3	4	2	1	4	3	0	7	0	1	1
1905														
1910	29	39	24	6	8	1	1	1	5	0	12	2	2	–
(+ Kirkepladsen)														
1921	30	45	11	0	4	0	0	6	10	1	8	0	1	–
(÷ Kirkepladsen)														

Pottergade

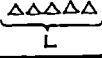
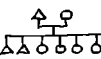
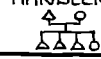
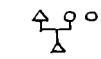
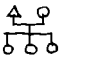
STORE
POTTERGADE Nr. 1-23 Folketællingen 1860

ARBEIDSMAND 	HANDELSMD/JØDE 	ARBEIDSMAND
ARBEIDSMND. 		ARBEIDSMND.
SKIBSTØMMERMAND 	MURSVENN 	ARBEIDSMND.
BØDKER 	VASKEKONE 	
NADVEGDER (NATVÆGTER) 		
TØMMERMAND 	TØMMERMAND 	SKRÆDERMESTER
TJENESTEKARL (A)	STYRMAND 	
SKOMAGERMESTER 		
DAGLEIER 	FARVERSVEND 	
GULSMED 	SYGEVUGTER 	VASKEKONE (A)
ØLHANDEL 	SYPIGE 	DAGLEIERSKE (A)
TØMMERMAND & DAGLEIER 	NADVEGTER 	TØMMERMAND
	DAGLEIERSKE 	DAGLEIERSKE
SKOMAGERMESTER 	DAGLEIER 	HANDEL
VÆRTSHUSHOLDER 	MURSVEND 	MURSVEND
		PYNT-ARBEIDE

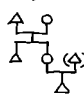
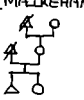
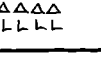
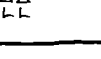
STORE
POTTERGADE Nr. 1-23 Folketællingen 1885

WIRT 	FRUCHTHANDLUNG 	
	MÜHLENBAUER 	
JUNGFRAU WÄSCHERIN 	SCHUHMACHER 	WITWE
TAGELÖHNER 		
BÖTTCHER 		
FUHRMANN 		
HÖKER 	WITWE, BÄCKEREI 	
STEINHÄUER 	ZIMMERER 	
WITWE, ARBEITERIN 	SCHUHMACHER 	
TAGELÖHNER 	TAGELÖHNER 	
TISCHLERGESELLE 		
SCHIFFSZIMMERER 		
SCHIFFSZIMMERER U. HÖKER 	SCHUHMACHER 	
SCHIFFSZIMMERER 	TAGELÖHNER 	
	TAGELÖHNER 	
HÖKER U. MUSIKER 	TISCHLERGESELLE 	

STORE
POTTERGADE Nr. 1-23 Folketællingen 1910

WEICHENSTELLER 	FISCHER 	GELEGENHEITS ARBEITER
FISCHER 	KAUFMANN 	EHEFRAU
KAUFMANN 	SCHNEIDERIN 	
RENTIER 	HEBAMME 	
FUHRMANN 		
SCHNEIDERMEISTER 		
WITWE 		
ARBEITER 	LEDERHÄNDLER 	
STEPPER 		
HÄNDLER 		
SELTERSFABRIKANT 		
ARBEITER 	PUTZMACHERIN 	WITWE
WITWE 	SCHUMACHER MEISTER 	ARBEITER
GASTWIRTH 	SCHLÄCHTER 	

STORE
POTTERGADE Nr. 1-23 Folketællingen 1921

PENS/HØKERI 	ARBEJDETSKE (MELKEHÅNDEL) 	ARB.
GRØNTHANDLER 	(ENKER) 	
FHV. BØDKER 	FHV. TØMRER 	
KRIGSRENT 		
INDLOGERER 		
PENS 		
SYERSKE 		
STEPPER 		
SNEDKERMESTER 		
FORMUE 		
KRIGSRENT 	FHV. SKIBSTØMRER 	INVALIDE- RENT
VASKERI 		
GÆSTGIVER 		
KAPTAIN 		

Store Pottergade set mod øst, 1974.

Man ser den gamle række af småhuse nord for kirken. De gamle lejebod-grunde er bittesmå, og bagsiderne vender ud til en sti på det gamle kirkegårdsdige. Siden 1770–1800 er der kun sket små ændringer ved husene. Dette strøg var bortset fra enkelte huse ved Nygade og Gildegade det eneste sted i byen, hvor arbejdere og enker ejede huse i perioden 1850–1914. Dette gav som nævnt i teksten en usædvanlig stabilitet m.h.t. beboere i forhold til de øvrige arbejderkvarterer. (Fot. P.D. 1974).

Nygade-Møllestien, Randers: Rosengårdene, Aalborg: Hjelmestald etc.). Imidlertid var Pottergades småhuse i hvert fald fra midten af 1700-tallet ejede af beboerne selv (Brandtaktioner 1744 ff), og hele kvarteret var i 1835 et udpræget småhåndværkerkvarter.

Allerede 1845–55 ændrede kvarteret imidlertid præg: Antallet af arbejdere og skibstømrere steg kraftigt, dels på håndværkernes bekostning, dels ved en stigning i antallet af husstande. Befolkningsforøgelsen muliggjordes ved indrettelsen af stadig nye beboelser. Omend hovedpræget af småhuskvarter ikke ændredes, skete der en omfattende opdeling af huse, og påbygning af en etage var almindeligt i disse år. Den yderligere tætbebyggelse kom til at understrege kvarterets karakter af enklave i byen, og fik betydning for kvarterets senere udvikling.

Efter 1860 faldt antallet af husstande noget, og kvarteret fik et større element af enlige kvinder. Omkring 1900 var Pottergade igen et typisk arbejderkvarter. Noget, der blev typisk for Pottergade, var imidlertid, at der var en ret høj grad af stabilitet blandt beboerne. Hvilket var påfaldende, idet de interne flytninger, som vi senere skal se, var meget store i arbejderkvartererne. Grunden hertil skal utvivlsomt søges i husenes størrelse. Mange af husene var nemlig ikke større end en almindelig arbejderbeboelse, og derved var det muligt selv for enlige kvinder at eje husene i længere tid. Således fik gaden en høj procent af husejere, der kunne undgå at flytte hyppigt.

Vi ser således et fysisk miljø fra før 1700 indvirke på levevilkår og flytninger i et kvarter efter 1900.

I vore dage er Pottergades små huse blevet et attraktivt miljø, de købes og sættes i stand af yngre folk, faglærte arbejdere o.l. i modsætning til de større og ofte mere forslummede håndværkergårde fra 1700-årene, der nu kræver kapitalstærke liebhavere.

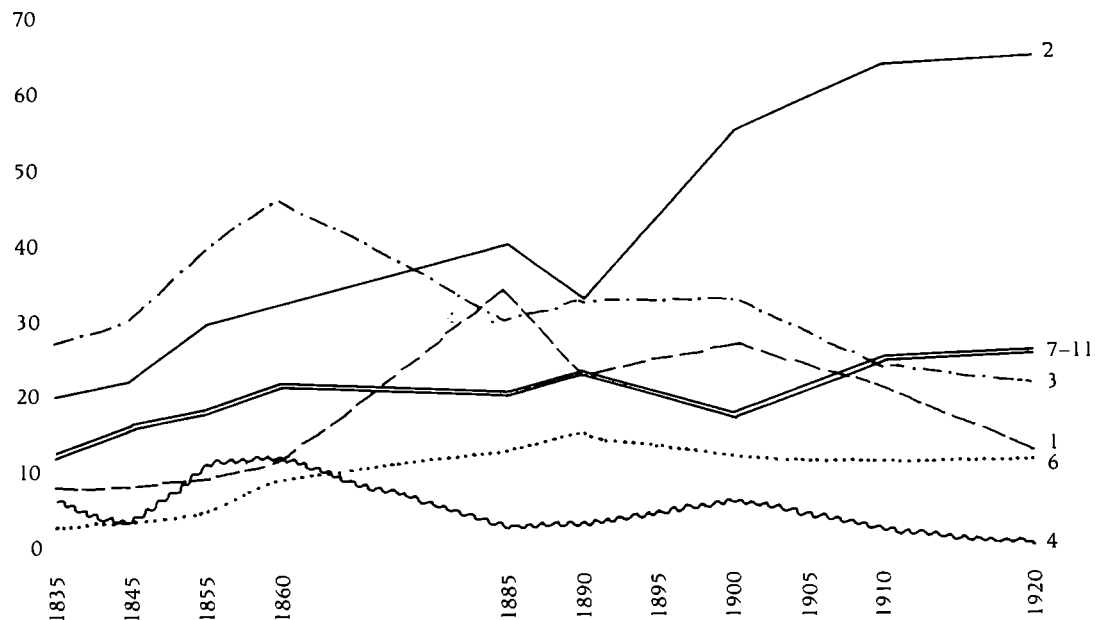
Slotsgade og Nygade

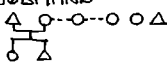
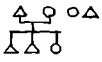
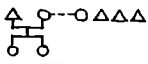
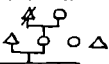
Startskuddet til Pottergade-kvarterets proletarisering lød meget tidligt. De »klassiske« gavlhusstrøg i Slotsgade og Nygade var endnu i 1860 udprægede håndværkerkvarterer.

Slotsgade

Folketællinger	Sociale grupper													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	?
1835	8	10	27	6	3	1	2	1	3	4	2	0	7	–
1845	8	12	30	3	4	2	1	4	1	2	8	0	8	–
1855	9	30	40	11	5	4	6	1	4	2	5	0	0	–
1860	11	33	46	11	9	1	6	4	2	2	8	0	1	–
do. minus Nybro:														
1885	34	40	30	4	13	2	1	2	3	0	14	2	5	1
1890	23	33	32	4	15	2	1	5	5	0	12	0	3	–
1895														
1900	27	56	32	6	12	2	2	5	4	0	6	0	4	2
1905														
1910	20	64	23	3	11	1	0	7	5	0	11	4	0	–
1921	13	65	21	1	11	0	2	3	10	1	10	4	2	–

Slotsgade

SØMSMED (VANSELOV)							
KJØBMAND							
BAGER		BREVBRERER					
SNEDKER		SKRÆDER		VASKEKONE			
							
POTTEMAGER		HUUSMÆGLER		BØDKER		MÆGLER	
							
HJULMAGER		VOGNMAND		SØMSMED		GARTNER	
							
VOGNMESTER		GROVSMED		SKOMAGER		FORMUE	
							
HANDEL		SYNING		DAGLEIER			
							
GLARMESTER							
							
SNEDKER		ENKE		ARBEIDSMAND		ARBEIDSMAND	
							
FARVER		FORMUE					
							
POTTEMESTER		VÆRTSKAB		ARBEIDSMAND		ARBEIDSMAND	
							
VASK							
							
FORMUE		FORMUE		SKIBSFØRER		MURER	
							
VOGNMAND		POTTEMAGER		SMED PÅ JERNSTØBERI			
							
TRÆHANDLER		BOGHOLDER					
							

HAUSKNECHT/ GASTWIRTH				
MALER	NÄHERIN			
				
BÄCKER	FUHRMANN			
				
HAUSBESITZER	SCHNEIDERMEISTER	ARBEITER		
				
ZIMMERMANN	ARBEITER			
				
TÖFFER	MALER	GÄRTNERIN	HAUSFRAU	ARBEITERIN
				
BÖTTCHER	FORMER	ZIEGLER	ARBEITER	SCHUSTER
				
NÄHERIN	ARBEITER		ZIMMERMANN	
				
RENTIER	KAUFMANN			
				
RENTNERIN	MAURER	ARBEITER		
				
DRECHSLERMEISTER	KLEMPNER	ARBEITER	FISCHER	
				
SCHUHMACHER	BUCHDRUCKER			
				
HÖKER	HÖKER	ARBEITERWITWE		
				
WITWE	CIGARRENMACHER	NÄHERIN		
				

MAURER		ARBEITER									
HÄNDLER		EHEFRAU		SCHLACHTER							
BÄCKER		MAURER		TÖPFER							
MALER		NÄTHERIN		HÄNDLER		ARBEITER					
SCHIFFS-ZIMMERER		WITWE		FORMER		WITWE		SCHMIED-GESELLE			
FUHRMANN		HÖCKEREI		ARBEITER		ARBEITER		BUCH-BINDER		ARB. ARB.	
BÖTTCHER		SCHLACHTER		ARBEITER		WITWE		WITWE, ARB.			
ARBEITER		HÄNDLER		-		SCHUSTER					
FUHRMANN		POSTSCHAFFNER		WITWE							
-		HADELSFRAU		ARBEITER		ZIMMERER					
ARBEITER		HÄNDLER									
ARBEITER		DRECHSLER		EHEFRAU		ARBEITER					
SCHUHMACHER		ARBEITER									
SCHLACHTER		SCHIFFER		ARBEITER		EHEFRAU		ARBEITER			
AUCTIONATOR		BUREAUGEHILFE									
BUCHDRUCKER		ARBEITER		SCHRIFTSETZER		SCHMIED					

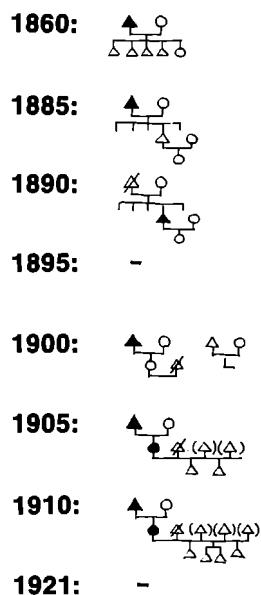
ARBEITER/ PLÄTTERIN					
SCHLOSSER	ARBEITER	HÄNDLERIN	ARBEITER	BARBIER	
HÖCKEREI	POSTBOTE	HÄNDLERIN	FUHRMANN		
WITWE	ARBEITER	HAUSDIENER	ARBEITER	ARBEITER	
ARBEITER	SCHIFFSZIMMERER	AUFWÄRTERIN			
KAUFMANN	HAUSDIENER	ARBEITERIN	ARBEITER		
SCHLACHTER	MUSIKER	SCHMIED			
HAUSBESITZERIN	SCHLACHTERMEISTER	ARBEITER	?		
SCHUHMACHER	ARBEITER	HÄNDLERIN	TABAKSSPINNERIN		
HØKER	ARBEITER				
RENTIER	ARBEITER	ARBEITER	ARBEITER	SCHLACHTER-GESELLE	ZIMMERER
DRECHSLERMEISTER	ARBEITER	HANDLANGER			
SCHUHMACHER	ARBEITER				
SCHLACHTEREI	MASCHINEN-SCHLOSSER	SCHIFFS-ZIMMERER	BAHN-ARBEITER	ARBEITERIN	ARB.
PENS. BRIEFTRÄGER	DRECHSLER	WALD-ARBEITER	HÄNDLER	POSTSCHAFFNER	
WITWE	SCHUHMACHER	MAURER			

MURER	STRIKKER	UNDERSTØTTELSE	LEJLIGHEDSARB.
KULARBEJDER	ENKE	ARBEJDER	BLIKKENSBLAGER
MASKINBYGGER			
HUSMODER	KLEMPNER	HUSMODER	
ARBEJDER	BANEARBEJDER	-	SNEOKER
MAURER			
SLAGTERI OG PØLSMAGER	-	-	TOGFØRER
VOGUMAND			BANEFØRER
FISKER	/MASKINIST	ARBEJDER	POSTBUD
-			
FHV. DREIER	INVALID	ARBEJDER	
LEJLIGHEDSARBEJDER	(DO)	SKRÆDDERSVEND	
SKIBSTØMRER	ARBEJDER	ARB.	ARB.
ARBEJDSLØS		ARBEJDER	FYRBØDER
KREATURHANDLER		MALEERSVEND	

Foroven Slotsgade 23.
Ombygget
håndværkergård. Forhuset
er udvidet med et 2-etages
lejehus bagtil ca. 1890, og
også baghuset er blevet
indrettet til bolig omkring
1900.

Forneden baghuset
Slotsgade 13, et eksempel
på et tidligere pakhus og
værksted, der er blevet
ombygget til adskillige
lejemål i anden halvdel af
1800-årene.
(Fot. P.D. 1974).

Husstanden Vanselow
1860–1910.

Slotsgade 3. (Fot. P.D.
1974). ➤

I Slotsgade var hovedmassen af bygningerne fra 1700-årene, ja nogle var endda ældre. 1850'ernes ekspansion, der havde skabt et vældigt byggeri ved havnen, ved hovedgaden og i småfolkskvartererne, havde ikke i større udstrækning givet anledning til nybyggeri i de traditionelle håndværkerkvarterer. I Slotsgade nybyggedes i hele perioden 1864–1914 kun 2 huse ca. 1870 og 2 huse i 1904–05.

Hele den vældige ændring i befolkningens størrelse og sammensætning skete altså i huse, der allerede i 1850 var over 100 år gamle. Ser vi på det kortlagte stykke af Slotsgade, ser vi, at adskillige af husene bevarede en håndværker som ejer, som samtidig blev boende i forhuset. Den stadige forøgelse af antallet af beboelser skete ikke mindst i tidligere ubeboede rum: værksteder, lofter og stalde, der blev ledige ved håndværksvirksomhedens stadige indskrænkning. Ligeledes blev der til side- og baghuse føjet etager og kviste af forskellig slags. Resultatet blev, at der bag de op til vore dage velbevarede forhuse kom til at ligge en samling af forbyggede side- og baghuse, jfr. illustrationerne på disse sider. For det fysiske miljø bevirkede det, at facaderne mod Slotsgade – »skallen« – blev bevaret, men bagved skete der dybtgående ændrin-

ger, såvel med det ydre som med »indholdet« – det sociale miljø.

Dvs. der skete egentlig det modsatte af det, der skete i de håndværkerkvarterer, der blev til butiksstrøg: Her ændredes det fysiske miljø – gadebilledet – stærkt, men der var kontinuitet i funktioner og beboersammensætning.

Et vigtigt spørgsmål, der imidlertid ikke rigtig kan besvares her, er: I hvor høj grad skete proletariseringen af Slotsgade ved indflytning af nye mennesker, og i hvor høj grad skete der en proletarisering af den enkelte familie?

Vi ved, at der fra ca. 1890 skete en stor indvandring af arbejdere, fra oplandet såvel som fra de østelske egne, og vi kan da også se, at der fra ca. 1885–90 begynder at optræde stadig flere familienavne af tysk og polsk oprindelse.

Men vi kan også i folketællingerne følge en familie i Slotsgade, der virkelig blev proletariseret:

Sømsmed Vanselow var flyttet til Aabenraa i skibsbyggeriets store tid omkr. 1850. Efter værftskrisen i 1870'erne ses han i 1885 at ernære sig som »Schenkworth«. Sønnen blev først tjener, siden arbejder og dennes datter oplevede at få adskillige børn med forskellige fædre, mens hun måtte ernære sig som stryggerske.

Nygade 47, henholdsvis parti af gården og bag- og sidehuset set fra syd. Man ser tydeligt bygningerne i gården, der var lappede og reparerede som et kludetæppe hos en fattig kone. Det utrolige miljø blev revet ned 1976. (Fot. P.D. 1974 og 1972).

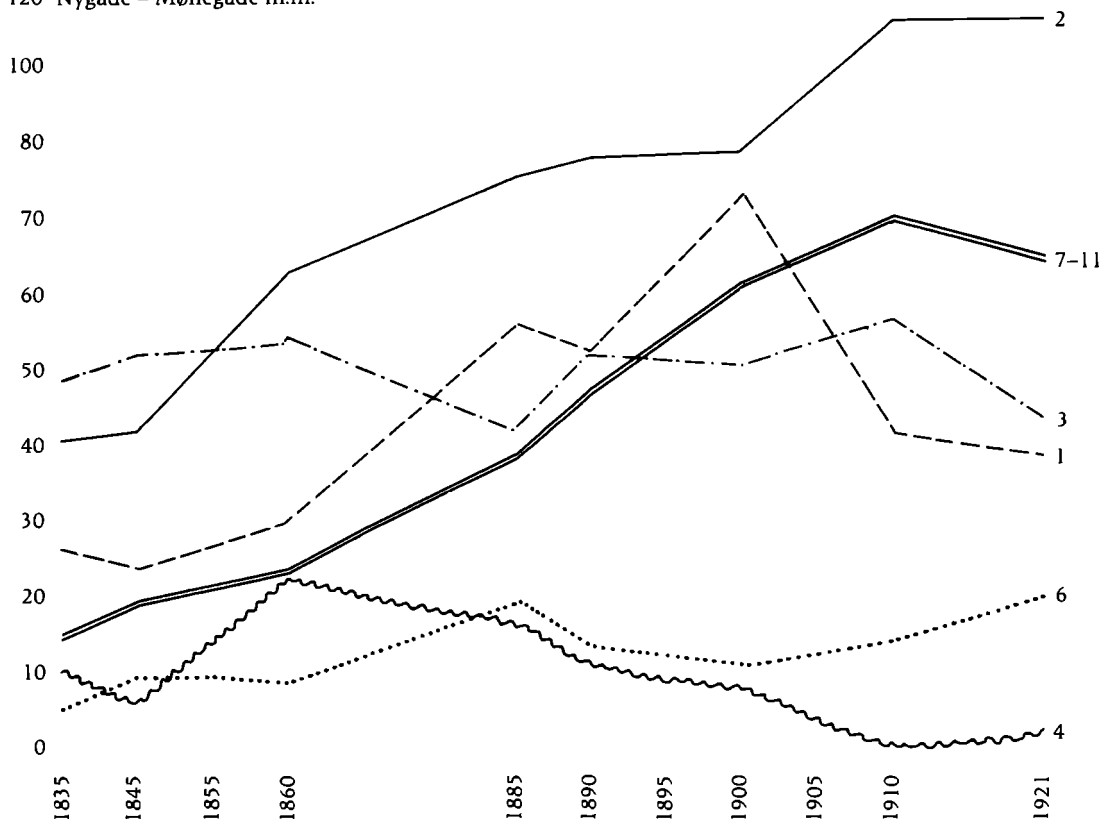

Nygade 45, gården set mod baghuset.

Større håndværkergård, hvor der ca. 1910 skete en kraftig udvidelse af antallet af beboelser. Baghuset, der tidligere var lager og pakhús for en bygmester, rummer nu 6-7 små lejligheder. (Fot. P.D. 1978).

Nygades udvikling var næsten parallel med Slotsgades. I Nygades sydlige del var der dog dels omkr. 1860 blevet bygget nogle nyere ejendomme, dels blev der også i perioden 1864-1914 bygget lidt flere huse (nemlig ét i 1865, ét i 1870, tre ca. 1900 og ét ca. 1914). Derfor blev Nygades sydlige del aldrig i helt samme grad som Slotsgade et ensartet arbejderkvarter, idet de her opståede borgerlige beboelser formåede at holde stillingen lige til efter 1920. Men også i denne del af Nygade oplevede man mange eksempler på indretning af småbeboelser i side- og baghuse som den næsten groteske ombygning af nr. 47. Også her var det værkstedet i gården og det lille baghus, der om- og tilbyggedes beboelser, mens forhuset blev stående uforandret.

120 Nygade - Møllegade m.m.

Nygade Syd

Folketællinger	Sociale grupper													?
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1835	4	9	20	4	1	0	2	0	4	1	3	0	2	-
1845	6	12	18	1	4	0	1	1	5	1	5	0	2	-
1855	7	20	22	3	1	0	3	4	7	0	7	0	4	-
1860	5	27	22	5	3	0	1	3	5	1	7	0	8	-
Nygade Syd + Nybro:														
1885	23	27	14	6	11	5	1	1	6	3	7	0	5	-
1890	29	33	25	5	6	3	1	2	8	2	18	0	1	-
1900	30	28	25	0	4	2	2	2	13	1	13	0	1	-
Nygade Nord + Syd:														
1910	25	89	40	0	10	3	1	7	17	2	15	5	2	-
1921	29	84	30	0	12	0	2	7	9	0	13	0	3	-
Nybro:														
1910	4	9	12	0	3	1	1	0	1	0	7	5	0	-
1921	1	19	7	1	4	1	2	3	2	0	1	0	1	-

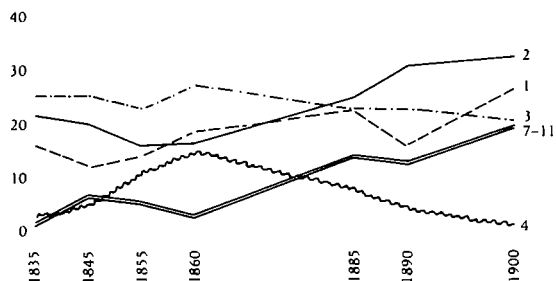
Nygade Nord, Persillegade og Møllegade

Folketællinger	Sociale grupper													?
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1835	22	32	29	6	4	0	0	1	2	0	2	0	5	-
1845	18	30	34	5	6	0	2	0	0	0	4	0	1	-
1855														
1860	25	36	32	17	6	0	0	0	2	0	4	1	2	-
1885	33	49	28	11	8	0	2	2	8	1	7	0	4	1
1890	23	45	28	6	7	0	1	0	5	0	10	0	1	-
1900	43	51	26	3	7	2	2	2	15	2	9	0	1	-
Nygade 1910-21: se Nygade Syd														
Persillegade + Møllegade:														
1910	12	18	4	0	1	1	0	3	9	1	6	1	3	-
1921	8	13	5	1	4	3	0	7	8	0	11	1	3	-

Nygade S - Nybro

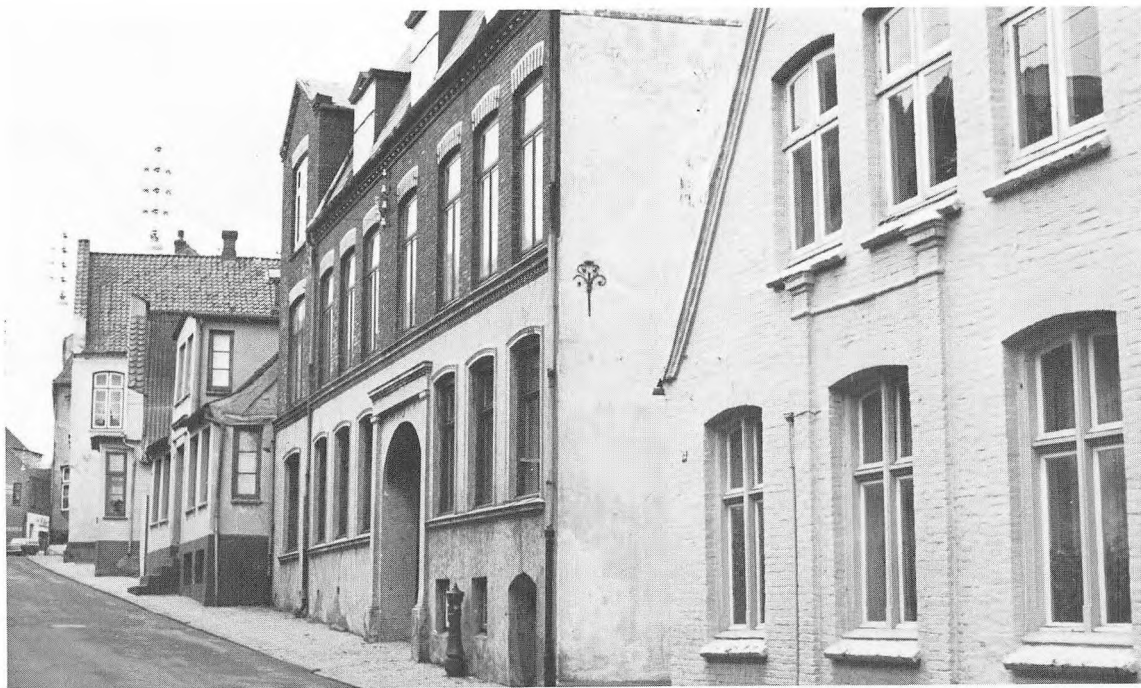

Nygade N

Nygades sydlige del blev ret sent bebygget, nemlig ca. 1750–70 og prægedes indtil slutningen af 1800-årene af store håndværkergårde (som foroven th.) eller grundmurede lelehuse. Udviklingen henimod arbejderkvarter var for mange ejendommers vedkommende i gang inden 1900, men nogle enkelte huse blev omkr. 1900 revet ned og erstattet af lavborgerlige udlejningsejendomme. Af disse ses foroven i midten nr. 52 fra 1898 og forneden nr. 51 fra 1900. Den arkitektoniske udformning er, som det ses, enkel og lidet repræsentativ, og disse huse betød ikke nogen større forandring i kvarterets almindelige præg og udvikling – blot en vis bibeholdelse af det borgerlige element.

(Fot. P.D. 1974).

Den sydlige del af byen som Aabenraas arbejderkvarter

Omkring 1900–1910 var næsten hele den sydvestlige del af den gamle bykerne blevet rent arbejderkvarter. Denne udvikling måtte blive selvforstærkende, efterhånden som Aabenraa mere og mere fik en struktur, hvor de forskellige sociale grupper boede i hver sin *retning*, dvs. at byens struktur blev *radiær* i stedet for koncentrisk.

Yderligere var den sydvestlige del af byen afgrænset af engdragene, således at nye kvarterer ikke kunne bygges »udenpå« og evt. ændre karakteren. Denne uddybning af kvarterpræget medførte også, at de borgerlige beboelser, der fra gammel tid trods alt lå i Slotsgade og Nygades sydlige del, blev opløst. En af de store embedsmandsgårde blev badeanstalt, en anden blev delt i 2–3 lejemål, og en tidligere købmandsgård blev delt i ca. 10–12 usle lejemål.

Til gengæld må man forestille sig, at arbejderne efterhånden også kom til at identificere sig med disse kvarterer – et fænomen, som ikke er ukendt fra andre byer. Faktum er, at 1890'ernes socialdemokratiske bevægelse opstod omkring svendeherbergets kro, Slotsgade 40. Herberget måtte standse, da myndighederne fratog indehaveren, snedker Rob. Luppi, bevillingen. Men møderne fortsattes i tømrerværkstedet, indtil bevægelsen blev for stor. (Aabenraa Bys historie III, s. 103–104).

Når man ser efter i folketællingerne 1900–10, genfinder man også i Slotsgade og Nygade navnene på de øvrige af de første aktive i den socialdemokratiske bevægelse.

Arbejderklassens indrykning i håndværkergårde og side- og baghuse nåede op mod 1900 endvidere Vestergade og efter 1900 endda Storegade, hvor der som førnævnt nu blev plads til småbeboelser i tidligere pakhuse og værksteder.

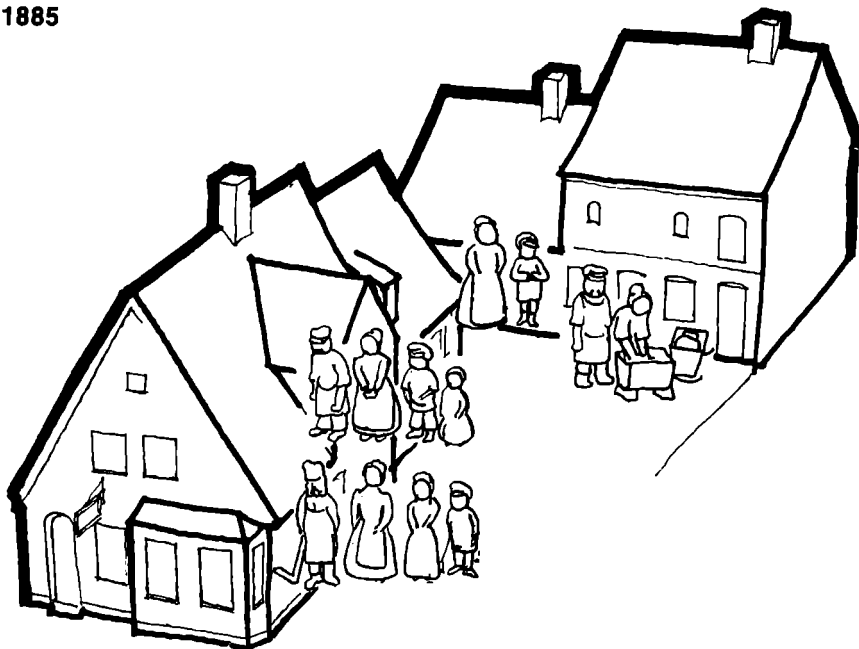
Et kig ud mellem søjlerne i den tidligere keglebanepavillon, senere svendekro, Slotsgade 40 mod nr. 39, der oprindeligt var en lille håndværkergård, men som ved nedrivningen 1974 var en elendig slumbeboelse. (Fot. P.D. 1974).

Håndværkergård i sidegaderne. Skitse af den typiske udvikling til lejekaserne for arbejderklassen. (Sml. s. 40).

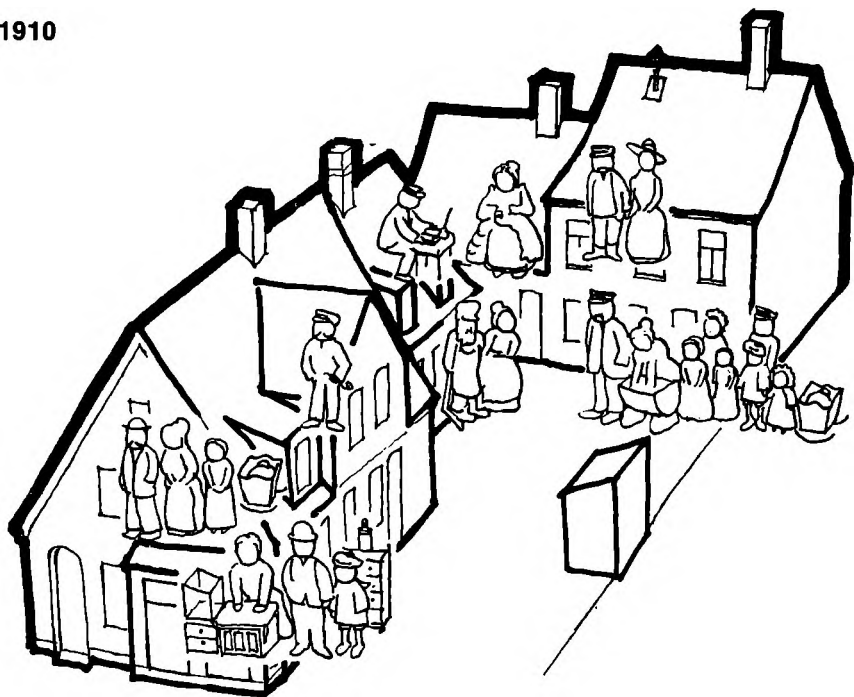
1850

1885

1910

Kvartererne ved havnen 1840–1860

Kvartererne omkring havnen havde omkring 1850 fået en helt særlig karakter og indgik i perioden 1864–1914 i byens generelle udvikling på en speciel måde: Som nævnt i indledningen var det ret få kaptajner og søfolk, der omkr. 1850 var bosat i selve Aabenraa. I havnekvarteret var det derfor først og fremmest skibsbyggeriets folk: skibsbygmestre, skibstømrere og underleverandører som sejlmagere o.l., der dominerede. Vel var skibsbyggeriet et håndværk, men de skiftende ordrer, arbejdets størrelse og karakter m.v. gjorde, at det allerede tidligt var blevet organiseret med nogle faste værk mestre på værfterne plus en stor mængde tilknyttet løs og penge-lønnet arbejdskraft, inddelt i visse kategorier såsom skibstømrere, der var den største gruppe og som også sejlede med skibene, samt klodsmagere, savere og taklere (Japsen 1943 og 1961.). Når denne gruppe arbejdere er blevet udskilt som en særlig gruppe i denne undersøgelse, skyldes det ikke blot gruppens særlige betydning for byen, men også, at der for denne gruppe var tegn på en højere levestandard, udtrykt ved evnen til at eje og bygge egne huse. Thi hvor »daglejere« og »arbejdere« kun rent undtagelsesvis byggede eget hus i perioden 1840–1920, deltog skibstømrerne ivrigt i det store byggeri 1840–60.

Rapporter om 1800-årenes arbejderklasse (især Th. Sørensen 1880) viser, at skillelinjen mellem det at have fast arbejde og løst/sæsonarbejde var af afgørende betydning for arbejdernes levestandard. Og skibstømrerne kunne netop i årene 1840–60 regne med at have nogenlunde fast arbejde.

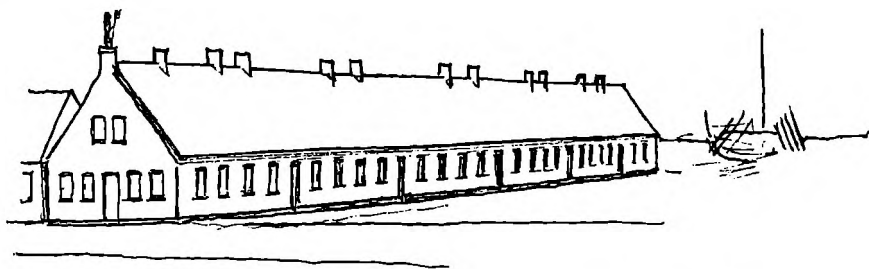
Muligvis har der endda været rift om skibsværftarbejdere på visse tidspunkter. Faktum er, at der kom tendenser til patriarkalske træk

i forholdet mellem skibsbygmestre og skibsbyggere. Dette gav sig udtryk i bygningen af »De lange huse«.

Agent Bruhn, der i 1830'erne anlagde et skibsværft afsides beliggende på Kalø i Genner Bugt, byggede her arbejderboliger, købmandshandel og gæstgiveri. Bygning af boliger for de ansatte var på dette sted en nødvendighed, men selve anlægget med de rækkehuslignende arbejderboliger synes at have sit nærmeste forbillede i f.eks. Kobbermølle ved Flensborg Fjord. Fra Kalø i 1830'erne er inspirationen efter al sandsynlighed nået til Aabenraa, hvor henholdsvis en ældre skibsbygmester fra Aabenraa, Paulsen, og en fra Norge tilflyttet skibsbygger, Jacobsen, byggede de to »lange huse« omkr. 1850 som boliger for værftsarbejderne.

Paulsens arbejderboliger blev bygget på en grund umiddelbart ved skibsværftet i Sønderport. Over gavlen mod gaden sattes en sandstensfigur forestillende Neptun med treforken – søfartens symbol. I gavlen var der gæstgiveri og bagved lå lejlighederne to og to med fælles forstuer, i alt 12. Boligerne blev lejet ud, så tale om et fast patriarkalsk forhold blev der aldrig. Allerede i 1860 boede der da også folk, der ikke arbejdede på skibsværftet (se kortet over Sønderport). Boligerne forblev dog i familien Paulsens eje, også da skibsværftet blev omdannet til savværk i 1880'erne. Skibsbygmesteren boede selv i et stort hus ved siden af »det lange hus« også umiddelbart ved skibsværftet.

Skibsbygmester Jacobsen byggede et stort 2-etages hus til sig selv på Skibbroen med udsigt over sit værft, og hans arbejderboliger kom til at ligge umiddelbart bagved. Inden opførelsen af arbejderboligerne havde Jacobsen allerede købt et ældre lejehus i Gildegade med tilhørende baghus (nuv. nr. 1). Begge disse huse og den nye længe blev lejet ud til

»Det lange Hus«,
Sønderport.

skibstømrere, men også her er det nøjagtige forhold mellem ejer/arbejdsgiver og lejer/arbejder usikkert.

Allerede i 1871/72 udstykkedes længen til selvstændige huse med to lejligheder i hver, og en påbegyndt længe solgtes til kaserne for det nye preussiske militær (Aabenraa Bys historie III, s. 10).

Et andet særtræk ved skibstømmerne var, at de omkring 1850 i høj grad havde samlet sig i ganske bestemte dele af byen. Siden midten af 1700-årene boede der mange skibstømrere dels i Gildegade, hvor nogle grundejere havde opført en lang række leje-»Wohnungen«, dels i de små huse omkring Vægterpladsen. I 1850'erne koncentrererede skibstømmerne sig i endnu højere grad i disse kvarterer, hvor der blev bygget etager til husene eller de deltes i to. Noget af denne koncentration var måske »økologisk« bestemt: For skibstømmerne, der arbejdede i grupper og ansattes på stedet, må det have været praktisk både at bo nær hinanden og bo nær arbejdet.

– Ser vi på de øvrige danske købstæder, er det gang på gang de mere maritime befolkningsgrupper, der især dannede egne kvarterer i byerne: Lodser og færgfolk i Helsingør, færgfolk i Middelfart, skippere og fiskere i Korsør, Sønderborg, Køge, Kalundborg, Rønne m.fl. byer.

Kvartererne ved havnen efter krisen 1878–79

Efter skibsbyggeriets ophør og søfartens tilbagegang 1870–80 ophørte enhver form for nybebyggelse i nærheden af havnen indtil efter 1900. Ved Skibbrogade og ved Skibbroen var der i årene 1840–60 blevet bygget dels en række fornemme 2-etages forhuse for de større skibsbyggere og dertil knyttede håndværkere, dels 5–6 egentlige borgerlige udlejningsejendomme. Denne bestand af nye, gode huse kunne efter skibsbyggernes forsvinden overtages af kaptajner, pensionister og mindre embedsmænd.

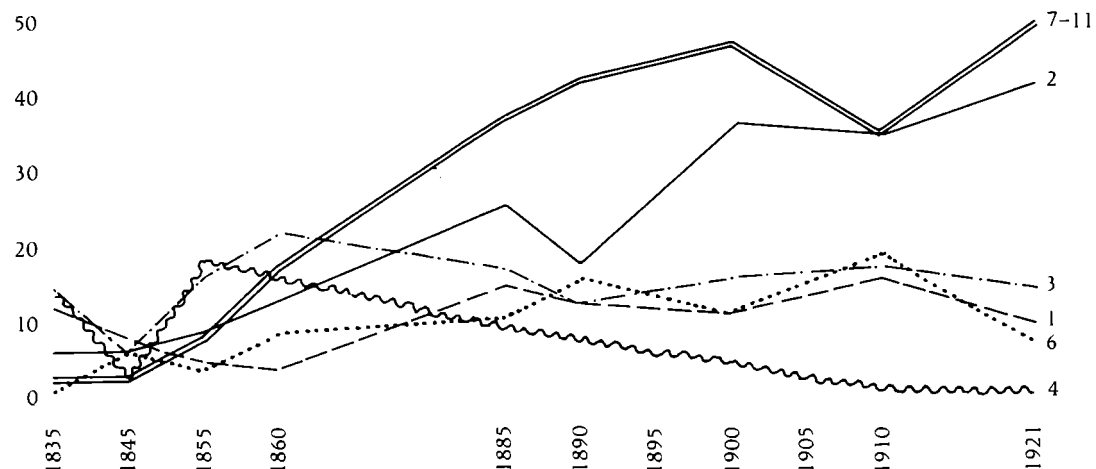
Skibbrogade – Skibbroen m.m.

Ydermere rykkede der efter ca. 1890 udvandringsagenter, skibsklarerere, mæglere o.l. ind i disse ejendomme, dvs. erhverv, der var opstået som følge af handelslivets fremskridende specialisering.

Men hvor havnekvarterets »forside« beholdt sit borgerlige præg, kom det efter 1880 til at se anderledes ud bagved, i skibstømmerens kvarterer. Ifølge folketællingerne var antallet af skibstømrere i de to skibstømmerkvarterer: Gildegade og Vægterpladsen allerede i 1885 nede på 1/3 af antallet i 1860. De

Folketællinger	Sociale grupper													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	?
1835	12	6	14	14	1	0	0	0	1	0	2	1	13	–
1845	8	6	6	3	5	0	1	0	1	1	0	2	7	–
1855	5	9	16	18	4	0	1	2	0	0	5	2	8	–
1860	4	13	22	16	9	1	4	2	5	1	7	2	12	1
1885	15	26	19	10	11	0	3	8	9	3	16	4	10	–
1890	13	18	13	8	16	2	4	10	8	1	20	6	14	–
1900	12	37	16	5	12	1	3	10	12	2	21	8	8	3
1910	16	36	18	2	17	1	4	11	8	1	12	15	1	–
1921	10	42	16	2	8	0	6	19	8	3	14	3	1	–

Skibbrogade

fleste må (jfr. s. 11) anses for at være udvandet. Jacobsens skibsbyggeri fortsatte ganske vist til 1890, hvor det brændte og gik fallit, og Rabens skibsværft blev overtaget af Walde-
mar Paulsen og lavet til savværk, ligesom Paulsens gamle skibsværft fungerede som savværk til 1894. Men disse forsøg på at finde ud-
veje af krisen kunne dog ikke beskæftige me-
re end i alt ca. 30 mand efter 1880.

Mulighederne for de øvrige, der havde væ-
ret afhængige af skibsbyggeriet, var udover
udvandringen fattigunderstøttelse eller an-
dre erhverv. Fattigunderstøttelse fra Aaben-
raa by blev i 1876 udbetalt til 73 mænd og 93
kvinder, i 1878 til 173 mænd og 110 kvinder
og i 1879 til 190 mænd og 120 kvinder. Og
endnu i 1882 til 170 mænd og 42 kvinder
(»Berichte« 1878–79 og 1882 ff). Hertil kom,
at der 1878 oprettedes en »Skibstømrer-Un-
derstøttelseskasse«. – Hvor uheldigt forsik-
ringsprincippet i socialforsorgen var, kan ses
af, at Sygekassen for søfolk og kaptajner i
1879 havde 80 medlemmer og en kapital på
50.000 Mark, mens skibstømrerkassen sam-
me år havde en beholdning på 92 mark til fle-
re hundrede skibstømrere i Aabenraa.

En del skibshåndværkere forsøgte sig som
værtshusholdere. I Aabenraas kommunalar-
kiv ligger i sagerne ang. politisager og bevær-
terbevillinger et øjebliksbillede fra 1878:

»Voranlasst durch die flauen Zeiten wel-
che auf meinem Geschäft als *Taklermeister* ei-
nen grossen Druck ausüben indem die Schiffs-
bauerei gänzlich ins Stücken gerathen ist es
meine Absicht am Sonnabend-Abend d. 16.
ds. Ms. (November) eine kleine Gesellschaft
bei mir einzuladen um hierdurch einen klei-
nen Verdienst zu erziehen. P. Petersen an der
Schiffsbrücke. Taklermeister u. Wirth«.

I Pottergade kan vi følge to andre skibs-
tømrere, der blev i byen: Peter Nielsen, f.
1848 i Sverige, står 1885 som »Schiffszimme-

rer und Höker«. 1890 står han som »Woll-
waarenhändler« og 1900 som »Putzhändler«,
mens sønnen havde fået job som »Schreiber-
lehrling«. Pynthandelen blev øjensynlig in-
gen succes, 1910 står Peter Nielsen som »Ar-
beiter«, mens sønnen er avanceret til »Kanz-
leigehülfe«. Skibstømrerfamilien havde fun-
det vej til byens nu to største grupper: arbej-
derne og embedsmændene. En anden skibs-
tømrer, Carl Jacobsen i Pottergade, fandt en
anden udvej ved at få opstillet et seltersappa-
rat. Det krævede ikke megen plads, og så kun-
ne man i folketællingerne 1900–10 kalde sig
»Seltersfabrikant«.

I Gildegade og Pottergade efter 1880 må
man forestille sig, at der nu var en lang ræk-
ke små lejemål, der var vanskeligere at udle-
je. I hvert fald kan man se, at befolkningstæt-
heden faldt i disse kvarterer.

Måske på grund af lavere huslejer eller
bedre plads i husene var gruppen af enker og
enlige kvinder i 1885 blevet den største be-
folkningsgruppe i Gildegade. Dette illustreres

*Skibbrogades østligste del,
nærmest havnen.*

*Tv. nr. 21, opført 1854 af
smed H. Reimer og nr. 23,
opført 1859 af sejlmager
Cornett. Th. ses nr. 30–32,
opført 1872 og ombygget
1894. Dette hus ejedes til
1871 af skibsbygmester
Andersen. Bagved et
gavlhus (nr. 34) bygget ca.
1860 og bagest toldboden.
(Fot. P.D. 1974).*

Parti af Gildegade 1968.
Til højre ses først et
eksempel på de første
lejemuse fra omkring 1750,
dernæst et lejehus ombygget
omkring 1860 til 6 lejemål.
I disse huse boede der i
tiden 1800–1870 næsten
udelukkende skibstømrere.
Derefter overtoges
lejlighederne af enlige
kvinder og enker, indtil
gaden o. 1900 blev et rent
arbejderkvarter.
(Fot. P.D. 1967).

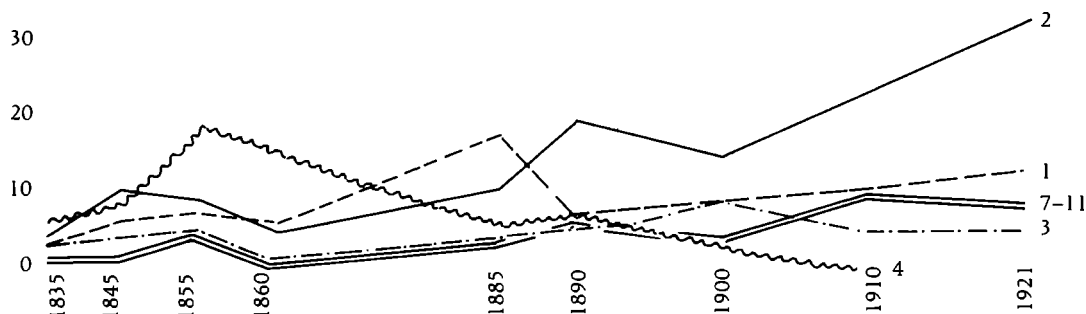
ved, at hele 45% af husstandene udgjordes af ufuldstændige familier, dvs. familier, hvor der kun levede een voksen eller den ene part af forældrene. Også Pottergade havde denne karakter i 1885–90.

Efter 1890, da presset på boligmarkedet i Aabenraa igen forøgedes, overgik Gildegade til at være et egentligt arbejderkvarter. Ja, i 1921 var Gildegade byens mest udprægede arbejdergade med 55% af husstandsoverhovederne i gruppe 2.

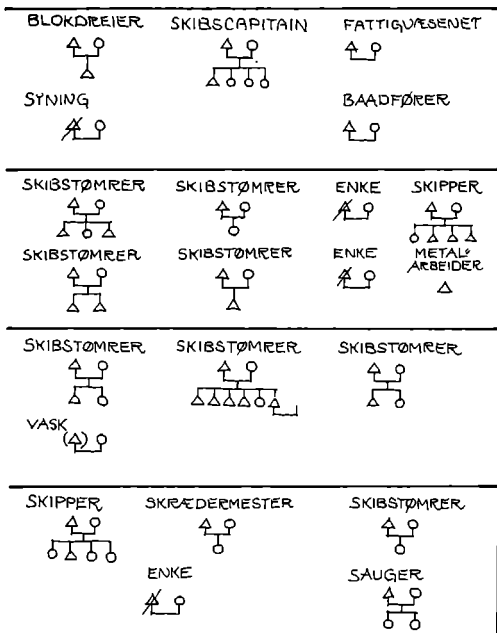
Gildegade

	Sociale grupper													
Folketællinger	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	?
1835	3	4	3	6							1	2	13	–
1845	6	10	4	8	1						1	2	7	–
1855	7	9	5	18	2	0	0	1	2	0	1	2	8	–
1860	6	4	1	15	2	0	0	0	0	0	1	0	8	–
1885	17	10	4	6	4	0	0	2	0	0	2	4	6	–
1890	7	20	4	8	4	0	0	2	2	0	2	4	5	–
1900	9	16	9	3	3	0	0	1	1	0	2	0	6	–
1910	11	25	6	1	3	0	2	0	5	0	3	6	3	–
1921	13	34	6	0	3	0	0	4	2	0	3	3	3	–

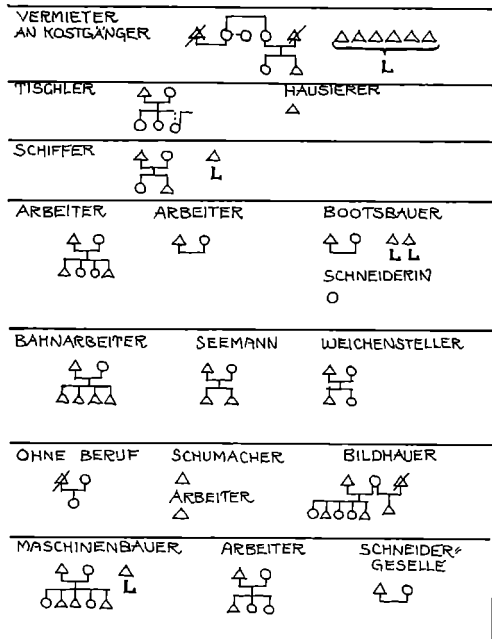
Gildegade
40

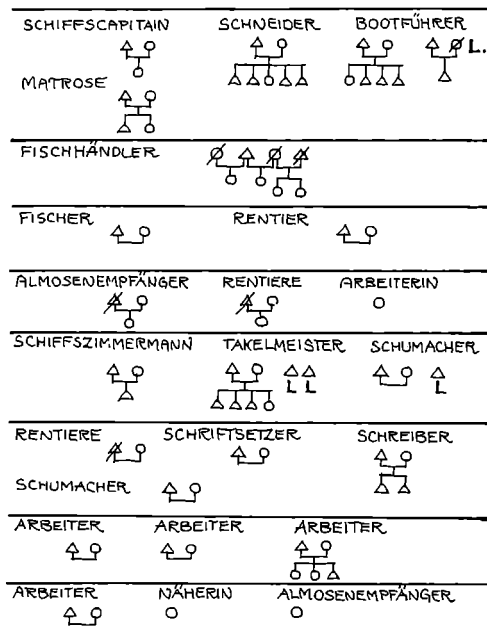
1860

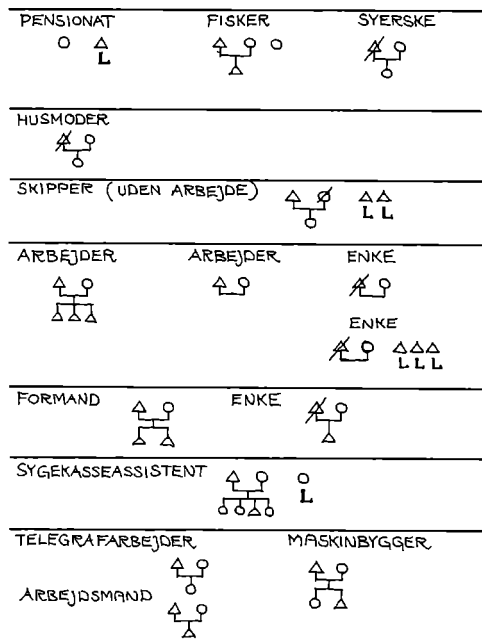
1910

1885

1921

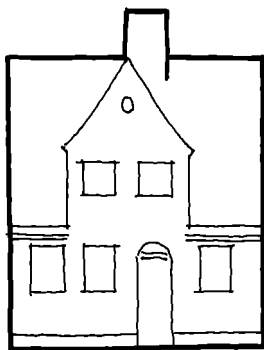

Skibstømrerhus i

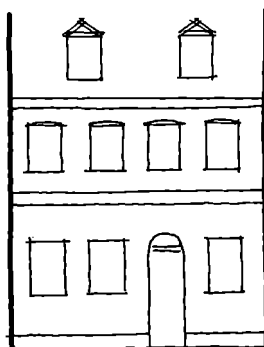
Gildegade.

Skitse af den typiske
udvikling.

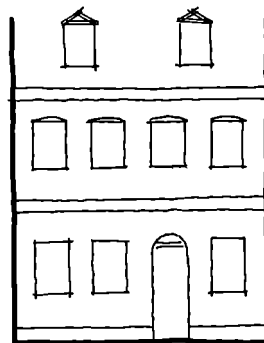
1835

1860

1885

1910

De gamle arbejderforstæders udvikling efter 1864

Sønderport, der i 1850'erne var blevet en udpræget lejehusgade med bl.a. det ene af de »lange huse«, bevarede sit præg af arbejderforstad. Husene var gennemsnitligt ikke særlig gamle, men fulde af små dårlige lejligheder. I perioden 1864–1910 blev der udover nogle funktionærboliger for Aabenraa Amtsbane, så godt som intet bygget. Omkring 1910 var Sønderport kommet til at indgå som et naturligt led i det store sydvestlige arbejderkvarter. Gaden havde fået selskab af de gader, Slotsgade og Nygade, som i 1850 havde en helt anden karakter end Sønderport.

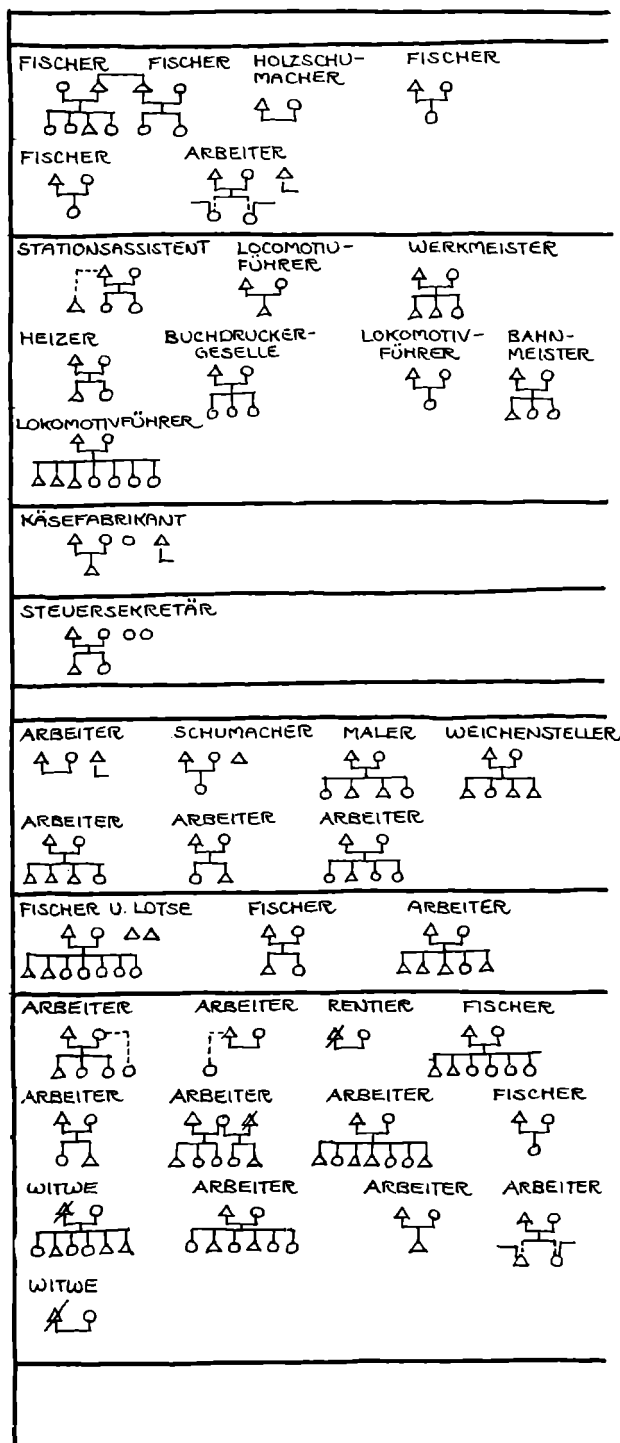
De gamle lejehuse i *Møllegade* bevarede også i perioden igennem deres karakter af boliger for de laveste sociale grupper: enlige kvinder og arbejdere. Men efterhånden, som Nygade blev et arbejderkvarter, blev forskellen mellem det gamle yderkvarter og den gamle håndværkergade også her stadig mindre. Til gengæld indkapsledes de ældre huse i Møllegade af det nye borgerlige udlejningsbyggeri, der blev opført på Møllegades vestside i årene 1905–23. De ældre huse påvirkedes tilsyneladende ikke heraf, og derfor kunne man stadig til de allerseneste år se almindelige etageejendomme og gamle forslummede 1700-talshuse ligge side om side i Møllegade.

Tendenserne til opbygning af en forstad for arbejdere og småfolk ved *Klinkbjerg* standse allerede i 1850'erne. Dels blev der ved denne tid bygget de såkaldte Bruhn'ske huse: borgerlige huse med haver, og dels blev denne indfartsvej til Aabenraa efterhånden mere betydningsfuld. Dette synes omkring 1900 at have tiltrukket villabyggeriet, der således også her bidrog til forstadsdannelsen.

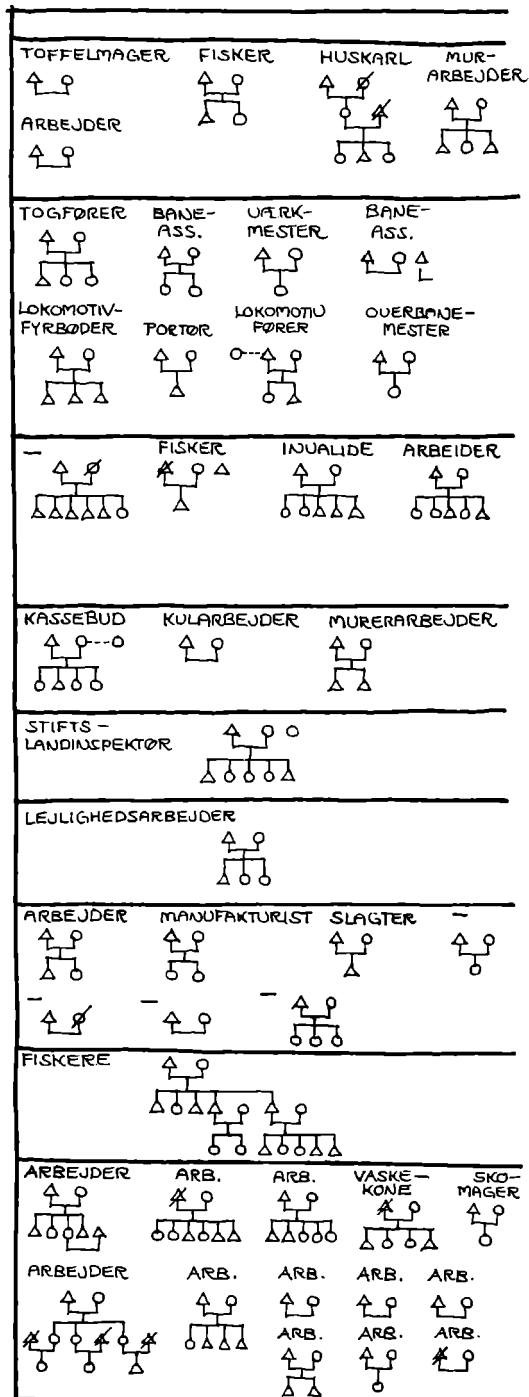
SVENNESENS FATTIGHUS		
BLOKDREIER	SLAGTERMESTER	SKRIVNING
VÆRTINDE		
SKIBSBYGMESTER (J. PAULSEN)		
SKOMAGERMESTER & VÆRT	DAGLEIER	SKIBSTØMRER
(DET LANGE HUS) SKIBSTØMRER		
HÅNDARBEIDE	ARBEIDSMAND	DAGLEIER
UNDERSTØTTELSE		

SUVENNESENS STIFTELSE			
SCHLACHTER	ZOLLBEAMTER	DRECHSLER	
HOLZSCHUMACHER			
WIRTHIN			
RENTNER	RENTNERIN/SCHIFFSBAUER		
ZIMMERMANN			
SCHUMACHERMEISTER	COMMISSIONAIR		
MEHLHÄNDLER	ARBEITER	ARBEITER	
SCHUMACHER	MASCHINIST		
L (ALUMNE)			
GASTWIRTH	ARBEITER	ZIMMERMANN	
SCHUMACHER	ARBEITER	SEEMANN	FISCHER
MAURER	ZIEGELARB.	ARBEITER	
ARBEITERIN	ZIEGELARBEITER		

»Det lange hus«

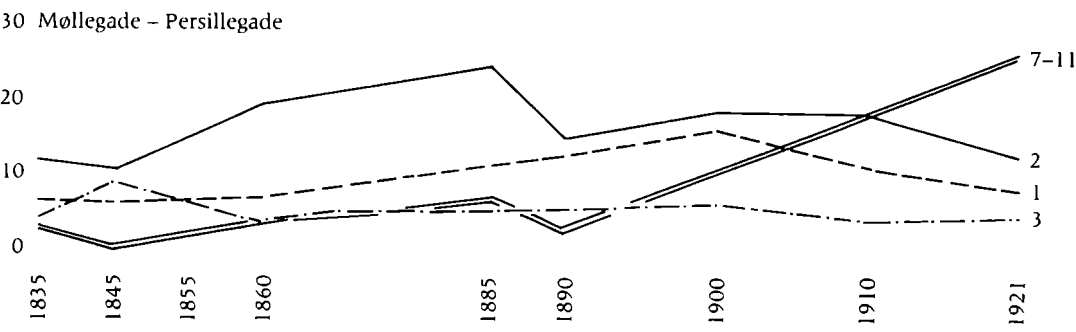
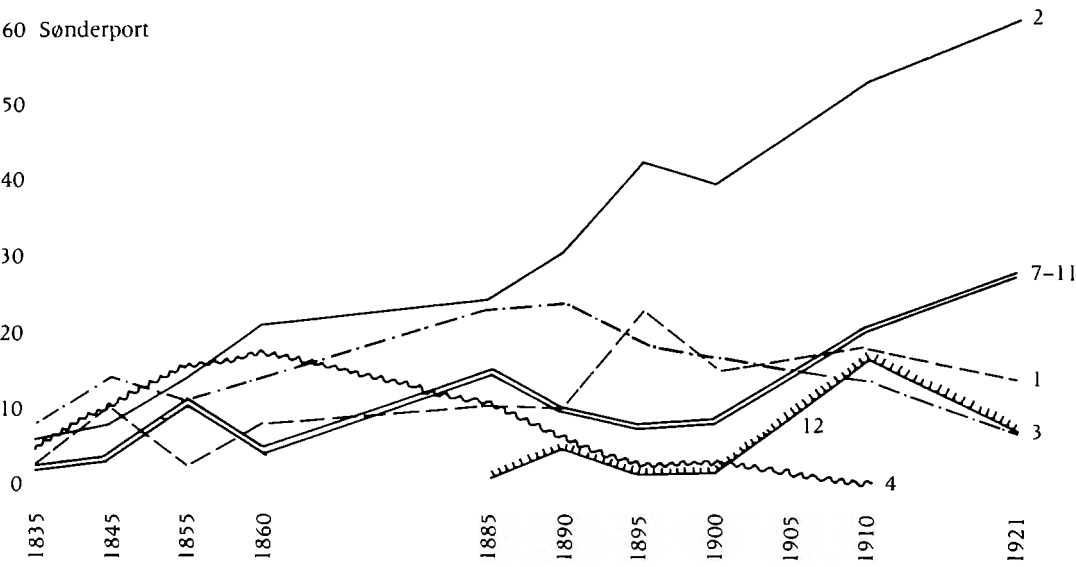

»Det lange hus«

Sønderport

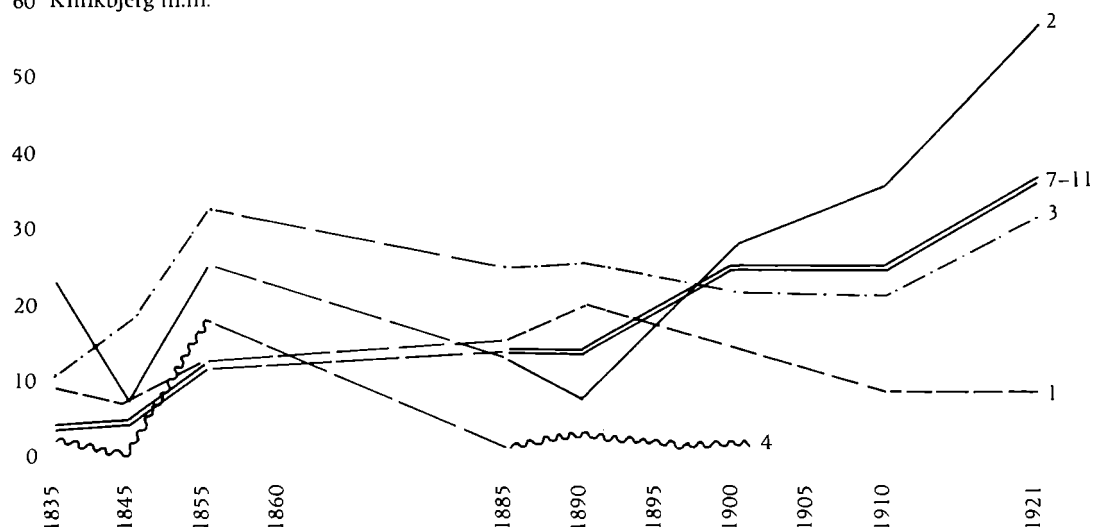
Folketællinger	Sociale grupper													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	?
1835	2	6	8	5	2	1	0	0	1	0	1	1	1	-
1845	10	8	14	10	1	0	4	0	1	0	0	2	13	-
1855	2	14	12	15	4	1	5	1	2	0	3	1	6	-
1860	8	21	14	17	1	0	5	1	0	0	1	1	4	-
1885	11	24	23	10	7	3	1	0	5	0	9	1	7	-
1890	10	31	24	6	6	1	2	1	1	0	6	5	3	-
1895	23	43	19	3	4	1	1	1	1	0	6	2	6	-
1900	15	39	17	3	1	4	2	1	1	0	5	2	3	22
1905														
1910	18	53	14	1	4	3	4	2	9	0	6	17	2	-
1921	15	62	7	0	0	6	1	7	12	1	7	7	1	-

Klinkbjerg – Vollesgyde – Barkmøllegd.

Folketællinger	Sociale grupper													?
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1835	9	22	10	2	2	0	2	0	0	0	2	0	2	–
1845	8	7	18	1	2	0	2	0	1	1	1	0	1	–
1855	12	25	32	18	6	2	2	2	1	0	7	0	2	–
1860	7	9	20	5	5	0	1	0	1	0	1	0	0	–
1885	15	12	24	1	10	0	3	0	5	0	6	0	2	–
1890	20	7	25	3	11	0	2	1	3	1	7	0	3	–
1900	16	27	21	2	7	1	5	2	6	0	11	0	4	1
1910	9	35	21	2	9	3	7	3	6	1	7	3	2	–
1921	8	57	31	0	8	1	3	12	10	1	10	0	2	–

60 Klinkbjerg m.m.

Kolstrup

Folketællinger	Sociale grupper													?
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1890	–													
1900	3	35	1	0	2	7	1	4	6	0	11	0	0	–
1905	3	36	3	1	3	6	2	4	12	1	9	0	1	–
1910	6	42	6	1	3	5	2	5	15	1	9	1	2	2
1921	7	58	5	0	4	5	3	10	14	2	18	0	3	–

Rollen som arbejderforstad i denne ende af byen overtog til gengæld den længere borte liggende gamle landsby *Kolstrup*. Bortset fra landbrugsejendommene forvandlede denne omkr. 1900 til et rent arbejderkvarter, omend af mindre format. Dette ytrede sig ved om- og tilbygninger til tidligere gårdstuehuse og ved øget udnyttelse af de ældre landarbejder- og husmandshuse. Så heller ikke her ledsagedes dannelsen af et arbejderkvarter af nybyggeri.

Den sidste af arbejder- og småfolksforstærerne fra før 1864: *Nørreport*, gennemgik en bemærkelsesværdig udvikling: Indtil 1860 var der en stærk vækst i antallet af husstande, hovedsagelig arbejdere. Boligerne indret-

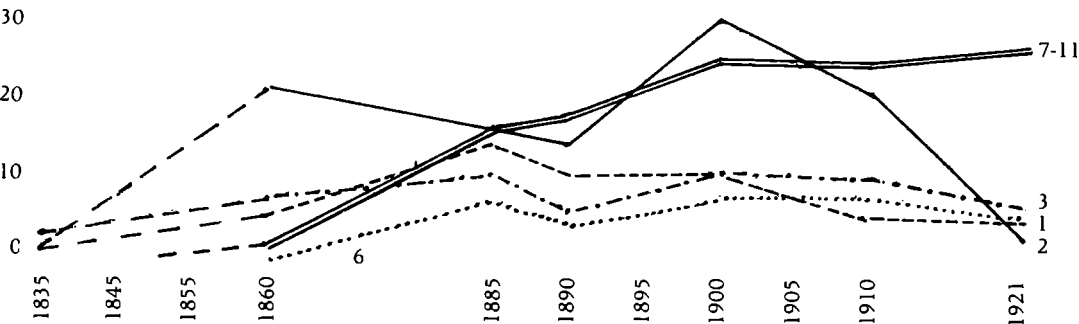

Nørreport

Folketællinger	Socialgrupper														?
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13		
1835	1	1	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	—	
1845	3	7	5	4	2	0	0	1	1	0	0	0	1	—	
1855	1	7	2	1	0	0	0	0	0	0	1	0	0	—	
1860	6	23	7	5	1	2	0	0	0	0	2	0	1	—	
1885	15	18	11	2	8	2	3	3	4	0	9	0	3	—	
1890	12	16	7	1	6	3	2	1	6	0	11	0	3	—	
1900	13	33	12	0	10	2	6	3	4	2	13	0	2	—	
1910	8	24	13	0	10	4	5	5	3	0	15	0	1	—	
1921	8	5	9	0	8	2	8	9	6	0	7	0	1	—	

Nørreport set mod nord. Til venstre Hans Rie's købmandsgård (se endvidere s. 26) opført 1886. Derefter kommer et lille hus fra arbejderforstadens tid, opført 1887. Det næste hus er nr. 26, opført 1882, nr. 24 er fra ca. 1885 og senere helt ombygget, nr. 22 er en købmandsgård fra 1865, og nr. 20 er et lejehus, bygget af en arbejder i 1882. En hel husrække fra 80'erne er et særsyn i Aabenraa, hvor byggeriet ellers lå stille i dette tiår. Samtidig var dette byggeri det første trin i Nørreports forvandling fra arbejderforstad til borgerligt hovedstrøg.

40 Nørreport

Nørreport ca. 1914: Den statelige række butiksejendomme står færdig. I midten ses to rigt udsmykkede nyrenæssancefacader fra år 1900.
(Fot. i Billedsamlingen, Landsarkivet Sdj.).

Samme parti 1976 (fot. P.D.).

tedes ved om- og tilbygninger til allerede eksisterende lejhuse. Ind imellem lejhuse lå mindre gæstgiverier og håndværkergårde.

Udviklingen efter 1864 må ses på baggrund af 2 faktorer: Efter bygningen af Nørre Chaussee til Haderslev i 1850'erne fik denne indkørsel til byen øget betydning. Herved begyndte byens tyngdepunkt at flytte nordpå. Dette forstærkedes af bygningen af statsbanegården ved Nørreport i 1868. Og efter 1875 begyndte et stadigt voksende højborgerligt villakvarter at opstå langs Nørre Chaussee (se s. 85 ff). Herved kom Nørreport under pres fra to sider. Dette mærkes allerede i 1860'erne, hvor et af gæstgiverierne omdannedes til hotel og der yderligere nybyggedes to købmændsgårde. Endnu mere påfaldende blev udviklingen i 1880'erne: I dette tiår, hvor byggeriet i Aabenraa ellers lå næsten helt stil-

*Nørreport 14 og 12: De to store jugendprægede strøgejendomme. Både Skifter Andersens restaurant og Walthers skomagerværksted fortsættes endnu 1978 i ejendommene.
(Fot. P.D. 1974).*

le, byggedes der nye forhuse på et længere stykke af Nørreports vestside. To af de nye huse, hvoraf eet var i 3 etager, var samtidigt byens eneste eksempler på, at en »arbejder« stod som bygherre for et hus i perioden 1864-1914. Nogle af de nye huse fra 1880'erne var i højere grad ægte udlejningsbyggeri end hvad der ellers byggedes i byen i denne periode.

I årene 1898-1912 udskiftedes hele den resterende overleverede ældre bebyggelse i Nørreport. Lejehusene og de mindre håndværkergårde erstattedes umiddelbart af større beboelses- og forretningsjendomme. De nye huse med deres store udstillingsvinduer og kraftige arkitektoniske udsmykning signalerede gadens definitive overgang til at være en del af det centrale hovedstrøg. Bruddet i det

fysiske miljø var i flere henseender parallelt til det tilsvarende brud, som vi så i Ramshered: Thi også i Nørreport var det de tidligere småhåndværkere, der byggede og boede i de nye huse. Lige så radikale ændringerne blev i det fysiske miljø, lige så slående er de mange eksempler på, at Nørreports ejendomme havde samme ejer i 1885 som i 1910 (jfr. kort). Hjørnebygningen Nørreport 14 opførtes således af en skomagermester Walther år 1900. Og det endnu større hus, Nørreport 12, opførtes 1907 af en af de forhenværende skibstømrere, der havde slået sig på værtshushold, Skifter Andersen. Denne ejendom byggedes i 4 etager og blev med sin blanding af nygotik og jugend en af byens mest repræsentative ejendomme.

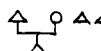
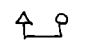
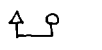
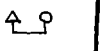
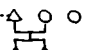
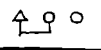
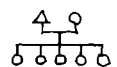
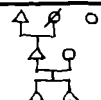
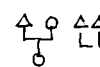
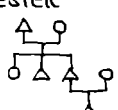
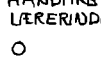
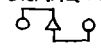
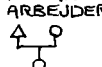
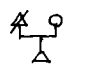
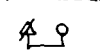
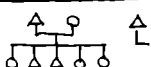
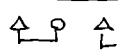
Vestsiden
NØRREPORT (nuv. nr. 2-30) Folketællingen 1860

SÆLGKONE	SÆDELMACERMESTER	ARBEIDER
ARBEIDER	ARBEIDER	
MIDLER	SÆLGER KAGER	TJENER PÅ LANDET
ARBEIDER	ARBEIDER	VASKEKONE:
SKOMAGER		
SKIPPER	SKIBSTØMRER	SKIBSTØMRER
VERTSHUSHOLDER	ARBEIDER	
ARB.	ARB.	ARB.
BAGERMESTER	ARB.	
SKIBSTØMRER	MURSVEND	VASK
ARBEIDER	ARB.	GARDNER
ARBEIDER	SKOMAGERMESTER	GARDNER
LIMKØGER	POTTEMAGERSVEND	SKOMAGERMESTER
STENHUGGER & VERTSHUSHOLDER	PAGLEIERSKE	STENHUGGER
	VEVER	

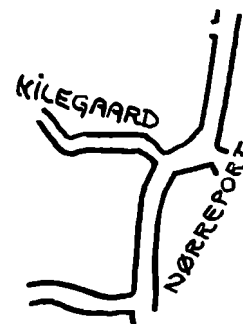
Vestsiden
NØRREPORT (nuv. nr. 2-30) Folketællingen 1910

GÄRTNER	RENTIERE	RENTIERE	RENTNER
	GÄRTNER		
HAUSHÄLTERIN	RENTIERE	HAUSHÄLTERIN	
		ARBEIDER	
BÄCKER	RENTNERIN	KALKERENNER	
		HAUSHÄLTERIN	
HÄNDLERIN	MUSIKER	BARBIER	
TISCHLER			
GASTWIRT	KAUFMANN	SEKRETÄR	
SCHUHMACHER	FRISEURIN	BUCHHÄLTERIN	
GASTWIRT	ARBEIDER		
UHRMACHER			
RENTIERE	SCHMIED		
SCHLACHTER			
KAUFMANN	RENTIERE	TELEGRAPHARBEIDER	
RENTIERE			
LADENKNECHT			
KAUFMANN			

Vestsiden
NØRREPORT (nuv. nr. 2-30) Folketællingen 1921

HADELSGARTNER TRAFIKASSISTENT 	TOGFØRER KLEINSMED 	RENTIER
KØBMAND 		
KARTEMAGER 	HADELSS- MAND 	
FHV. BAGERMESTER 		
SNEDKERMESTER 	BOGHOLDER 	
RESTAURATØR/ FORVALTER (SKIFTER A.) 	AGENT 	
SKOMAGERMESTER (WALTHER) 	HÅNDARB. LÆRERINDE 	
RENTIERE 	URMAGER 	FABRIK- ARBEJDER
FORRETNING 	HUSMODER 	
KØBMAND 		
FORMUE 		
KORNHANDLER (RIES) 		

I Nørreports udvikling fik sidegaden *Kilegaard* absolut ingen del. Den forblev uændret et lille isoleret arbejderkvarter, og bygningsmæssigt skete der ingen forandringer efter 1860. Således blev to gader, der endnu i 1870'erne havde dannet et homogent socialt og fysisk miljø, 25 år senere til den vel nok største kontrast i byens kvarterstruktur.

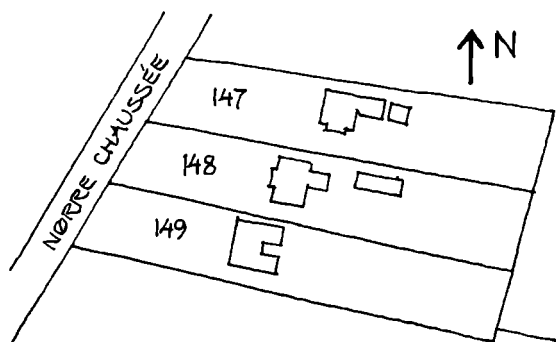
De nye kvarterer 1875–1914

Så længe kravene til beboelse og virksomhed i Aabenraa kunne eller skulle opfyldes inden for den eksisterende overleverede bystruktur, så længe måtte alle befolkningsgrupper indordne sig under en række givne fysiske miljøer, og finde sig en plads i den gamle bykrop.

Da de nye kvarterer dannedes, blev det nu muligt for bestemte befolkningsgrupper i langt højere grad end hidtil at realisere evt. latente eller nye vurderinger m.h.t. beboelsens form, placering og relationer til byen.

Foruden de økonomiske ressourcer, der krævedes for at være med til at bygge i de nye kvarterer, var forudsætningen også, at der var tale om hushold, der overhovedet lod sig udskille af den eksisterende bystruktur. Dette krævede enten en adskillelse af bolig og arbejde, eller: at det var muligt at udflytte arbejdet sammen med boligen.

Med de nye kvarterers dannelse skabtes også en stadig stigende forskel mellem de nye bydele og den gamle by.

Haderslevvej 50. Det nordligste af de tre første huse i »Chinatown«.
(Fot. P.D. 1975).

»Chinatown«

I 1875 byggede tre kaptajner, der alle havde sejlet på Kinakysten, ved deres karrieres slut 3 villaer ved Nørre Chaussée et stykke nord for byen. Stedet kom hurtigt til i folkemunde at hedde »Chinatown«, og det kaldes villaerne endnu.

Søfarten og rederivirksomheden havde altid haft Aabenraa som centrum siden 1700-årene, men de hjemvendende kaptajner havde lige til 1870'erne sat deres opsparede kapital i jord, i gårde på Løjt Land, hvorfra mange af kaptajnerne stammede. Omkring 1860 var især landsbyen Stollig centrum for et byggeri af kaptajnsgårde, hvoraf en f.eks. fik navnet »Ankergrund« (se bl.a. Oldekop 1906).

Disse kaptajnsgårde udtrykte ved stuehusenes udseende og indretning en helt urbaniseret boligkultur. Kaptajnerne dannede fra gammel tid en kulturel gruppe på Løjt Land af stor lighed med Aabenraas storborgerskab. Indflytningen til Aabenraas nærhed skal derfor ikke ses som tegn på en større forandring i livsstil, men som et tegn på, at prestigen ved jordeje nu havde mistet sin betydning for kaptajnerne, samt at de nu ønskede at bort-

skære den agrare del af husholdet, elementet af selvhusholdning. Dvs. i virkeligheden en parallel til de borgere i Aabenraa, der ca. 40–50 år tidligere frasolgte deres dele af byens jorder.

»Chinatown«s fysiske karakter synes da også præget af, at den var et overgangsled mellem to boligformer: Gård og byvilla. »Chinatown«-husene lignede meget gårdene i Stollig: De havde tydeligvis en for- og bagside med gavlene som neutralt mellemlid. Det var således ikke fritliggende villaer, der skulle præsentere sig til flere sider. Ydermere hørte der til »Chinatown«-husene økonomibygninger, lagt som sidehuse ved en gårdsplads: vognport, brænderum mm.

Også selve placeringen af husene kan måske tolkes som en uvilje mod at knytte sig for tæt til byen. »Chinatown« var altså betydeligt påvirket af traditionerne fra Løjtland.

Baggrunden for denne nye ramme om kaptajnernes otium kan måske ses i en mere fast ansættelsesform med pension, der fulgte med søfartens overgang fra lokal organisation til kapitalistiske storrederier (for Aabenraa-kaptajnernes vedkommende ikke mindst i Hamburg og Bremen).

Landstedstradition og villabebyggelse

At den højborgerlige villabebyggelse i 1800-årenes anden halvdel med forkærlighed placeredes, hvor der inden da havde været tradition for at lægge landsteder, har bl.a. Paulsen påvist (1950, I, s. 334 ff).

I Aabenraa voksede »Chinatown« langsomt gennem 1880'erne til at være en lille villaby et stykke fra den gamle by. Indtil ca. 1890 var det mest kaptajner, rentier'er samt nogle få embedsmænd, der byggede herude.

*Kaptajns gård, Stollig,
ca. 1855,
Løjt S. (Fot. P.D. 1975).*

*En anden kaptajns gård i
Stollig, bygget ca. 1880–90.
(Fot. P.D. 1975).*

Haderslevvej 23, opført 1896 af bygmester C. Iversen. Schweizervilla med assymetrisk placeret kvist. Som den ligger på billedet, omgivet af grønt og halvt skjult bag et blomstrende kastanietræ, viser den på storartet vis Schweizervillaens miljø. 1978 går der en 4-sporet vej over grunden. (Fot. P.D. 1974).

Efter 1875 kom nye og mere frie former ind i villabyggeriet. I 1880'erne brød »schweizerstilen« igennem: Villaerne fik nu en kompakt, rektangulær form med gavlsiden som hovedfacade mod forhaven. Taget blev lavt og udhængende, støttet af kunstfærdigt udskårne vindsceder og tremmeværk i gavltrekanten. Murbehandlingen gik fra puds og stuk i 1870'erne til blank mur med mønstermuring og formstensbånd efter ca. 1885. Det sidste var en udvikling i stilmoden, der foregik i hele Nordtyskland i disse år med baggrund i en stigende interesse for gotikken som »national« stilart.

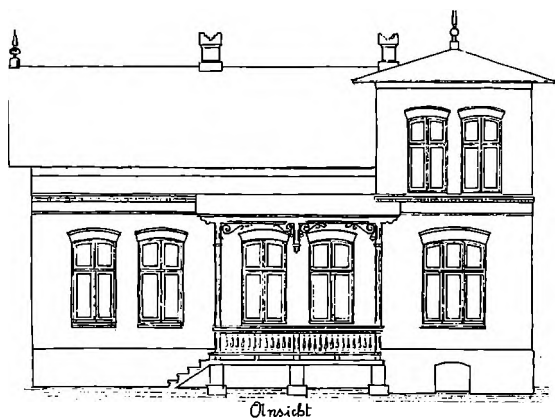

Restaurant »Schweiz« ca. 1900 (efter gl. foto).

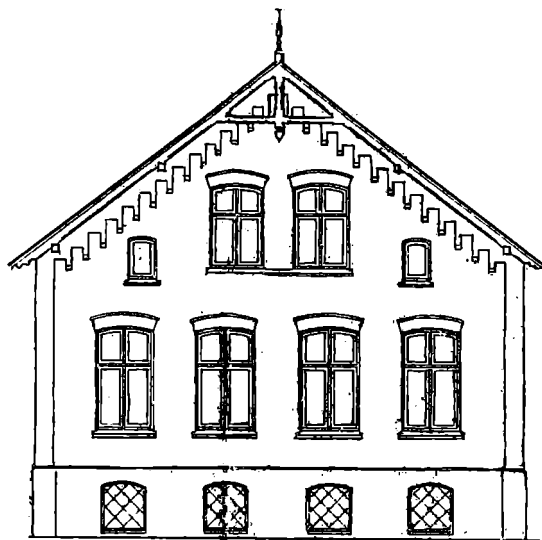
Schweizervillaerne lå tilbagetrukket på grundene med ret store forhaven. Bag husene lå så køkkenhaven og hønsehuset, evt. også et drivhus. Denne tilbagetrukkethed og mangel på repræsentativitet understregede den landlige fred og idyl, som det ikke mindst var schweizerstilens opgave at signalere i selve husets udformning. Dette værdisindhold var en arv fra den romantiske havestil og passede udmærket til en befolkningsgruppe, der havde trukket sig tilbage fra aktivt virke. Den repræsentativitet, der skulle knyttes til det aktive borgerskab, var det indtil 1890'erne den ældre bys borgerhuses opgave at bære. Først efter 1900, da andre borgerlige grupper flyttede ud i villakvartererne, måtte villaernes arkitektoniske formsprog skrives med større bogstaver.

»Schweizerstilen«s popularitet i Aabenraa kan dog også have været forstærket af andre faktorer. Dels havde der i »Chinatown«s nærhed siden ca. 1860 ligget en udflugtsrestauration, der ikke alene bar navnet »Schweiz«, men hvis bygning også var det rene Tyrol. Og dels havde Aabenraa jo efter 1864 fået statsfællesskab med de »ægte« schweizerhuses nordlige områder.

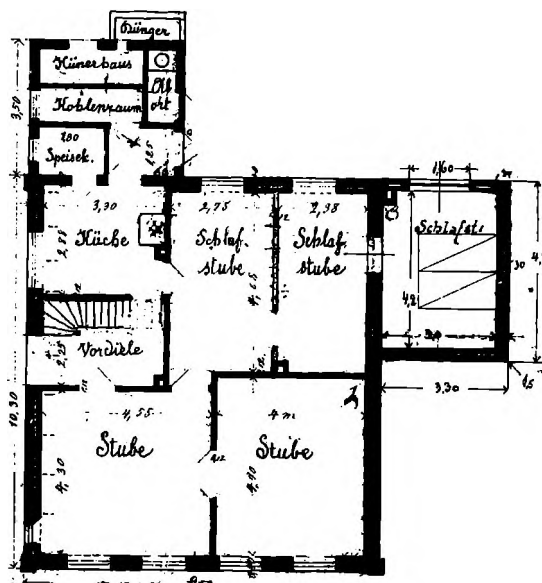
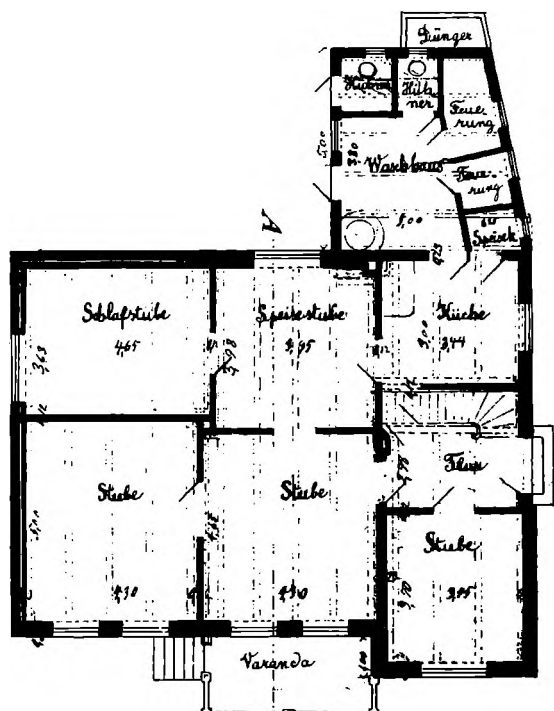
Ser man på folketællings-kortet over Haderslevvej, ser man, at den typiske husstand hos rentier og kaptajner var: mand, kone, 1 eller 2 børn, samt 1 eller 2 personlige tjenestefolk. De hjemmeboende børn er et af tegnene på, at den mest frivillige »pensions«alder var ret lav, – i tiden 1885–1910 gennemsnitligt 50–60 år for husstandsoverhovedernes vedkommende. Den store stigning i den erhvervspassiv gruppe i Aabenraa efter 1885 behøver derfor ikke udelukkende at skyldes en udvikling af Aabenraa til »gammelmandsby«, en kortere aktiv periode i borgerskabets livscyklus kan også have medvirket.

Ölsicht

2 eksempler på de enkle og upretentiøse Schweizer-villaer ved »Nørre Chaussee«, bygget for folk, der havde trukket sig tilbage fra aktivt erhverv. Lejlighedsplanerne udviser den samme enkelhed.

Til venstre:
Haderslevvej 13, opført 1894 for pensioneret garvermester Peter Tondering. (se s. 44).
(Bygningstegning, Aabenraa Rådhus).

Til højre:
Haderslevvej 17, opført 1890 for kaptajn Ulderup.
Facade og stueplan.
(Bygningstegning, Aabenraa Rådhus).

HADERSEVVEJ Vestsiden Folketællingen 1910

KAPITÄN	
KAPITÄN	
VOLKSSCHULLEHRER	
REDAKTEUR	
VOLKSSCHULLEHRER	
ÖKONOM A.D.	
ALTENTEILER	
FAKTOR	
ZOLLEINNEHMER A.D.	
RENTIERE	
EHEFRAU	
RENTNER	
RENTNER	
RENTNER	
PROKURIST	
LEHRER EM.	
KANZLEIGHÜLFE	
HOLZSCHUMACHER	
RENTNER	
SCHRIFTSETZER	
EHEFRAU	
RENTNER	
RENTNER	
KREIS-SEKRETÄR	
PENSIONÄR	
RENTIER	
EHEFRAU	
VOLKSSCHULLEHRER	
DO.	
TYPGRAPH	
RENTIER	
LITTERAT	

HADERSEVVEJ Vestsiden Folketællingen 1921

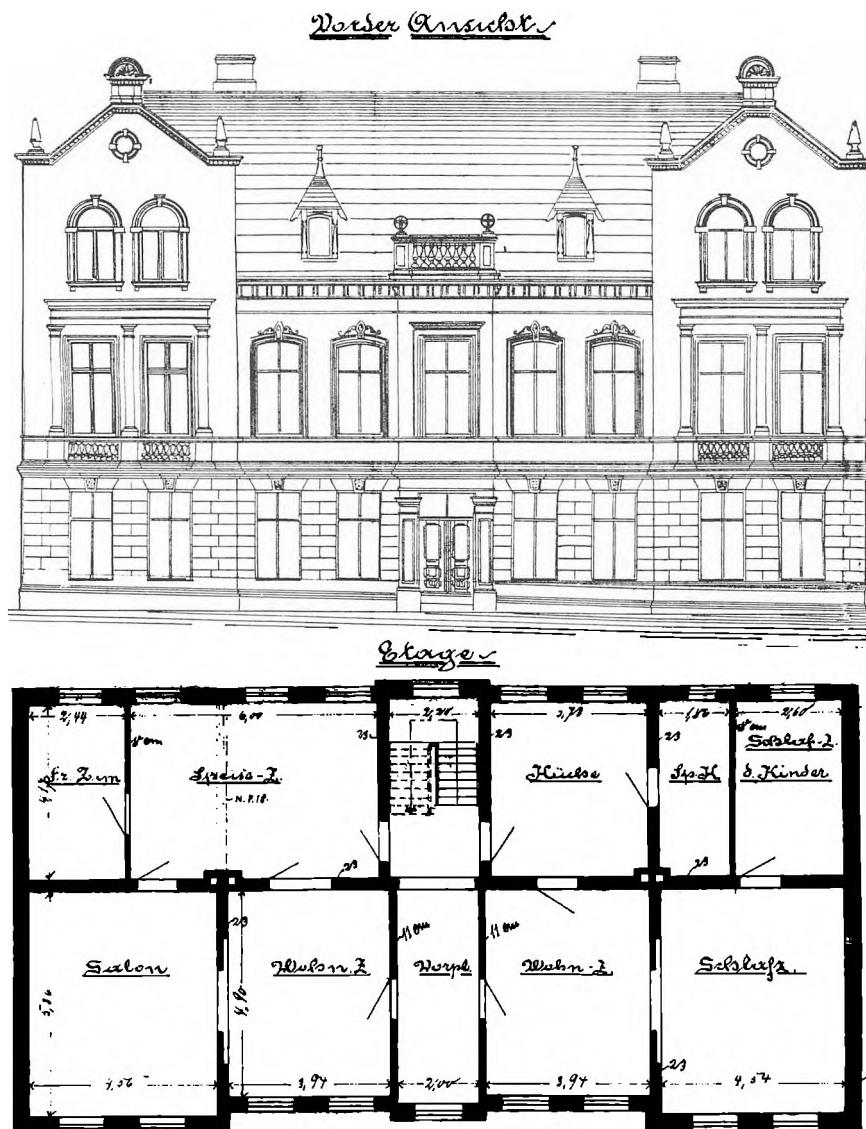
FRUE		PENSION	
SKIBSCAPITAIN			
SKIBSFREDER			
LÆRER			
KASTELLAN V. FRIMURERLOGEN			
GODSEXPEDITOR			
KØBMAND		ADJUNKT	
HUSMODER		BESTYRER	
RENTIER		KØBMAND	
RENTIER, SKIBSCAPITAIN			
FHV. LANDMAND			
FHV. KØBMAND			
KELLERMESTER		KØBMAND	
KAPTAIN		HUSFADER	
SOGNEPRÆST			
KØBMAND		PROKURIST	
FORRETNINGSFØRER			
HUSETS EJER		FHV. KØBMAND	
MEGLER		RITMESTER	
KOMM. LÆRER		FARVER	
BYGMESTER		PENSIONÆRIN	
AFTÆGT		KØBMAND	
BANKASS.			
KØBMAND			

Intermezzo I: Peter Clausens palæ

Købmændene havde, som vi har set, indtil 1890'erne alle boet i deres gårde langs hovedstrøget. Men efter 1900-05 begyndte nogle af købmændene at bosætte sig andre steder end ved arbejdet. Denne adskillelse af bolig og arbejde bevirkede, at såvel butik og erhvervsbygninger som boligen på hver sin måde skulle udtrykke den repræsentativitet, der var knyttet til købmandens status. Butik og bolig blev miljøelementer, delvis uafhængige af hinanden.

En sådan adskillelse af erhverv og bolig forsøgte kun én købmand at indpasse i den gamle bydel, nemlig Peter Clausen på Store Torv. I 1900, da hans formue efter manges udsagn havde rundet en million Mark, rev Peter Clausen to håndværkergårde i Vestergade ned, hvis grunde stødte op til den hidtidige købmandsgårds have. På disse grunde byggede han et to-etages palæ af hidtil uset karakter og størrelse i byen. Selve husets udformning mod gaden var ikke meget forskellig fra facaderne på f.eks. Voetmanns og Lorentzens købmandsgårde. Det specielle ved anlægget var dels, at der mod gaden anlagdes en forhave – et absolut særsyn i centrale kvarterer overhovedet – ; dels, at huset var ren beboelse. I stueetagen var der to 3-værelses lejligheder, men førstesalen og kvisten var Clausens alene, rummende både saloner, sove- og børneværelser samt værelser for tjenestefolk og kommis'er.

Bag huset byggedes et vognhus og derbag anlagdes en pragthave med terrasser, lysthus i form af et romersk tempel og, hvad der ikke vakte mindst opsigt i den lille by: et abebur! En illustration af det overgangsstadium, som Clausens palæ trods alt repræsenterede, er, at

hele storhusholdet flyttede med købmanden til den nye bolig. Også i palæet boede der læringe og kommis'er indtil mellem 1905 og 1910.

Clausens eksempel efterfulgtes ikke af andre købmænd. Dels blev villaen det foretrukne, dels repræsenterede Clausen en livsstil og husførelse, der var sjælden i Aabenraa.

◀ Vestergade 8. Opført 1900 af bygmester Ottomar Langschwager for købmand Peter Clausen. Facade og plan af 2. etage (bygningstegning, Aabenraa Rådhus). Lejlighedsplanen er ret typisk for tidens højborgerlige boliger med adskillelsen af hverdagsrummene (»Küche«, »Schlafzimmer« og »Schlafzimmer d. Kinder«) til højre for trappen og repræsentationsrummene (»Speise-Zimmer« og »Salon«) til venstre. På etagen ovenover fandtes rum til resten af de personlige tjenestefolk samt til commis'erne fra forretningen.

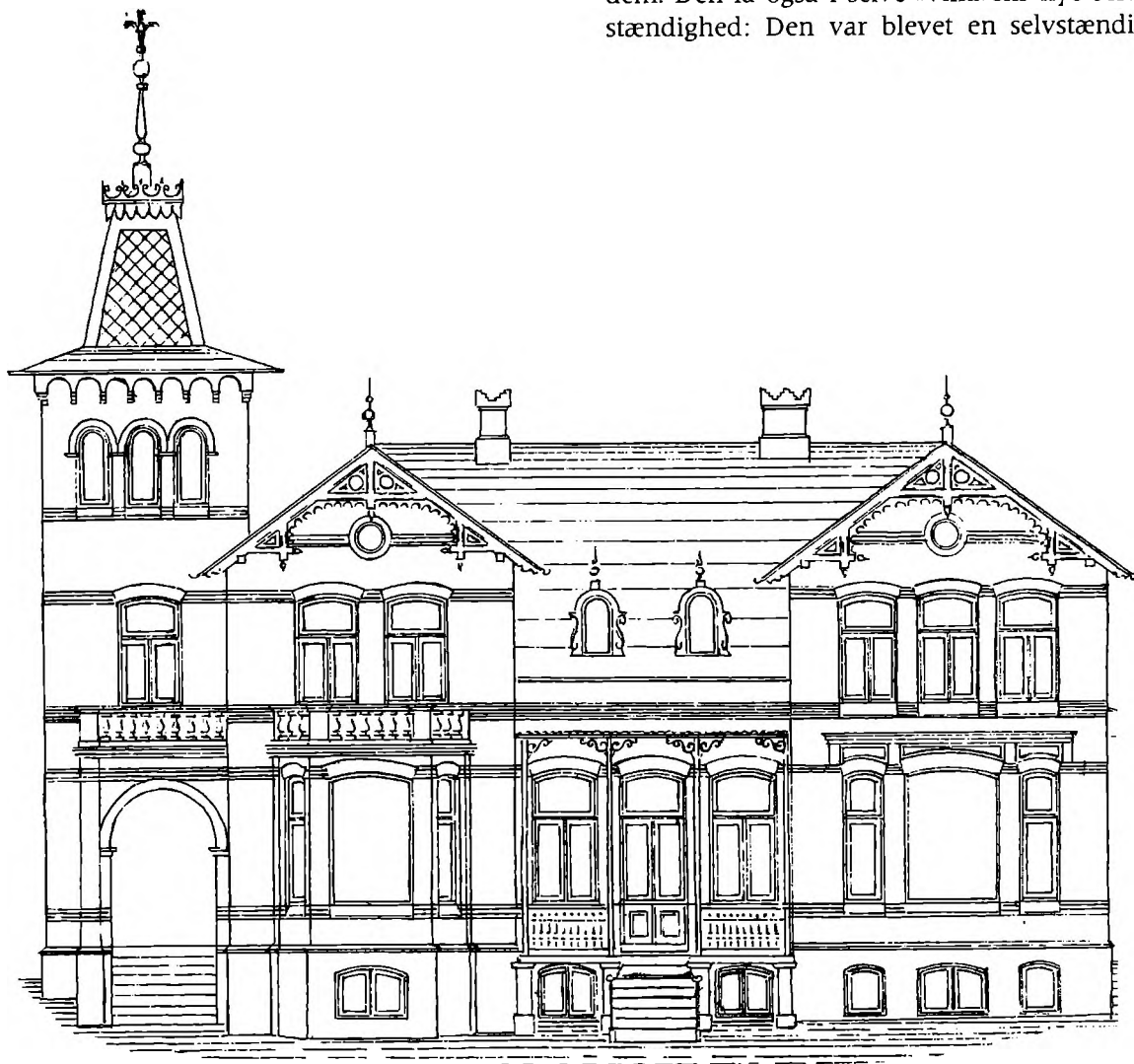
Kaptajn Schütts villa »Villa Anna Caroline«, Haderslevvej 3, opført 1899–1900 af bygmester Peter Callesen. Facade og stueplan (bygningstegning, Aabenraa Rådhus). Huset var det mest udprægede »slot« blandt de tidligste repræsentative villaer i Aabenraa. Denne type af store, romantisk frit udformede villaer har aner i den engelske villa fra o. 1850 og kendes i Danmark bl.a. fra »Hvidøre« nord for København.

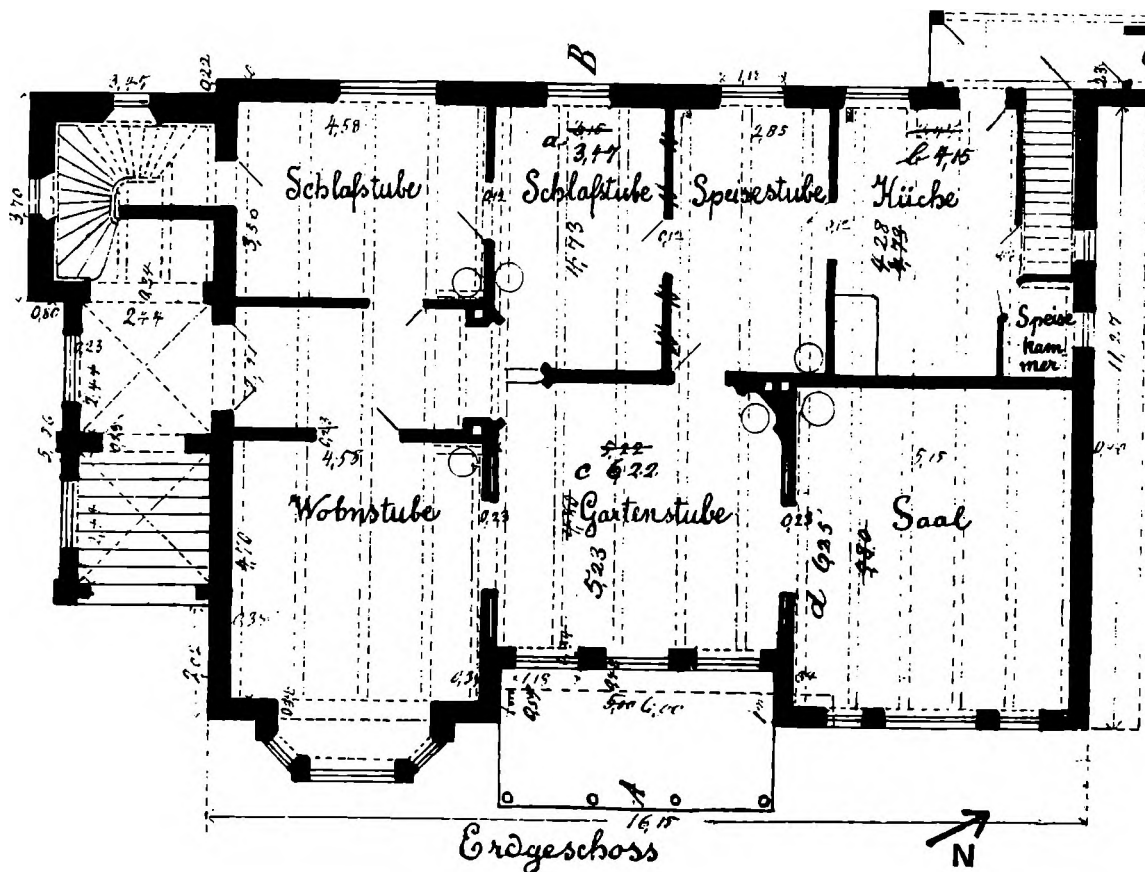
Nye grupper i villakvartererne: Den repræsentative villa

Købmændenes udflytning fra købmandsgårdene strakte sig over mere end 30 år, fra 1905 til ca. 1935–40. I 1910 boede der endnu kun 5 større handlende i de nye kvarterer, – 1921 var antallet ca. 10. Den gruppe, der derfor i de nye kvarterer i højere grad blev afgørende for

fremkomsten af nye boligidealer og villaformer, var embedsmændene, hvis antal steg kraftigt efter 1890 som følge af administrations kraftige vækst.

Baggrunden for de nye villatyper lå ikke blot i, at andre dele af borgerskabet byggede dem. Den lå også i selve »villa«ens nye selvstændighed: Den var blevet en selvstændig

Grundplanen af kaptajn Schütt's villa viser også hensynet til repræsentativiteten: Stueetagen er tydeligt opdelt i en »forside« med »Gartenstube«, »Saal« og »Wohnstube« med karnap og en »bagside« med soveværelser, spisestue og køkken. Til villaen hørte også hestestald og vinkælder. Nedrevet 1970 af en uforstandig eftertid.

boligform, den var blevet et centralt objekt for arkitekterne, og den havde fået sin egen ideologi med »fri form« og »flugten fra byen« som nøglebegreber.

Den første villa, hvor det repræsentative var absolut dominerende, var kaptajn Schütt's »Villa Anna Caroline« fra 1900. Typisk nok overtoges den efter nogle år af købmand Voetmann (se også s. 22). De efterfølgende villaer i de nye kvarterer var i udformningen meget påvirkede af det samtidige officielle byggeri. Gruppen af embedsmænd valgte deres bygmester efter nationalt kriterium: bl.a. O. Langschwager, som havde været entreprenør ved statsbyggeriet i de foregående år.

De repræsentative villaer blev nogle steder bygget i landlig idyl uden for byen, mens de andre steder blev bygget næsten i gadelinien. Da der samtidig også blev bygget huse med 2-3 lejligheder udformet som villaer, skete der i virkeligheden en sammensmeltning af villa og etagehus i disse år. Dette afspejledes i en usikkerhed i planløsningerne. Mange villaer havde fortsat i lighed med villaerne fra 1880-90'erne stuerne mod gaden og køkken og soveværelse mod baghaven, mens andre villaer havde stuerne orienteret frit efter sol og udsigt. Ikke sjældent sås endda kombinationen: stuer mod gaden og køkken, soveværelse og veranda mod haven!

Nørre Chaussee i sine
velmagtsdage. Tonderings
villa ses til højre.
(Fot. i Billedsamlingen,
Landsarkivet Sdj.).

De borgerlige villakvarteres miljø

Lindsnakkevej 91, bygget
1899. – Repræsentativ
villa, der oprindeligt lå alene
mellem fjord og skov.
(Fot. P.D. 1974).

Det nordlige villakvarters opbygning fulgte ikke nogen som helst planer. Arealerne langs Nørre Chaussee (Haderslevvej) var fra ældre tid opdelt i mange mindre løkker (indhegnede jordstykker), hvor bebyggelsen fandt sted ved salg af den ene grund efter den anden. Miljøet baseredes også udelukkende på den private bebyggelse. Om parker, gadeanlæg og nydannede gadenavne var der bortset fra en sidevej med navnet »Freudenthal« ikke tale. Kun ved villaernes navne kunne miljøet understreges.

De første huse, f.eks. i »Chinatown« nøjedes med efter ejeren at hedde »Haus Ahrenkiel«, »Haus Calender« osv., igen afspejlende det lidet repræsentative ved disse huse. Sene-

re blev traditionen fra navngivningen af romantikkens lysthuse og landsteder tydeligere: »Sanssouci«, »Landlyst«, »Friedensheim«, »Villa Frida«, »Fernsicht«, »Waldeck« m.fl. Andre villaer fra tiden 1890–1910 tog navn efter et stednavn: »Ahrensberg«, »Lindberg«, »Nørre Blegen«, »Villa Sandet«, mens Kina mindedes i skibssreder Jebsens »Laimun«.

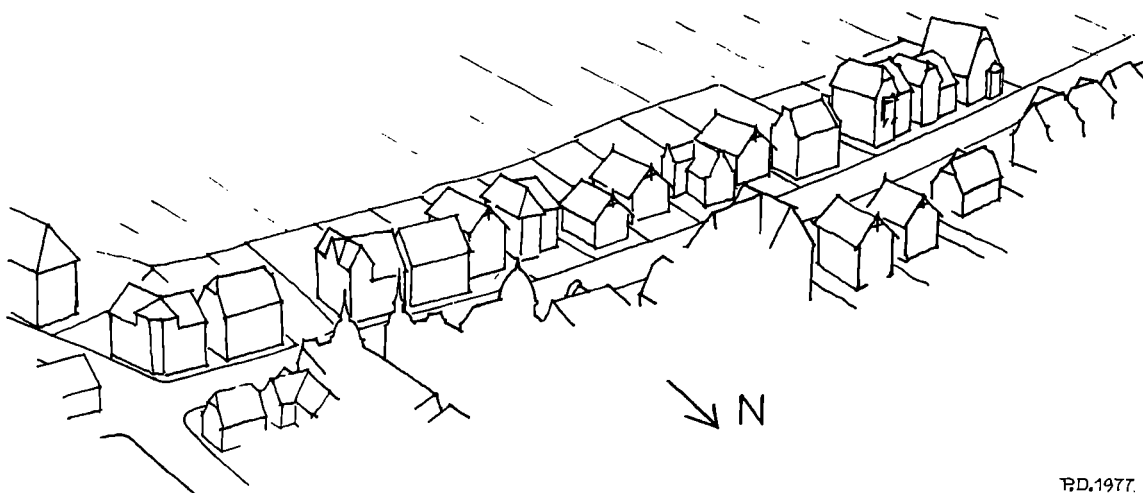
Den stadige udvikling af det nordlige villakvarter betød, at Nord i stadig højere grad i folks bevidsthed blev den »fine« ende af byen. De industrier, der i 1880'erne var blevet lagt ved Nørre Chaussee, fik heller ikke noget arbejderkvarter omkring sig.

Mindre villakvarterer udvikledes dog også andre steder: ved Klinkbjerg og ved Forst Alle. Ved Forst Alle var der ingen landstedstradition, nærmeste naboer i den gamle by var fattiggård og arbejds-hus. At der her kom et borgerligt kvarter synes at skyldes, at det byggeri, der søgte ledige grunde, for 98 procents vedkommende var borgerligt villabyggeri. Medvirkende til Forst Alles kvarterpræg var yderligere også Callesens aktive planlægning i 1898 (se s. 99) (samt måske at borgmesteren var blandt de første, der byggede her).

Haderslevvej 13 A. Bygget omkring 1903. – Et godt eksempel på den helt frie og romantiske villastil, der kom ind i byggeriet efter 1900. (Fot. P.D. 1974).

Villakvarteret ved Forst Allé voksede kun meget lidt efter 1910. Udlejningsejendomme og arbejderboliger i Møllegade og Lavgade kom til at sætte spørgsmålstegn ved kvarterets generelle karakter, og det nærliggende fattiggvarter i Møllegade-Persillegade blev ikke påvirket af Forst Allés bebyggelse.

Skitse af Forst Allé kvarteret ca. 1914. Til venstre, ved den yderste ende af det gamle Persillegade-kvarter ses først de borgerlige udlejningsejendomme og Callesens 2 spirprydede hjørnehuse (se s. 99). Derefter følger en række af dels ældre gavlvendte Schweizerhuse, dels yngre mere frit formede huse. Der er såvel villaer som udlejningsejendomme og flerfamiliehuse, men de kan ikke umiddelbart skelnes fra hinanden.

P.D. 1977.

Forstalle 19–23, bygget
1906–09.

Husene udgør et godt
eksempel på den
tilnærmelse, der i disse år
skete mellem villaer og
borgerlige
udlejningsejendomme. I det
forreste hus er der 3
lejemål, mens de 2 bageste
er 1-families-villaer. Også
planløsningerne udviste et
mellemstadium mellem
byhus og villa (se Dragsbo
1977, s. 14 ff).
(Fot. P.D. 1974).

Forstalle 21–23. Forrest
borgmester Rickmers' villa
fra 1900 – en gavlvendt
bygning i Schweizerstilen.
Bagved gartner Krafts 2-
etages gadehus, ligeledes fra
år 1900, bygget i en
traditionel nordtysk
teglstensgotik.
(Fot. P.D. 1974).

Intermezzo II: Borgerligt byggeri i den gamle bydel

En lille højborgerlig gruppe, der fortsat ønskede at kombinere bolig og arbejde på et centralt sted, og som samtidig stillede stadig større krav til boligens størrelse og repræsentativitet, var lægerne.

Dr. Wildfangs hus fra 1890, dr. Huss' fra ca 1900 og dr. Dibberns hus fra 1899 var bygninger, der kunne måle sig med de allerstørste købmandsgårde. Dr. Wildfangs hus, Søndergade 7, var således i selve udformningen en kopi af Jürgen Lorentzens gård fra 1874, og dr. Dibberns hus i Skibbrogade overgik i størrelse næsten Peter Clausens palæ. Hvor lægernes ejendomme blev bygget, betød det radikale skift i miljø og funktion. En af lægeboligerne erstattede en købmandsgård, og to andre byggedes på håndværkergårdes sted.

Egentlige *brud* med den hidtidige bebyggelse var altså i mange tilfælde forudsætningen for nye funktioner eller boligidealers indpasning i den gamle bydel. Dette sås også ved opførelsen af butiksejendommene i Ramsherred-Nørreport, og det gjaldt endvidere, hvor der skulle bygges borgerlige udlejningsejendomme.

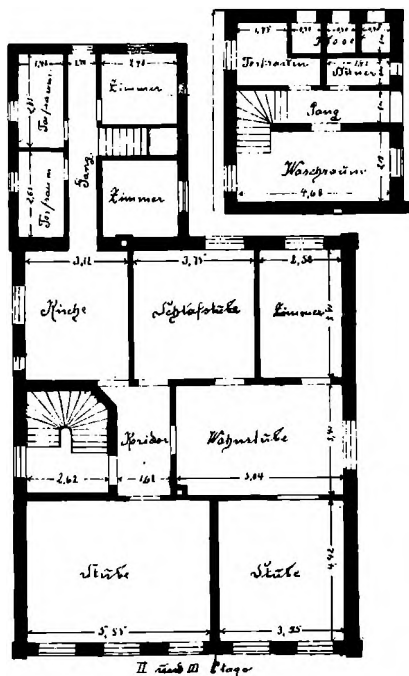
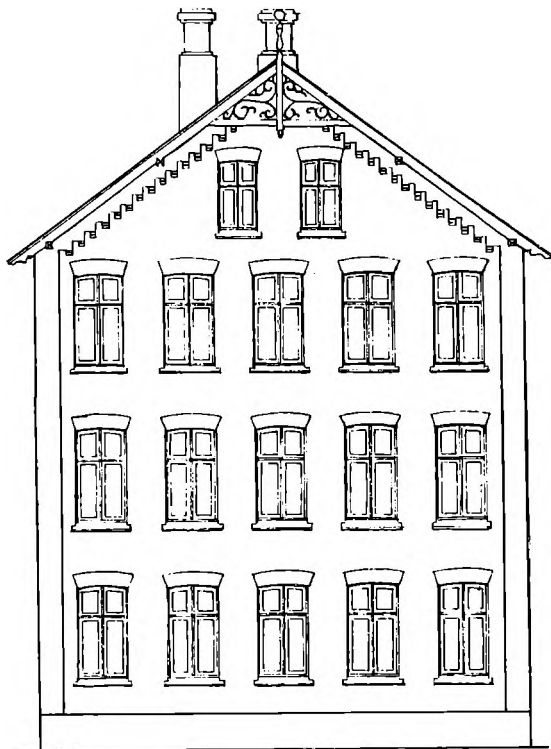
Bruddet i det fysiske miljø kom i Aabenraa til at tilhøre tiden omkring 1900. I byer, hvor presset var stort, og den eksisterende bebyggelse »svag«, kunne disse brud i tiden efter 1870 betyde en fuldstændig udskiftning af bebyggelsen. Dette kom ikke mindst til at gælde dels byer, hvor den ældre bebyggelse bestod af 1-etages bindingsværkshuse som f.eks. i Slagelse og Næstved, dels byer, hvor væksten efter industrialismens gennembrud var stærk og den ældre by af beskedne dimensioner som f.eks. i Vejle, Kolding, Lem-

Den vestligste del af Skibbrogade med nr. 7, 9 og Gildegade 18. Nr. 7 byggedes 1900 som et stort privatpalæ for dr. Dibbern, nr. 9 byggedes 1899 som et borgerligt udlejningshus for kaptajn Gontard, og nr. 18 byggedes 1894 for hotelejer Butzbach. Alle husene betegnede et brud med den foregående bebyggelse, som nedenfor er søgt rekonstrueret efter brandtaksationen 1855. (Fot. P.D. 1974).

vig og Esbjerg. I disse byer er der derfor en større procentdel af bebyggelse fra 1890–1920 i bykerne end i andre byer. I Aabenraa, hvor presset forblev begrænset, og bebyggelsen desuden fra gammel tid var grundmuret og tæt, begrænsedes bruddene i det ydre miljø til Ramsherred-Nørreport og små partier af Skibbrogade og Vestergade.

Det er en kasse med 3 store og en lille lejlighed. Miljøet er borgerligt, der er pigekamre og finrum med gaden, men samtidig er bekvemmelighederne ret gammeldags: I tilbygningen mod bagsiden er der i 1. etage klosetter for alle lejligheder samt hønsehus og vaskerum, mens der i 2. og 3. etage er store tørverum til lejlighederne.

Det første »Kommodehus«,
»Friedensheim«,
Haderslevvej 11 (nu
nedrevet). Opført 1894 af
bygmester Peter Callesen.
(Fot. P.D. 1974).

De borgerlige udlejningsejendomme

»Kommodehusene«

Før gruppen af mindre rentier'er, små embedsmænd, funktionærer o.l. med deres små husstande og begrænsede økonomiske formåen var lejligheden den mest naturlige boligform. Indtil ca. 1890 var der nok lejemål i den eksisterende bebyggelse: f.eks. på førstesalen i de større håndværkergårde eller i de borgerlige beboelser, der blev ledige efter skibsbyggeriets ophør. Indtil 1890 var der derfor kun blevet opført enkelte udlejnings-ejendomme f.eks. ved Skibbroen og Nyvej i tiden 1860-70. Men i løbet af 1890'erne voksede den lavborgerlige gruppe stærkt, og dette udmøntedes snart i efterspørgsel efter lejligheder.

I 1896-98 opførtes en række udlejnings-
ejendomme ved Nørre Chaussee og Forst Al-
le. De var alle næsten ens: Schweizerstil og

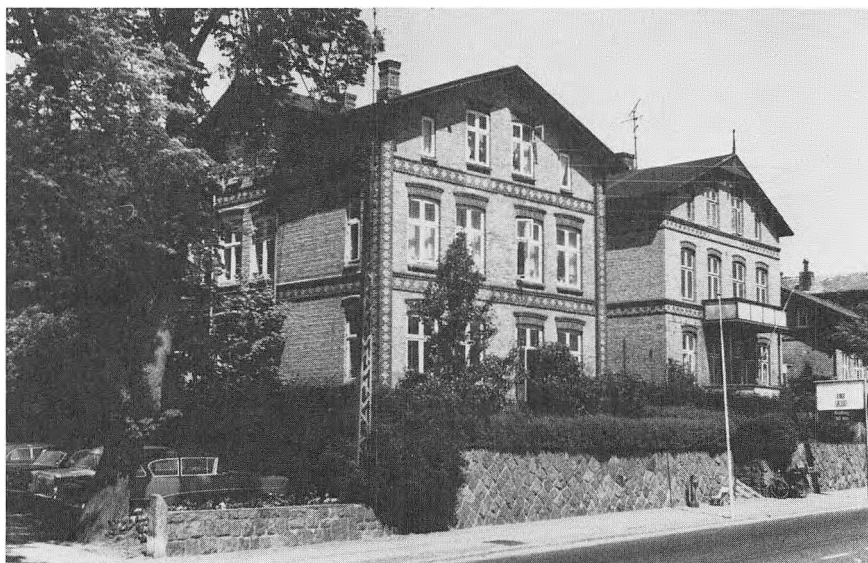
*De to »kommodehuse«, Haderslevvej 20–22, opført 1898–1900 af bygmester C. Iversen.
(Fot. P.D. 1974).*

gavlhustradition kombineredes her i det, der senere af Aabenraa'ere kaldtes for: »Kommodehusene«.

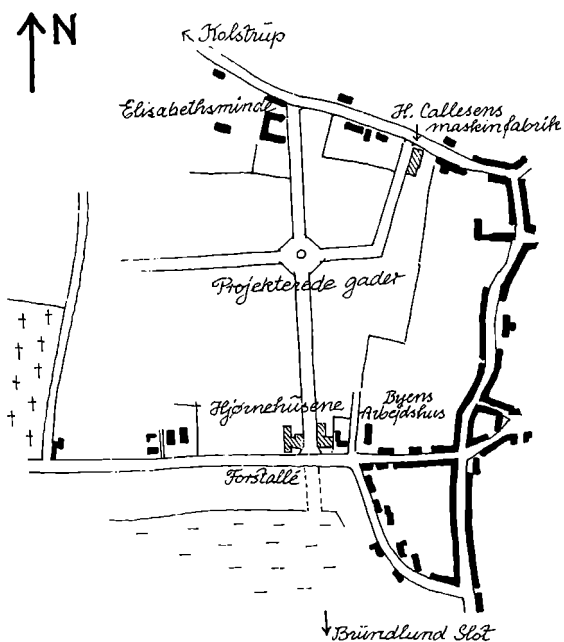
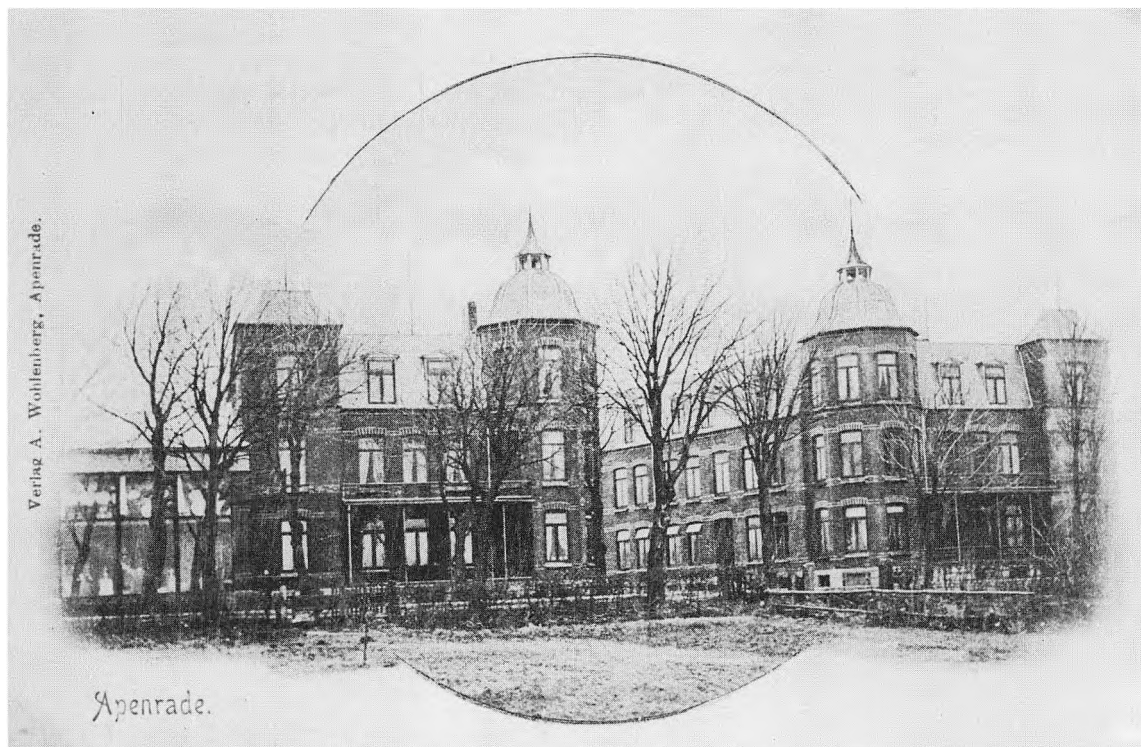
Disse huse forsøgte altså at føje sig ind under miljøet i villakvartererne ved at følge schweizervillaernes tradition. Men de ensartede lejligheder: 3–4 værelser med køkken var et nyt element i villakvartererne og afspejlede sig i den manglende forskel på etagernes udformning.

En af de flittige bygmestre på denne tid, Peter Callesen, der også havde bygget 2 af »kommodehusene«, var på denne tid ejer af et stort sammenhængende areal umiddelbart vest for den gamle by, hørende til Kolstrup-gården »Elizabetsminde«. Han indså, hvad tiden var moden til, og gav sig i kast med den første planlagte kvarterdannelse i Aabenraa (siden middelalderen).

Haderslevvej 11 og 9 (opført 1899). Man ser, hvordan husene forsøger at ligne villaer: Frit beliggende i haver, gavl mod vejen med udskåret træværk, – men det er udlejningsejendomme. Nedrevet til fordel for parkeringspladser.

Callesens to
hjørnebygninger blev byens
stolthed, og der udgaves
postkort med dem. Her ses
de ca. 1902–04, inden
Forst Allé's sydside blev
bebygget.
(Fotografi i
billedsamlingen,
Landsarkivet Sdj.).

Skitse af Callesens projekt
1898 til gadeanlæg.
(Fot. P.D. 1978).

■ Eksisterende
bebyggelse 1898

Callesens kvarter

I et projekt til byens administration dateret 1/12 – 1898 viser Callesen hovedideen i det anlæg, han agter at påbegynde:

To lange gader, der mødes i en central pladsdannelse. Og som »eksempel til efterfølgelse« og som signal for, hvilke ambitioner Callesen havde med kvarteret, opførte han derefter to hjørneejendomme ved Forst Alle prydet med tårne som en værdig ramme om den nye gade.

Her ud mod Forst Alle ville Callesen bygge i overensstemmelse med internationale forestillinger om det højborgerlige kvarter. De brede forhaver foran husene mod Forst Alle var hentet fra »parkgader« i samtidens storbyer. Paulsson skriver om parkgaden som

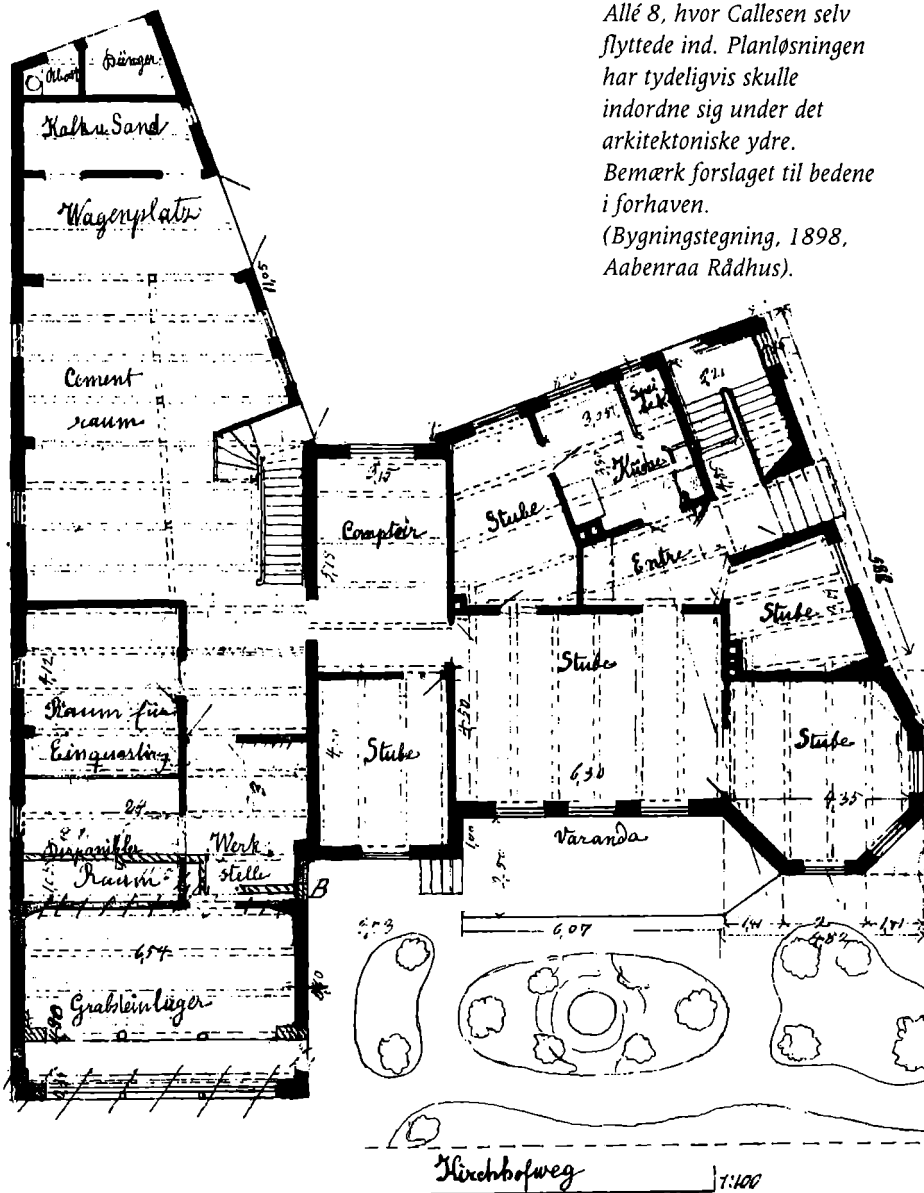

ninger alene med det formål at friholde en udsigt fra tårnene til landrådsboligen, Brundlund Slot, og vice versa. Dette kan således siges at være den eneste miljøvirkning, det ensomt beliggende slot fik på sine omgivelser.

Mens det nye kvarters facade mod Forst

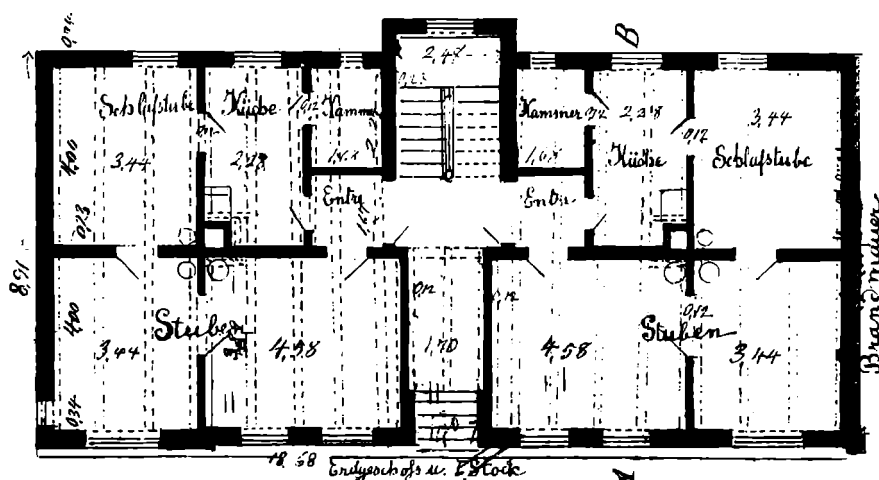
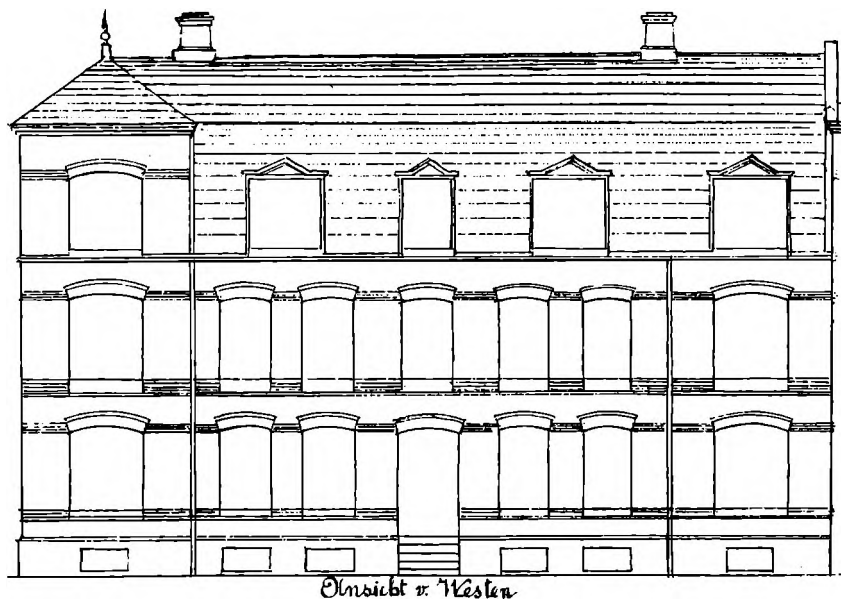
Forst Allé 8 – del af
facaden. Som man ser en
romantisk beboelse med
tårn og kontakt med det
grønne.
(Fot. P.D. 1974).

Plan af stueetagen i Forst Allé 8, hvor Callesen selv flyttede ind. Planløsningen har tydeligvis skulle indordne sig under det arkitektoniske ydre. Bemærk forslaget til bedene i forhaven. (Bygningstegning, 1898, Aabenraa Rådhus).

idé: »I byplanen havde man anbefalet beplantede forhaver i alle gader, hvor der ikke var handel og erhverv – men dette gennemførtes væsentligst i de højborgerlige boligområder. Forhaven var blevet et socialt værditegn«. Om en parkgade i Helsingborg skriver han: »Man skabte med loggiaer (altaner på husene) et stort friluftsrum mod den nye park og kom således i kontakt med naturen«; – »om balkonen som habitat for det nye bourgeoisie jfr. de franske impressionisters maleri!« (1950, I s. 501–04).

Og på de to hjørnehusenes lange jernaltaner havde beboerne da også førsteparken til alleens scene, hvor bl.a. såvel promenerende som alle byens ligtog passerede. Scenen foran husene blev yderligere udbygget ved, at Callesen købte en grund overfor de to hjørnebyg-

*Det første hus mod den nye
gade (senere Callesensgade),
facade og grundplan.
(Bygningstegning, 1904,
Aabenraa rådhus).*

Alle blev bygget med forhaver og altaner, blev bebyggelsen mod den nye gade, som i byggesagen blot står angivet som »Terrasse I«, udformet som etageejendomme med murflugten i gadelinien og trapper til gadedørene i indbyggede nicher. Og i modsætning til de herskabelige og uregelmæssige lejligheder

mod Forst Alle byggedes her ensartede lejligheder, to pr. trapperepos.

De små treværelses lejligheder fik pigeværelser, men måtte nøjes med toilet i kælderen. Først senere indrettedes toiletter i tilslutning til trappeopgangene.

Forskellen mellem »gaden« og »alleen« var altså meget tydelig. Lejehusene fik dog et fælles haveanlæg i gården, hvori der omkring 1910 byggedes et muret lysthus. Mod denne grønne baggård fik det etagehus, der byggedes i karreen 1907, jernbalkoner. Især i det tyske etagehusbyggeri var det på dette tidspunkt blevet almindeligt at indrette verandaer mod gårdsiderne. Det må ses som en påvirkning fra villabyggeriet, hvor man også efterhånden begyndte at orientere beboelsen mod haverne, og hvor man dermed foregreb den udvikling mod helt sol- og havevendte etageboliger, som slog igennem med funktionalismen.

Trods den sociale differentiering fik byggeriet dog et arkitektonisk fællespræg ved Callesens brug af rødt murværk med bånd af gulglaserede sten, grønglaserede sålbænke og grønne vinduer med T-poste.

Callesen var særdeles dansksindet, og iflg. en familietradition var de tårnprydede bygninger ment som en fri efterligning af Frederiksborg Slot. – En mere uforstående eftertid har mere hæftet sig ved de specielt nordtyske stiltræk i husenes ydre: vinduerne og tagets form, murdekorationen og tårnene, der også kunne minde om »pikkelhuer«.

Bygmester Callesen flyttede selv ind i det ene tårnhus, hvortil der derfor var bygget lager, værksted og butik for stenhuggeriet, dvs. egentlig en ny håndværkergård. De øvrige beboere i byggeriet ses på husstandskortene over kvarteret: Det var rentier'er og lavere embedsmænd, iblandet enkelte faglærte arbejdere. Husstandene bestod alle af kernefa-

*Callesensgade set fra Forst Allé mod nord.
Hjørnehusenes fortrin fremfor udlejningsejendommene th. i gaden ses også i de forskellige etagehøjder. Længere nede i gaden ses de kommunale arbejderboliger, der byggedes 1922–24. Resten af gaden bebyggedes efter 1919–20 med borgerlige villaer. Socialt blev gaden altså ret differentieret, men på de enkelte grundstykker var segregationen strengt gennemført.
(Fot. P.D. 1974).*

milier med enkelte personlige tjenestefolk. Undtagelsen var et par enker samt Callesens egen husstand, der var en udvidet familie.

Indtil 1905 havde Callesen fået opført ca. 20 lejligheder. Efter hans død fortsatte hans sønner byggeriet: I det oprindelige projektområde opførtes endnu en stor ejendom ved en ny »Tværgade«, men ellers fortsatte byggeriet ved Møllegade, hvor der byggedes 2 store ejendomme med ca. 25 lejligheder. De senere bygninger var udført i et forsøg på en lokal Aabenraa-stil; mens en fjerde bygning, der opførtes i Forst Alle som fortsættelse af de første hjørnehuse, nøje fulgte det oprindelige projekts intentioner, idet dette hus fik såvel tårn som balkoner og karnap, samtidig med at stilen blev en kombination af teglstensgotik og tysk jugendstil, hvad der ser bedre ud, end det lyder – !

Forst Allé set fra vest.
Til venstre ses Ingwert
Callesens fortsættelse i
1907 af faderens hustype
og intentioner: tårn,
balkoner, røde sten.
(Fot. P.D. 1974).

◀ Fra haveanlægget bag
Callesens
udlejningsejendomme.
Til venstre ses huset fra
1904 mod Callesensgade
med sin
køkkentrappeudbygning.
Bag lysthuset ses huset mod
Tværgade, der fik altaner
mod gården. Selve lysthuset
stammer fra årene
1910–14.
(Fot. P.D. 1974).

Udover de førnævnte »kommodehuse» og Callesens byggeri byggedes der ret få borgerlige udlejningsejendomme i Aabenraa. Callesen byggede selv et lejehus i Nygade og et do. i Skibbrogade for en kaptajn Gontard (se ill. s. 96). Derudover byggedes der i den gamle bydel 2 udlejningsejendomme i St. Pottergade, 2 i Vestergade, 1 i Slotsgade, nogle i Nørreport og 2 i Nygade – det var alt. Disse huse betegnede alle på deres respektive steder et brud med den eksisterende bebyggelse. De nye huse var langhuse i 2–3 etager med hver 3–6 lejligheder og et behersket arkitektonisk udstyr.

I de borgerlige villakvarterer byggedes der i tiden 1900–10 en del villalignende huse med 2–3 lejemål, især på Karpedam og på Forst Alle. Disse huse understregede den ovennævnte tendens til en sammensmeltning af villa og byhus i bymiljøet.

Nybyggeri af arbejderboliger

Hele kvarteret ved Forst Allé fik omkring 1900 et ved Callesens første planlægning uforudset element: en gade med arbejderboliger.

Som tidligere nævnt var antallet af arbejdere steget kraftigt i tiden siden 1890, uden at det havde givet sig udslag i andet end tilbygninger til og opdeling af bestående huse i den gamle bydel. I slutningen af 1890'erne var presset på boligmarkedet imidlertid blevet så stort, at manglen på boliger til arbejderklassen blev diskuteret i byen. 1898 var sagen således på dagsordenen ved Aabenraa Handelsstandsforenings generalforsamling. Her enedes man om at indkalde til en »Borgerforsamling«, hvortil byens arbejdere skulle indbydes, og her ville man bede »Landesversicherungsrat Hansen« om at tale om særlige

finansieringsmuligheder for arbejderboliger, bl.a. tilvejebragt ved de Bismarck'ske sociallove.

Det første konkrete skridt blev taget i 1901. Det var bygmester Callesen, der i en byggesag dateret 4/3-1901 ansøgte om at måtte bygge »an der Garteneinfahrt in der Petersilienstrasse ein Wohnhaus für 4 Familien mit Nebenhäuschen und Mullgrube«. Baggrunden for dette initiativ og dets placering (se kortet) redegør Callesen for i den samtidigt løbende sag med kommunen om gadeanlæg:

»Da an grösseren Wohnungen fast keine Nachfrage ist, hat unterzeichneten gedacht, das Strassenproject nach Kolstrup (dvs. den først anlagte gade) vorläufig ruhen zu lassen und aus der Einfahrt am Arbeitshause mit Verlängerung eine Strasse mit 40 kleinere Wohnungen herzustellen. Sollte später diese Anzahl nicht genügen können dann Abzweigungen nach rechts (nach der Neuenstrasse) und links (nach der Strasse nach »Elisabethsminde«) gemacht werden«.

Både huse og gader kom imidlertid til at volde problemer: Under byggeriet af det første 4-lejlighedshus ønskede Callesen yderligere at måtte indrette 2 loftslejligheder, omend de ikke kunne opnå den af den nye bygge-lov af 1901 krævede loftshøjde på mindst 2½ m., men kun 2,34 m. Borgmesteren skrev til landråden og anbefalede dispensation, idet »in vorhandenen Gebäuden eine Höhe von 2,30 m. ausreichend ist«.

Yderligere argument for en dispensation var, at »Callesen berechnet die Rentabilität seiner Häuser auf das genaueste. Er beabsichtigt nur dann die Errichtung weiterer Häuser, wenn dieselben sich einigermaßen bezahlt machen, was allerdings bei den verhältnismässig niedrigen Miethen ziemlich schwer hält. An der Errichtung weiterer Häuser welche als Arbeiterwohnungen gebaut werden,

ist allgemeinen Interesse aber besonders viel gelegen«.

Denne almene interesse i arbejderboligers bygning forstår Callesen derefter fuldt ud at spille på: Senere samme år beder Callesen om »Wohlwillen« ved det fortsatte byggeri, da det

Lavgade (indtil 1920:

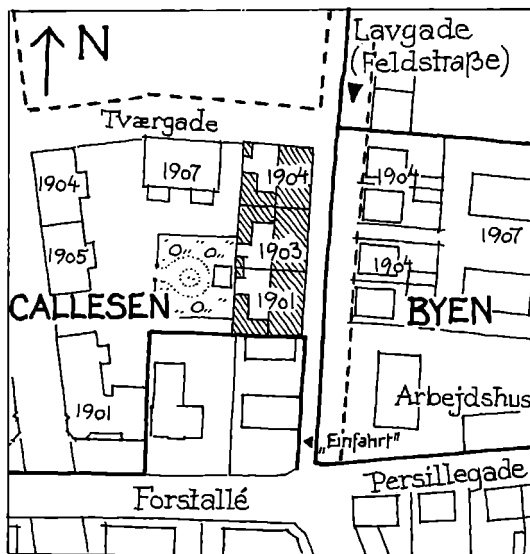
»Feldstrasse«) set mod nord.

Til venstre ses Callesens 3 arbejderlejehuse.

Facadeudstyr og etagehøjde kan sammenlignes med husene mod Forst Allé og Callesensgade (s. 102).

Til højre ses de 4 første kommunale

»Arbeiterwohnungen« fra 1904. Gavlhusformen havde rod i byens tradition, men husene er først og fremmest kopier af en tilsvarende række i Frederiksstad, Sydslesvig. (Fot. P.D. 1974).

Skitseplan over Lavgades anlæg. Man ser, at kommunen ved den smalle markvejs ophøjelse til gade skulle give adskillig mere jord til gadeanlægget end Callesen selv.

Bagsiden af Callesens arbejderlejehuse i Lavgade. Billedet kan sammenlignes med billedet s. 102, der er taget umiddelbart bag muren til venstre. Udhusene rummede vaskerum, brænderum, rum til tøjtørring, høns m.m. og var dels rammen om beboernes – især kvindernes – fællesliv, dels et supplement til lejlighedernes beskedne plads. Efter installering af WC og fjernvarme er udhusenes brug så godt som ophørt. (Fot. P.D. 1974).

første hus endnu ikke er solgt. Den nye bygge-lov krævede nemlig også visse murtykkel-ser, og da borgmesteren fastholder dette krav, kommer svaret prompte fra Callesen: (31/10–1901) »Soll nach der Antwort gebaut werden, wird das Bauen so teuer, dass die Arbeiter nicht leicht das Haus kaufen, was ja doch das Ziel ist« (Her får vi at vide, at huse-ne var beregnet solgt til arbejdere, noget der umiddelbart må synes urealistisk, når man husker arbejdernes beskedne rolle som husejere i byen i øvrigt. Og så endda udlejnings-ejendomme! I 1905 ser vi da også, at alle 3 arbejderbolighuse ejes af en overlærer Carsten-sen).

Og Callesen fortsætter: – »Auch erlauben die Mittel des Unterzeichneten es nicht mit dem Bauen fortzufahren, wenn er nicht auf baldigen Verkauf rechnen kann«, og han hen-viser som argument for en dispensation til, at hans huse jo tilfredsstillende bestemmelserne om »Doppelhäuser in Landhausbezirke und sonstige kleine Reihenhäuser«.

Om han fik dispensation m.h.t. murtyk-kelsen, ses ikke. Derimod fik Callesen dis-pensation m.h.t. trappens bredde og stigning, – og i det tredje hus fra 1904 fik han endnu en gang dispensation fra den lovbestemte lofts-højde.

Hvad angår gaden foran arbejderhusene, foreslår Callesen, at magistraten giver en strimmel af byens grund (arbejdshusets have) til gaden. Magistraten indvilliger og påtager sig endda at dække omkostningerne til gas-og vandledninger, kun gadens anlæg må Cal-lesen selv bekoste.

Og Callesen svarer (6/3–1901): »Da ich wusste dass über die Arbeiterwohnungsfrage verhandelt worden war und zwar ohne Erfolg, obwohl Bedürfnis verlag, habe ich« – »auf wirksames Entgegenkommen seitens der Oeffentlichkeit gerechnet«, – »Sehr ungern gebe ich doch den Plan auf!« –.

Magistraten svarer meget skarpsindigt: – »da es sich für Sie in erster Linie um die Verwerthung Ihrer Grundstück handelt« –, men si-ger så blot, at han må overlade hele gadegrunden til kommunen, hvis de skal anlægge den.

Men Callesen presser hårdere: – »ohne Strasse keine Gebäuden und ohne Gebäude keine Gebäudesteuer« og gentager derefter det almene behov for arbejderboliger. Og ma-gistraten giver efter: Hvis fire huse er bygget inden juli 1903, vil magistraten anlægge en gade foran husene.

I 1903 var boligefterspørgslen imidlertid vendt: »Da es noch vor kurzem für meine feste Leute nicht genügend Arbeit in Aussicht war, suchte ich Erlaubnis« – »ein Wohnhaus mit 6 dreistubenWohnungen mit Entré (i »Callesens Gade«) aufzuführen zu dürfen«. – »Jetzt mehr Arbeiterwohnhäuser zu bauen, ist nicht kaufmännisch, da von dieser Type 2 mit je 6 Wohnungen auf Lager sind, die sich besetzt nicht verkaufen liessen«.

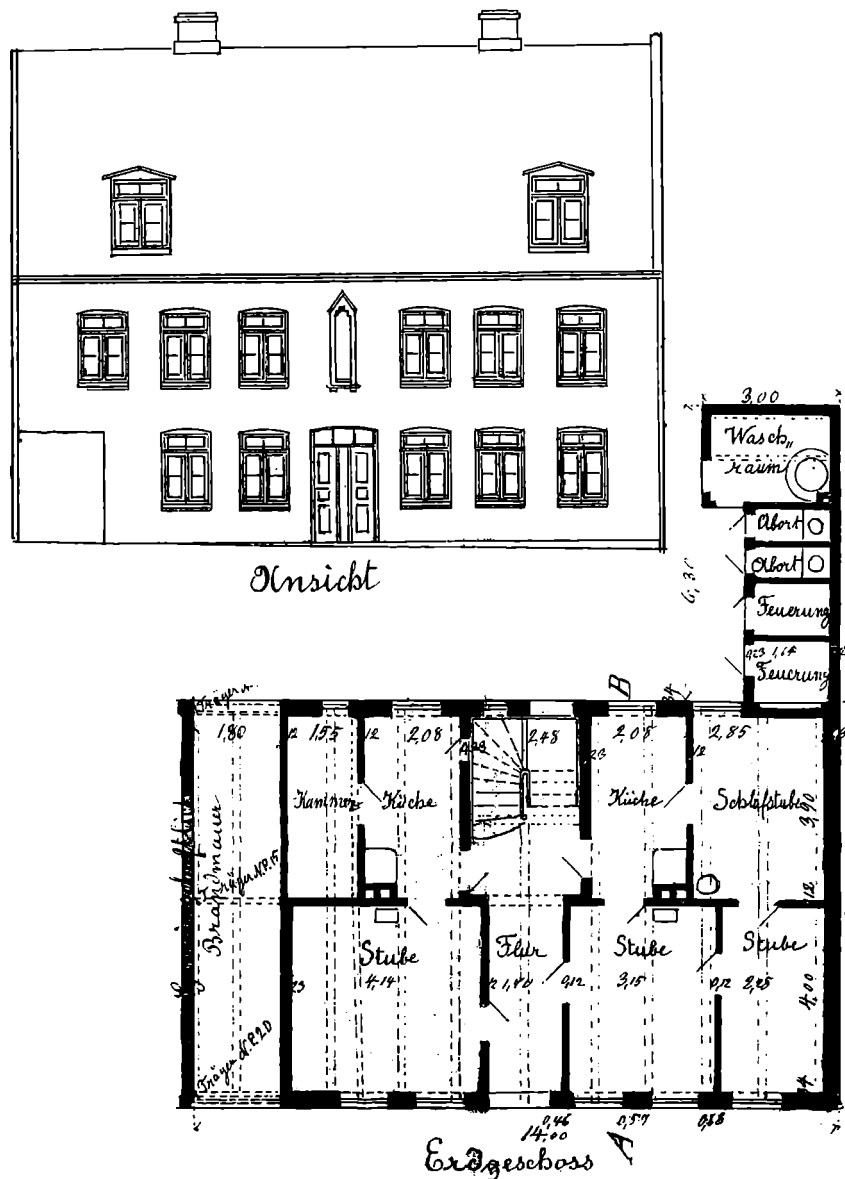
Med denne begrundelse søgte – og fik – Callesen udsættelse med hensyn til de 4 huse, der skulle være bygget inden 1903. Hus nummer 3 byggedes i 1904, hus nr. 4 blev aldrig til noget!

I den ovennævnte skrivelse ansøger Callesen også om at få et offentligt gadeanlæg foran de nye huse i »Callesens Gade«. Som begrundelse angives, at selv om Callesen endnu har ledige grunde ved eksisterende gader, er han interesseret i, at nye gader på hans grund anlægges i hans levetid, da han har »sieben Erben«, som skulle deles om grundene.

Peter Callesen døde i 1905, men længe efter vedblev der at være vanskeligheder med bebyggelsen af de Callesen'ske arealer.

Klassedelingen i kvarterdannelsen

Bortset fra det billede af interessekonflikterne ved byggeri i en lille by, der her oprulles, giver hele kvarteranlægget et godt indtryk af de boligvurderinger, der skulle realiseres, når der endelig var lejlighed til at bygge på bar mark. Hvorfor alt det besvær med anlæg af en ekstra gade (»Feldstrasse«), når der allerede var udstykket lange nye gader? Og hvorfor besvær med at bygge langs »Callesens Gade«, når grundene ved Forst Allé endnu ikke var udbyggede. Svaret må søges i et stærkt ønske om at holde de sociale klasser adskilt, et ønske som indtil 1900 kun havde kunnet være latent i Aabenraa. Det var tydeligt, at Forst Allé skulle reserveres højborgerskabet. De skulle have forhaver, tårne og balkoner. »Callesens Gade« skulle reserveres det lavere borgerskab: Pæne facader, men almindelige »opgange«. Og »Feldstrasse« var så arbejdernes gade, det uforudsete og ubekvemme element.

Når en enkelt grundejer fik disse problemer med adskillelsen, skyldtes det, at Callesens grunde var det eneste sted i byen, hvor der skete en samlet byudvikling. Der måtte simpelthen udspares plads til alle byens befolkningsgrupper.

Callesens arbejderlejlighed
nr. 2 (Lavgade 3) fra 1902.
Facade og stueplan.
(Bygningstegning
Aabenraa Rådhus).

Man ser den markante forskel mellem borgerskab og arbejderklasse hvad angår husstandene, først og fremmest i børneantallet.

WITTE (GULESEN)	VOLKSSCHULENRECHT	KAUFMANN (C. VOET- MANN)

CALLESENS GADDE

LOKOMOTIVFÜHRER VOLKSSCHULLEHRER WITWE PROKURIST 	MASCHINIST TISCHLER HÄNDLER
REDAKTEUR INSTALLATEUR 	ARBEITER TISCHLER HANDARBEITERIN
LEITUNGS-AUFSEHER BUCHHALTER ZOLLASSIST. 	ARBEITER SCHNEIDER-GESELLE ARBEITER HAFEN-ARBEITER ZUG-FÜHRER
BETRIEBLEITER FRAULEIN GERBER-GESELLE 	ALTEANTEIL-ERIN ZUG-FÜHRER
FLEISCHSCHEUER LAND MESSER ZOLLASSIST. 	TISCHLER-GESELLE ARBEITER BARBIER
LOKOMOTIVFÜHRER KAPITÄNS WITWE BÄRMEN WITWE 	KUTSCHER NORMMACHER
OBERLEHRER BUCHHALTER KONTNERNIN 	POSTSEKRETÄR TELEGRAPH-ASSIST.
REINTNER BUCHHALTER 	PENSION KUTSCHER

FELDSTRASSE/LAVGADE

Ar. 8 ARBEITER	ARBEITER
ARBEITER	HAUSDIENER
ARBEITER	REISENDER
ARBEITER	LATERNENWÄRTER
ARBEITER	ARBEITER
ARBEITER	GASARBEITER
Ar. 2 ARBEITER	ARBEITER
ARBEITER	ARBEITER
ARBEITER	ARBEITER

[illegible]

COLLESENS GADE

HUSMODER TOGBETJENT LÆRER-INDE LÆRER POSTPAKMESTER - 			- SKRÆDDER MURER MURER SNEDKER - 		
BOGHOLDER RENTIER FAKTOR - TEGLMESTER 			LEJUGHEDS-ARBEJDER PENS. LEDVOGTER TØMRER TOGBETJENT ARB. ENKE 		
FORSØRGELSE INSPEKTØR POSTASS. FABRIKANT HUSMODER SADELTJAGER TYPOGRAF 			JORD-HAVE-ARBEJDER MURER SADEL-MAGER BARBER-MESTER ARBEJDER TØBÅKS-SPINDER 		
EMBEDSM. ENKE BOGHOLDER FAKTOR KØBMAND FHV. KJOLE STYRKSE GARVERI-VERKMESTER 			LÆRER LÆRER SNEKERMESTER LÆRER LÆRER FRANKEN 		

FELDSTRASSE (LAVGADE)

	MASKINBYGGER-SVEND ARBEJDER ARBEJDETSKÆ	ARBEJDER INVALID ARBEJDER
	ARBEJDER HUSSLAGTER	ARBEJDER ARBEJDETSKÆ GARARBEJDER MUSK
	STAD-ARBEJDER HAUSEARBEJDER	BAUEARS. MASKINBYGG. SVEND
nr. 2	ARBEJDETSKÆ JORDARS/SKRIFTEDESVEND	JORD-ARBEJDER ARB.

I større byer kunne adskillelsen løses ved, at et helt kvarter eller en længere gade reserveredes til en enkelt befolkningsgruppe. Nærmeste eksempel findes i Haderslev, hvor arbejdergaden Lindedal (ca. 1880–1910) og vilavejen Aastrupvej (ca. 1890–1914) mødes.

Men der er to ting, vi ikke ved: Dels om en lignende skarp adskillelse ville have fundet sted ved et større nybyggeri i Aabenraa f.eks. i 1880. Og dels om byens indbyggere i begyndelsen af 1900-årene havde fået mere udprægede vurderinger m.h.t. placeringen af deres boliger, dvs. en mere udviklet kvarter-fornemmelse.

Hvad angår det første spørgsmål, ser vi, at en blanding af socialgrupperne på samme ejendom fordelt efter lejlighedernes størrelse og beliggenhed i forhus eller baghuse fandt sted i Ørebro i 1860'erne (Paulsson 1950, I s. 323), i Oslo i 1870'erne (C. E. Buch 1970, s. 4–9) og i København før ca. 1880–90. I Flensborg kan derimod ses en tydelig adskillelse af de forskellige kvarterer i byggeriet efter ca. 1880. Med alle forbehold kan derfor den hypotese fremsættes, at en stærk adskillelse i kvartererne under alle omstændigheder først ville være kommet til Aabenraa omkring 1890.

Det andet spørgsmål vil kun kunne besvares efter grundigt interviewarbejde. Vore dages »nord-syd«-fornemmelse i Aabenraa behøver ikke at have været til stede før 1920.

Kommunens rolle i arbejderboligspørgsmålet

I 1904 fulgte kommunen endelig efter Callesen og byggede 4 arbejderboliger på grundstykket bag arbejds huset ud imod »Feldstrasse«.

Inden byggeriet planlagdes, sendte man fra kommunens side forespørgsler ud til alle byer i Slesvig-Holsten og bad om oplysninger om evt. kommunale arbejderboliger. Aabenraa magistrat fik svar fra flere byer, hvoraf især skal nævnes svaret fra Frederiksstad: Herfra medsendte man nemlig tegninger af en række små ens gavlhuse, bygget af kommunen 1896 (efter tegning af C. W. Eggers). Husene var på 3 fag mod gaden med en gavl prydet med hjørnetakker. Byggestilen var altså traditionel nordtysk, men selve ideen med små enfamiliehuse som arbejderboliger fulgte den engelske arbejderbolig-tradition (jfr. bl.a. Liedgren 1961, s. 14–16). Denne modsvarede af en mere kontinental tradition for blokbebyggelse i »stokke«, herhjemme bl.a. repræsenteret af Lægeforeningens boliger (Hansen & Pihler 1971) og de Classenske arbejderboliger på Frederiksberg.

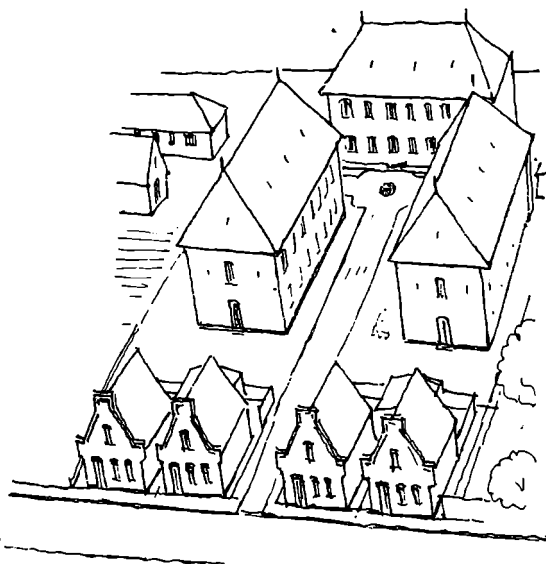
De 4 første huse i Aabenraa blev næsten identiske med tegningerne fra Frederiksstad (1). 1905 optog Aabenraa by et lån på 11.000 mark og lod Jes Damm Sørensens byggeforretning opføre husene. Til hvert hus byggedes et udhus som svinestald. Husdyrholdet var endnu af betydning for småfolk, og man betragtede det som naturligt også i købstaden.

(1): Acta der Stadt Apenrade I, 22.22 1904–06. Aabenraa Kommunalarkiv, LA Sdj.

Heri de øvrige beretninger om arbejderboligbyggeri fra Haderslev, Heide, Plön og Gaarden v. Kiel.

De kommunale arbejderboliger: Stadsbygmester Clausens blokke fra 1906 set fra smøgen mellem 2 af de første arbejderboliger. Forskellen i miljøet er tydelig. (Fot. P.D. 1974).

De kommunale arbejderboliger. Nederst arbejderboligerne fra 1904, øverst blokkene fra 1907.

Den første form for arbejderboliger blev imidlertid opgivet. Da kommunen i 1907 ville gå videre med at bygge arbejderboliger, byggede stadsbygmester Clausen disse som 3 to-etages blokke liggende bag ved de første arbejderboliger. Her var man gået over til den mere traditionelle europæiske arbejderboligform. Stokprincippet kan genfindes også i såvel kaserner som sygehuse og stiftelser og forekommer umiddelbart at være et ringere boligmiljø.

I hver stok var der 4 lejligheder, og derudover var det et fællesareal mellem stokkene med vaskehus og brændselsrum. I kommunens arbejderboliger kom der virkelig til at bo så godt som udelukkende arbejdere. Et af kriterierne for tildeling af bolig synes at have været børneantallet: På kortet ses den store børnerigelighed med op til 10 børn pr. husstand. (En enkelt barnløs husstand 1905 tilhører en kommunal gasværksarbejder) I Callesens lejehuse kom der derimod til at bo en mere blandet befolkning: Der var udover arbejdere også enker, håndværkere m.fl.

Forskellen mellem de to bebyggelser ligger formodentlig dels i, at kommunen udvalgte lejerne til sine huse, dels i at Callesens huslejer var en del højere. En anden bemærkelsesværdig forskel ses også ved at sammenligne beboerne 1905 og 1910. I kommunens énfamiliehuse genfindes alle 4 husstande, men i Callesens huse genfindes ingen!

Fællesmiljøets elementer

Med »fællesmiljø« vil jeg i det følgende forstå ikke blot offentlige steder som parker, gader osv., men også alle institutioner og bygninger, der tjener et formål for forsamlinger af mennesker: forsamlingshuse, religiøse samlingssteder, skoler, museer, udstillingsbygninger, forlystelser, etc. Til disse fællesinstitutioner er i næsten alle tilfælde knyttet et værdiindhold af mere eller mindre udtalt art. En analyse af fælleslivets miljøelementer vil derfor bl.a. have til opgave at se, hvorvidt dette indhold har påvirket udformningen af den fysiske ramme. En sådan overensstemmelse hørte i hvert fald til periodens arkitekturteori med baggrund i den tyske kunsthistoriker Gottfried Semper's lære. Denne »værdiopportunisme«, som Paulsson kalder det (1950, s. 447 ff), gav anledning til, at banker blev bygget i den florentinske renaissance fra, hvad man anså for at være bankvirksomhedens guldalder. Græsk og romersk stil skulle understrege den klassiske dannelse bag skoler og museer, mens barok eller gotik kunne understrege administrationens magt og væld.

Fælleslivets betydning for kvarterdannelsen vil jeg her opdele i tre kategorier:

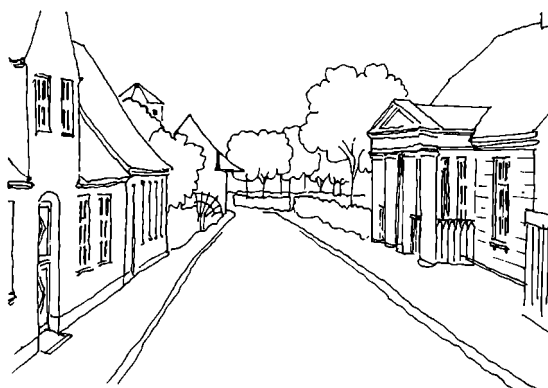
- 1) Det fællesliv, der består i menneskers færden på gader, pladser, i parker og på promenader.
- 2) De offentlige institutioner og
- 3) De mere private institutioner: foreninger og sammenslutninger, »det spontane gruppeliv«.

At færdes i byen

Fra gammel tid var Hjelmsskoven vest for byen udflugtsmål, især ved pinsetid (jfr. Steenberg 1963, s. 299). Under påvirkning fra den engelske havekunst udviklede en række af skovridere efterhånden denne skov til en lystskov: I 1830'erne anlagdes en kilde med sten-sat bassin og springvand, og en høj med sidepladser foroven var i hvert fald anlagt inden 1835 (»Danske Stednavne«, Aabenraa Amt: Aabenraa, »Kongehøj«). Ligeledes synes flere af skovens veje at være anlagt med promenade for øje med bænke placeret hist og her.

Arealerne mellem skoven og byen var opfyldt af enge. Nogle marker her toges i 1830'erne i brug som Danmarks første kolonihaver med landgreve Carl af Hessen som initiativtager. I samme periode anlagdes en ny kirkegård ved Forst Allé (»Kirkegårdvejen«), og de to udflugtsmål: kirkegård og skov, blev forbundet med alleer på tværs af engene, den såkaldte »Liebesallee«, ligesom der også plan-tes træer langs vejene ud fra byen.

For Slotsgade, der var forbindelsesgade mellem byen og skoven, fik denne udflugts-tradition betydning ved, at den gav grundlag for to større restaurationer i gadens vestligste ende. Den ene restauration blev udbygget

Rekonstruktionsskitse af Slotsgade ca. 1850, set mod slottet og alleen til Hjælm Skov.

Postkort fra »Ostseebad Apenrade« ca. 1910–14:
Forst Allé, promenaden til
kirkegård, skov og eng.
(Fot. i Billedsamlingen,
Landsarkivet Sdj.).

med en keglebane, hvis pavillion mod Slots-
gade blev udformet som et romantisk have-
tempel med 3 frisøjler mod gaden.

Efter ca. 1850 flyttedes promenadelivet i
højere grad over til byens »østside«. Da dæm-
ningen over »Kiel« var færdiggjort og beplan-
tet med træer, var der her skabt en direkte
gangforbindelse til Jørgensgaard skov og ky-
sten ved Lindsnakke.

Med villaernes bygning blev også Nørre
Chaussee et yndet promenadestrøg for deres
beboere. Flytningen af promenadelivet fra
sydvest til nord og øst skete således delvist pa-
rallelt med den samtidige kvarterdannelse,
men var desuden et udtryk for, at nye områ-
der blev inddraget i promenadelivet: Skov og
kilde trådte lidt i baggrunden til fordel for
fjord og havn.

Allerede i 1820'erne havde stadsfysikus, dr.
Neuber startet et større badested på Linds-
nakke øst for byen. Fra omkring 1800 havde
der derudover været to badehuse på spidsen
af havnemolen, ét for mænd og ét for kvin-
der, og disse blev nu udbygget med en restau-
ration. Bade- og kurstedet var lagt an på til-
rejsende og gik hurtigt konkurs (Holger Ja-
cobsen 1975).

Først fra 1850'erne blev badelivet en mere
udbredt rekreation. Ca. 1865 byggedes bade-
hotellet »Bellevue« uden for Sønderport, og i
1880'erne byggedes der badehotel på Linds-
nakke. Således kunne Aabenraa omkring
1900 kalde sig »Ostseebad Apenrade« (Aa-
benraa Bys Historie, III, s. 100). Privatbebyg-
gelsen holdt sig derimod fra fjorden indtil ca.
1905–10. Først ved denne tid byggedes nogle

større villaer ved Sønder Chaussee, mens skibsredervillaen »Laimun« kom til at optage al bebyggelig plads på fjordens nordside.

Af det tidligere fritidsliv i Hjelsmkoven fortsatte det folkelige pinsemarked til vore dage. Derudover anlagdes skydebane og skytteforeningens restauration ved Hjelsmkoven ca. 1880.

Et fremherskende træk ved de sene 1800-års udflugtssliv var desuden, at det spredte sig i landskabet. Først tog man omkring 1840–50 med vognmænd til møllerne i Aabenraa-dalene, senere tog man endvidere med båd på fjorden til »Elisenlund« og Varnæs vig, og fra 1898 kunne man med »æ Kleinbahn« komme til »Knapp«, Lundsberg Kro og de øvrige landsbykroer (Aabenraa Bys Hist. III, s. 80–84).

De offentlige bygningers miljø

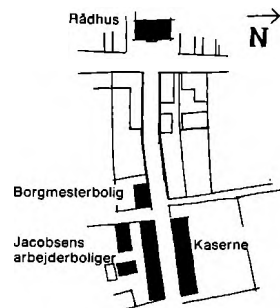
I kvarterdannelsen spillede nogle institutioner en større rolle end andre, afhængig af institutionens betydning for byen, dens størrelse, antallet af ansatte, om den var led i et kompleks af institutioner eller var et isoleret fænomen.

Rådhuset, der har ligget på sin nuværende plads siden 1500-årene, havde ikke omkring 1850 formået at præge sine umiddelbare omgivelser. Derimod var det nye rådhus' facade fra 1835 blevet efterlignet i talrige højborgerlige ejendomme i tiden 1840–60. Efter 1864 blev rådhuset derimod udgangspunkt for en række anlæg. Først anlagdes 1868–70 en gade fra rådhuset over to nedrevne huses grund ned til Jacobsens arbejderboliger. Denne gade fik navnet »Rathausstrasse«. Gadeanlægget minder meget om et tilsvarende anlæg i

Flensborg fra ca. 1860, hvor en Rådhusgade ligeledes blev ført igennem fra rådhus til havneplads (Se Trap, 1. udg.: »Slesvig«). Ved gaden nedre ende blev der nu anlagt eksercerplads og indrettet kaserne, ligesom der engang inden 1885 blev opført en borgmesterbolig. Således havde byens styrelse og orden fået sit eget kvarter.

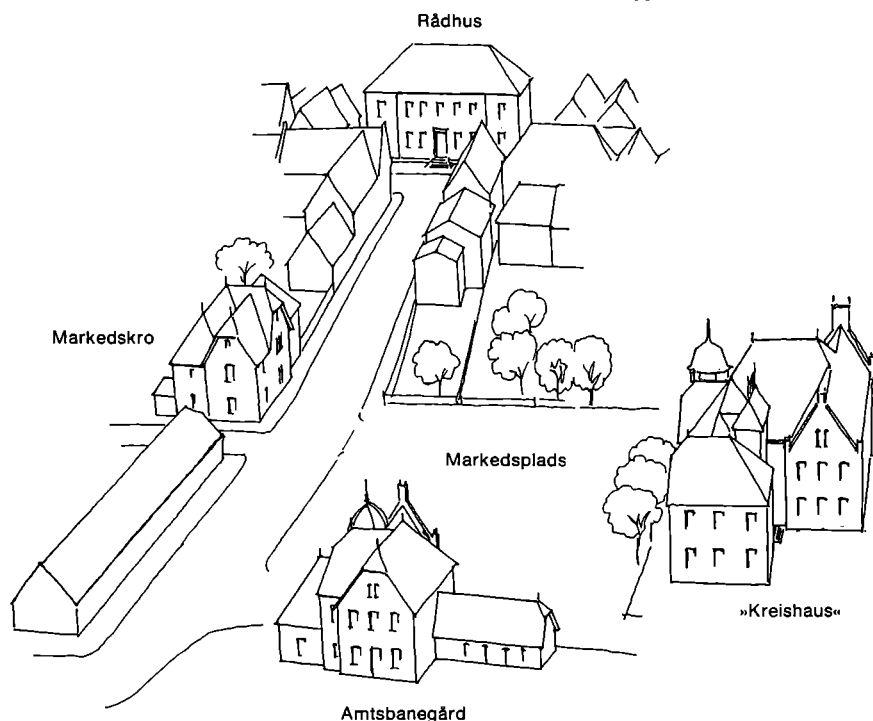
Efter 1890 udbyggedes dette kvarter til et mere komplekst bycentrum. Eksercerpladsen omdannedes til markedsplads, 1898 byggedes amtsbanegården ved pladsens østside, og 1902–04 byggedes amtets »Kreishaus« på pladsens nordside, mens borgmesterboligen på sydsiden ombyggedes til markeds kro. Denne værdige pladsdannelse er siden 1960 blevet opløst, kun amtshuset er bevaret.

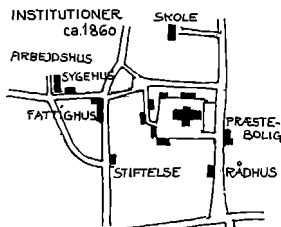
Kirken, Skt. Nikolaj, havde fra gammel tid fået samlet en krans af institutioner omkring sig: to skoler, to præsteboliger og fire stiftel-

»Rathausstrasse« efter anlægget 1868–70.

Pladsdannelsen nedenfor rådhuset efter at amtsbanegård, amtshus og markeds kro var blevet bygget i årene 1898–1904.

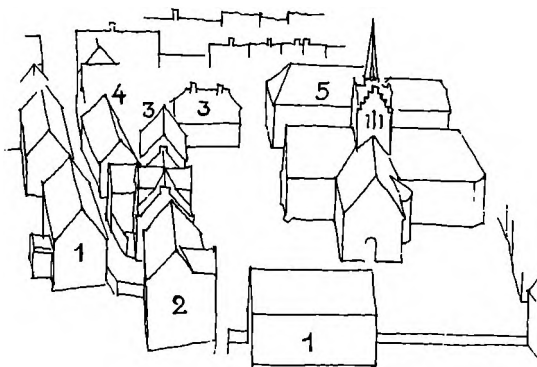

Kvarteret omkring Sct. Nicolai Kirke ca. 1905. 1: Stiftelser, 2: Præstebolig, 3: Tidligere boliger for kirkens ansatte, 4: Leistmanns fattigstiftelse, 5: Tidligere skolebygning.

Lille Pottergade set mod Kirkepladsen. Til venstre den tidligere »Leistmannske« fattigstiftelse, til højre Hansens stiftelse og bagest den ene præstegård. (Fot. P.D. 1974).

ser samt klokker- og degnebolig. Denne tradition for, at de mere sociale institutioner samledes omkring bybakkens midte, fortsatte i 1840'erne, da fattiggård, arbejds- hus og drengeskole blev bygget på de nærmeste ledige grunde. Det var alle ret uanselige bygninger uden repræsentativitet i placering eller udformning. 1860 opførtes Günderoths stiftelse på hjørnet af Nygade og Persillegade i en slags nyrenaissance, men især drengeskolens udvidelse mod Nygade i 1870'erne fik en monumental udformning.

En stadig stigende arkitektonisk understregning af det offentlige byggeri gjorde sig herefter gældende: Navigationsskolen (1877) og sygehuset (1894) placeredes på en høj bakke nord for byen, hvor bygningernes tårne og gavle kunne ses viden om. 1905–07 byggedes der også retsbygning og »Ober-und-Realschule«, begge tegnede af statsarkitekten Jablonski.

Bygningernes nationalromantiske gotik kom for eftertiden til, at symbolisere det preussiske styre. Også fra de tyske myndigheds side var bygningernes størrelse utvivlsomt ment som et signal. 6 store offentlige bygninger på 10 år synes at være en ude fra styret kraftpræstation, der ikke stod mål med byens ret beskedne størrelse. Under alle omstændigheder opfattede eftertiden bygningernes sprog nationalt og gjorde sig store anstrengelser for at »fordanske« dem.

Den påvirkning, som de offentlige bygninger fik på det samtidige private villabyggeri, skal man dog ikke uden stor forsigtighed lægge noget nationalt indhold i. For bygmestrene var nationalromantikken en ny mode, som bygherrerne yndede (jfr. Dragsbo 1974, s. 116 ff).

I den gamle bydel opførtes der ikke offentligt byggeri efter 1880 med undtagelse af et skoleannekss bag rådhuset. Derimod fornyedes to af stiftelserne bag kirken i årene 1899–1902, hvorved stedets karakter af institutionsmiljø forstærkedes. Stiftelserne kom til at ligne borgerlige udlejningsejendomme, kun inskriptionstavlerne på facaderne mindede om de ædle givere, bl.a. Senator Voetmann.

En ejendommelig mangel på evne til miljødannelse viste statsbanegården fra 1866. Skønt beliggende i et voksende kvarter forblev tilkørslen at være en grusvej uden huse, – en hjørnebygning med tårn opførtes først

1907. På selve banegården var der, som på alle datidens banegårde, restauration. Men byens »Bahnhofs-Hotell« var i tiden 1870–1900 det gamle hotel på Nørretorv, langt fra banegården. Det var amtsbanegården, der indgik i et egentligt bycentrum, og det var jo også til og fra denne banegård oplandstrafikken gik.

Gruppelivets miljø

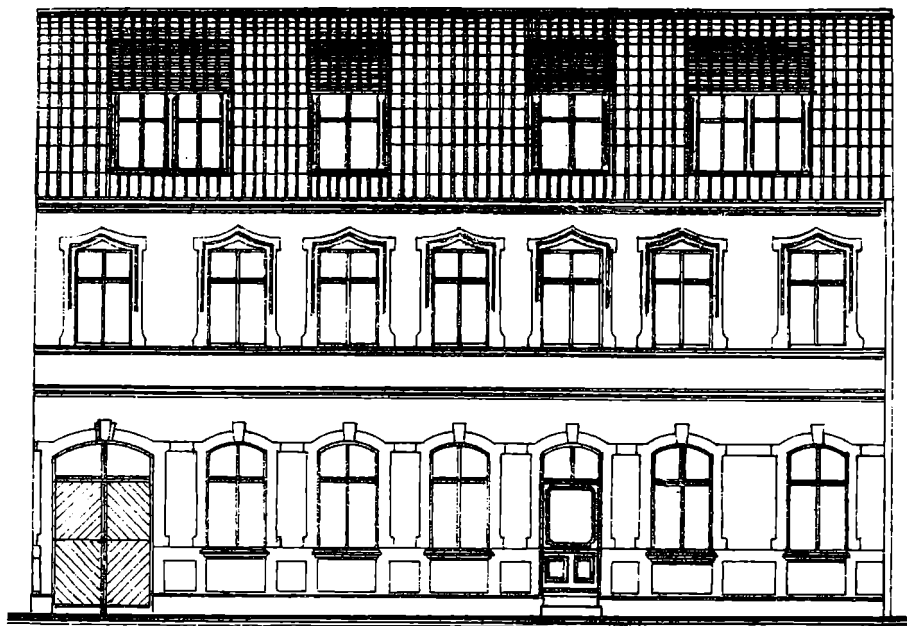
Indtil ca. 1890 var forlystelseslokaler, værtshuse og hoteller samt rådhuset ved skyttelvets fester og lignende begivenheder de eneste rammer om det ikke-officielle fællesliv.

Forlystelsesstederne bar i mange tilfælde på den romantiske havestils arvegods: »Schweiz« og »Knapp« udtrykte med deres udskårne træværk og lange balkoner drømmen om det glade tyrolerliv, mens keglebanen i Slotsgade fra 1830'erne viste sin klassiske tempelgavl (se ill. s. 110).

I tiden 1890–1910 kom en række institutioner, der alle udsprang af nye gruppedannelser i byen, til at bidrage til det nye bybillede.

Logerne havde sin rod i de større håndværkeres kreds. I Aabenraa opførtes to loger, den ene indrettedes bag en ældre villa på Haderslevvej, den anden byggedes ved Forst Allé. Logen i Forst Allé skilte sig ikke meget ud fra de omliggende højborgerlige villaer, kun symbolet over døren og de færre vinduer viste, hvad huset indeholdt.

Det øvrige foreningsliv var i høj grad knyttet til gæstgiverierne. Det danske »Folkeshjem« opstod på grund af vanskeligheder med at få husly, men også inspireret af den danske forsamlingshusbevægelse i landdistrikterne. Lignende vanskeligheder med at finde husly opstod for Socialdemokratiet, men uden at det gav sig udslag i byggeri. (Aabenraa Bys Hist. III, s. 60 & 104.)

De nye religiøse bevægelser repræsenteredes bl.a. ved en hurtigt voksende forening for *Indre Mission*. Starten var et mødelokale, indrettet i postassistent Karottki's hus på Forst Allé, hvor det eneste ydre signal var et smedjernskors over kvisten.

I 1908 byggedes der missionshotel med mødesal på Klinkbjerg. Huset var en regulær facadebygning i 2 etager, og mindede i sin ud-

Slotsgade 40: Forslag til nyt »Gewerkschafts-Herberge« (tegn.: J. D. Sørensen 1903). Det var her, socialdemokraterne holdt møder, jfr. s. 68. Projektet godkendtes, men bevarterbevillingen blev taget fra ejeren, snedker Luppi, og byggeriet blev kun til én kvist over 3 fag.

Forst Allé 4, postassistent Karottki's hus. Kun det lille smedjernskors på kvistgavlen viser, at her holdt missionen til i et mødelokale indrettet i en ældre bagbygning. (Fot. P.D. 1974).

formning nærmest om en borgerlig udlejningsejendom. Missionsbevægelsen ønskede altså ikke i Aabenraa at omgive sig med nogen form for »kirkelige« signaler (såsom tårne, gotiske vinduer o.l.).

Den danske frimenighedskirke var næppe opstået uden det nationale problem. Kirkebygningen blev tegnet af en arkitekt fra Danmark og udformedes som en traditionel kirke.

En række institutioner i byen fik ikke inden 1914 selvstændige bygninger. Det drejer sig om museum, handelsskole og teknisk do. Til et museum lå der dog færdige tegninger i 1914, og materialerne var allerede blevet samlet på byggegrunden mellem Lavgade og Callesensgade. Under indtryk af boligmanglen efter 1920 brugtes materialerne imidlertid til kommunale arbejderboliger. Dette var i overensstemmelse med kvarterets tradition og bevirkede en udvidelse af Lavgades arbejdersmiljø.

Heller ikke handelsstands- og håndværkerforeningen fik egne bygninger. Og biograf og teaterscener indrettedes i forhåndenværende lokaliteter.

Særlige faktorer i kvarterdannelsen:

1. En befolkningscyklus i kvartererne?

De fleste familier gennemgår en cyklus, hvor størrelsen stiger med børnefødslerne, indtil det første barn forlader hjemmet. Ideelt statistisk skulle denne variation i familiernes størrelse udlignes i et helt kvarter. Men, som vi især har set det i vore dages forstæder, kan befolknings sammensætningen være så ensartet, at familiernes udvikling kommer til at præge kvarteret i samme retning.

I 1850'erne havde Aabenraa haft en stor tilvandring af unge folk, der talrigt flokkede sig i skibstømrernes og arbejdernes kvarterer: Gildegade, Pottergade. Forudsatte man, at disse familier blev boende, ville man henimod slutningen af århundredet få en mængde gamle mennesker boende netop i disse kvarterer.

For byen som helhed aftegner der sig helt klart en alderscyklus med en kraftig vækst i antallet af enlige, enker, rentier'er og pensionister indtil ca. 1900–1910, afspejlende en udvikling fra en aktiv by i 1860 til en »forgubbet« by i 80'erne og 90'erne. Men at lade den samme udvikling vise sig i de enkelte gader ville som ovennævnt forudsætte, at kvarterets beboere kun flyttede i meget ringe grad. Og denne forudsætning har vi netop ikke. Vi skal senere se, at flytningerne inden for mange af byens kvarterer var endog meget store i undersøgelsesperioden, og bystyrets beretninger fortalte om de mange af skibsbygningens afhængige familier, der udvandrede i tiden inden 1885.

2. »Marginale« kvarterer i Aabenraa?

Vi må således snarere forestille os, at husene i skibstømrernes kvarterer omkring 1880 tømtes for erhvervsaktive beboere og kom til at stå mere eller mindre ledige. Dette kan have medført, at huslejerne faldt som følge af et manglende pres på boligmarkedet. Dette har så givet enlige og fattige, der til enhver tid var henvist til de dårligste og/eller billigste boliger, mulighed for at flytte ind.

Lader man gruppen af enker og enlige kvinder indicere, hvor disse »marginale« grupper boede, boede de i 1860 i de tilløb, der på dette tidspunkt var til dannelse af småfolksforstæder: i Nørre- og Sønderport. 1885–90 optræder denne gruppe især i Gildegade og Pottergade samt i mindre omfang i de gader i håndværkerkvartererne, der var på vej mod at blive arbejderstrøg. Efter 1900 falder gruppens andel af byens befolkning stærkt, og 1921 var egentlig kun Pottergade præget af en større gruppe af enlige kvinder.

3. Flytninger i byen

Vi har tidligere set kvarterer, hvor der var en vis kontinuitet, hvad angår ikke blot det sociale miljø, men også selve husstandene. Ligeledes har vi set kvarterer, der i løbet af ret kort tid skiftede karakter, f.eks. Gildegade for 1860 til 1885.

En forståelse for udviklingens fart i de enkelte kvarterer må bl.a. bygge på en viden om flytningerne inden for byen. I vore dage er jo f.eks. begrebet »sølvbryllupskvarter« velkendt, hvilket indebærer, at et sådant kvarter kun kan skifte miljø hvert 40.–50. år. Til gen-

gæld er det kendt, at man i visse københavnske kvarterer o. 1900 ustandselig flyttede, hvilket har bevirket, at kvartererne lynhurtigt kunne »justere« sig socialt.

At følge Aabenraas flyttende familier i hele byen ville kræve, at flere folketællinger blev indkørt på EDB. Noget lettere er det derimod ved sammenstilling af to folketællinger at konstatere de husstande, der *ikke* flyttede fra de enkelte gader i perioden. De mennesker, der ikke genfindes i begge folketællinger, kommer til at indbefatte såvel de, der er flyttede til et andet sted i byen, som de, der er ind- og udvandrede, hvorfor tallene i det følgende kun siger noget om graden af bofasthed i det enkelte kvarter.

Tager man folketællingerne 1885 og 1910, genfinder man efter disse 25 år 7–10% af husstandene i følgende gader: Slotsgade, Vestergade, Sønderport og Gildegade. I Nørreport genfindes derimod 31% af husstandene, på Storetorv 36%, i Ramsherred 22%, i Skibbrogade 23% og i Store Pottergade ligeledes 23%.

Gaderne med den lille bofasthed er alle i gruppen af håndværkerkvarterer, der inden 1910 havde udviklet sig til arbejderkvarterer, omend Vestergade ikke blev så udpræget som de andre gader. Hovedstrøgene synes derimod mere stabile. Den store bofasthed i Nørreport passer med den kontinuitet, som kendetegnede de kvarterer, der udviklede fra håndværkerkvarterer til butiksstrøg, jfr. billederne i »prologen«. Forbavsende er det derimod umiddelbart, at også Store Pottergade, der var et af byens fattigste kvarterer, også havde mange »gængangere«.

Dette peger hen på en faktor, der påvirker de flytninger, nemlig husenes ejerforhold og forholdet mellem ejere og lejere, jfr. s. 58. Thi på dette punkt adskilte Pottergadekvarteret sig tydeligt fra de øvrige arbejderkvarterer.

4. Ejere og lejere i Aabenraa

I forholdet mellem ejere og lejere havde der i Aabenraa været en overvægt af husejere i byens samlede befolkning helt op mod 1850 trods de lejehuse, der var kommet til i 1700-årene. Antallet af personer i Aabenraa, der ejede andre ejendomme end de, som de boede i, forblev gennem hele perioden 1840–1914 ret ringe. Flest rene lejehuse var der i Sønderport: 8–10 stk. i perioden 1845–1910, i Slotsgade var antallet 1845: 10 og 1892: 11. I Gildegade var antallet af rene lejehuse 5 i 1892 og 2 i 1910, mens antallet i Storegade steg fra 2 i 1845 til 7 i 1892. (Kilderne til disse tal er for 1845: sammenstilling af folketælling og brandtaksationsprotokol 1845, for 1892: sammenstilling af folketælling 1890 med bygningsbeskrivelse 1892, og 1910: sammenstilling af folketælling og bygningsbeskrivelse, begge fra 1910. At der ligger indtil flere fejkilder i en sådan sammenstilling, er klart. Tallene skal da også blot bruges til at angive en størrelsesorden. Og bille-

det passer til det billede, vi allerede har fra f.eks. Slotsgade: at stigningen af antallet af lejere inden 1900 skete ved en stigning af lejemaal pr. ejendom, ejendomme, der som regel ejedes af en af beboerne, en håndværker ell. lign.)

Den »typiske lejer« kom omkring 1860 fra tre befolkningsgrupper: Arbejdere, mindre embedsmænd og funktionærer, samt visse mindre grupper af pensionister og kaptajner. Arbejderne måtte forblive lejere, da deres usikre økonomiske forhold gjorde det umuligt at eje et hus i Aabenraa i længere tid og tvang arbejderfamilien til hyppigt at forlægge residensen. De andre grupper havde ingen egentlig interesse i at have rådighed over en ejendom. Embedsmænd kunne f.eks. ofte regne med at måtte flytte flere gange gennem deres karriere.

Husejerne fandt man især blandt udøvere af erhverv, der krævede faste faciliteter: Større håndværksmestre, købmænd og fabrikanter. Men som vi har set, betød husenes størrelse også noget for, hvem der kunne være ejere.

Husejere i procent af samtlige husstandsoverhoveder inden for de enkelte sociale grupper 1910.

Antal huse ejet af		Ialt husstande	Procent
1 Enker, enlige kvinder	3	240	1
2 Arbejdere, svende	43	580	7
3 Håndværkere	188	290	62
4 Skibstømrere	15	20	75
5 Landbrugere	20	20	100
6 Småhandlende	43	155	28
7 Storhandlende	93	80	100
8 Liberale erhverv	29	105	28
9–10 Embedsmænd	29	180	16
11 Rentier'er	83	210	40
12 Fiskere	9	70	13
13 Søfolk, kaptajner	25	35	71

5. Erhvervsbinding til kvarterer

For skibshåndværkerne var det praktisk at bo ved havnen. For købmændene var det nødvendigt at bo ved torv og hovedgade, og dette kom også til at gælde de håndværkere, der fik butikshandel. Derudover synes der ikke at have været nogen specielle kvarterer for grene af 1800-årenes håndværk. Alle ejendomme havde vandforsyning, så dette spillede ikke nogen rolle.

I 1800-årene synes smedene at have været helt bundet til de huse, der havde esse. Også rebslageren og farverne genfindes i de samme huse gennem perioden; mens derimod bagerne kunne flytte rundt i byen trods det, at et bageri krævede faste anlæg som ovn o.l. Mange af byens håndværkergårde kom derfor i 1800-årene til at danne rammen om flere forskellige erhverv, hvorimod institutioner og købmandsgårde var helt faste holdepunkter i bymiljøet.

Sammenfatning

Den udvikling, der fandt sted i Aabenraa i undersøgelsens periode, må ses som den lokale udformning af en generel udvikling henimod en industrielt-kapatalistisk økonomi og produktionsform.

I tiden efter 1870 var der for det første en generel tendens til opløsning af *storhusholdene*. Storhusholdene må betragtes som en førkapitalistisk kombination af arbejds- og husholdssfære, en patriarkalsk organisation. Under det handelskapitalistiske gennembrud efter 1840 blev storhusholdene hos Aabenraa-købmændene i første omgang udbygget og fik nye roller. En overensstemmelse mellem tradition og funktion bevirkede altså, at en enklave af et ældre økonomisk system levede videre under de første faser af det næste, til efter 1910–20. Først ved denne tid slog da en ny arbejdsdeling igennem: Storhusholdet deltes i indehavere og ansatte, samtidig med at købmandsgårdens funktioner deltes i butik, kontor, engros-handel, industriel virksomhed etc.

Opløsningen af håndværkerhusstandene med de deri boende svende og lærlinge skete i Aabenraa langt tidligere. Det begyndte omkring 1860 og var næsten slut i 1910, hvor opløsningen af købmændenes storhushold først lige var begyndt.

I den samme periode (1860–1910) skete den store vækst i *arbejderklassen* i Aabenraa. Vi har set, at den lokale udvikling (især skibsbyggeriets bortfald) proletariserede nogle håndværkergrupper. Derudover skete udviklingen af butikslivet inden 1900, hvorigennem industrialiseringen udefra via vareudbuddet må have proletariseret endnu en gruppe af håndværkere. Endelig bidrog også den industri, der omend i beskedent omfang voksede frem i Aabenraa, til, at der skabtes en

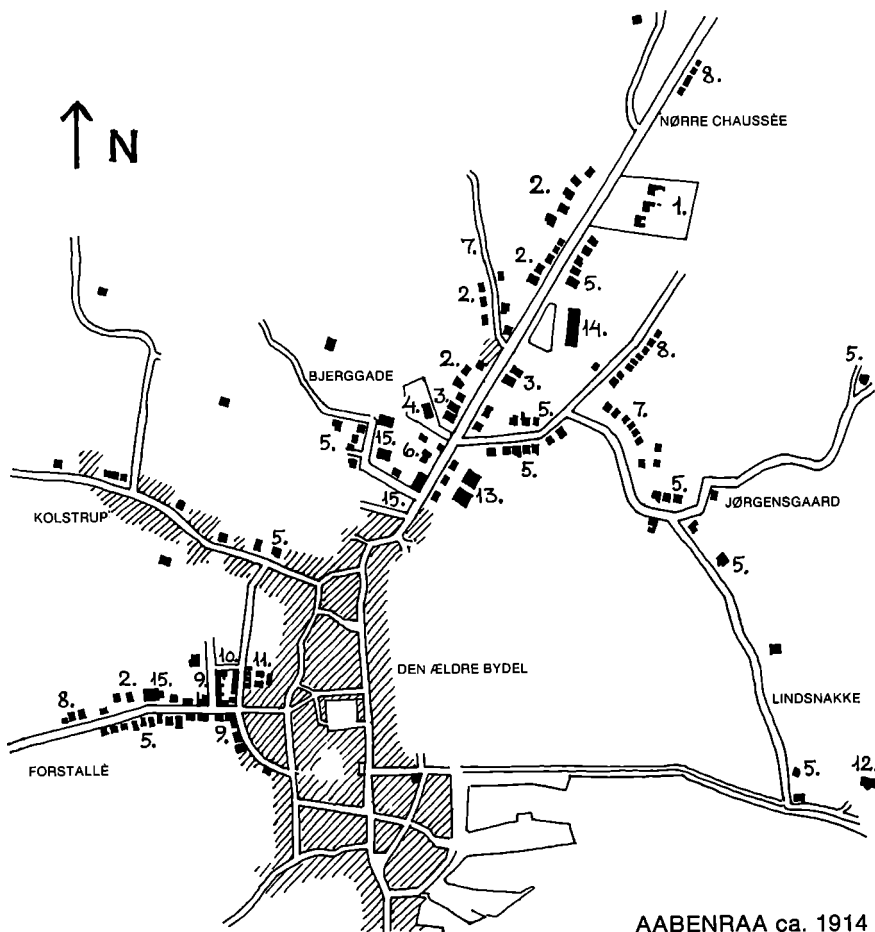
gruppe af industriarbejdere, der især omkring 1900 forøgedes ved tilflytning sydfra.

For husstandsstrukturen som helhed betød den ovenfor beskrevne udvikling, at *kernefamilien* voksede frem til den dominerende husstandsform inden 1914. Arbejdere og daglejere havde også i 1840 levet i kernefamilier. Hos håndværkerne og senere købmændene dannedes kernefamilier ved storhusholdenes bortfald, og en tydelig tendens til færre udvidede familier hos især håndværkerne bidrog ligeledes hertil. Derudover skete der efter 1864 en stadig vækst i andre »kernefamilie«-grupper: Rentier'er, embedsmænd og libera-

le erhvervsdrivende, hvis husstande højst var udvidet med nogle personlige tjenestefolk.

Til den økonomisk-social udvikling i Aabenraa var knyttet tilsynekomsten af en række nye *miljøelementer*. Den konkrete udformning i Aabenraa afgjordes imidlertid også af en række lokale faktorer: Traditioner for boligindretning og byggeskik, overleverede strukturer såsom ejendomsforhold og bebyggelsens form og alder samt specielle nordslesvigske kulturpåvirkninger i tiden 1864–1920.

Det økonomiske opsving under handelskapitalismens gennembrud 1840–60 kom især købmændene og skibsbyggerne til gode. I byggeriet gav det anledning til en kraftig fornyelse af købmandsgårdene, af havnekvarters håndværkergårde og af de kvarterer, hvor skibstømmerne boede. Byggeriet hvilede i høj grad endnu på ældre traditioner. Nyt i byens sociale miljø var, at en arbejderkategori var opstået, som gav anledning til de første nye miljøelementer: *Arbejderforstæder* og »de lange huse«, et byggeri med rod i det ældre landlige industrielle miljø.

AABENRAA ca. 1914

1. »Chinatown« 1874–75
2. Schweizervillaer 1880–1900
3. »Kommodehusene« 1894–99
4. Restaurant »Schweiz«, sen. »Folkehjem«
5. Repræsentative villaer, en- og flerfamilieshuse
6. »Villa Anna Caroline«, 1899–1900
7. Mere enkle villaer, ca. 1908–14
8. Små villaer, ca. 1905–14
9. Borgerlige udlejningsejendomme, 1898–1910
10. Privat byggede arbejderboliger
11. Kommunale arbejderboliger
12. »Laimun«
13. Fabrikker, 1880–90
14. Bryggeri 1881
15. Offentlige bygninger

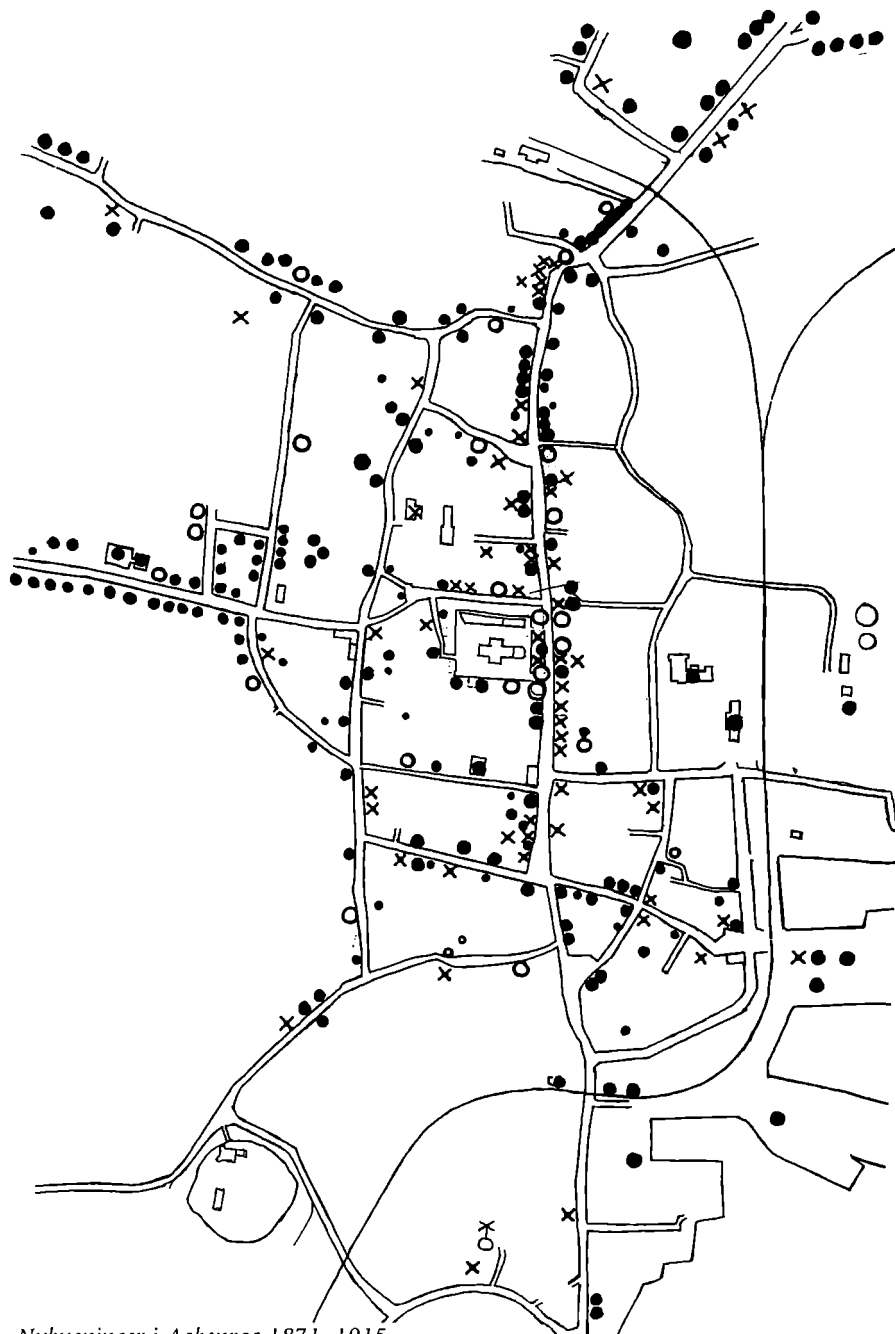
I den økonomiske stagnationsperiode efter 1875 ser vi, at nybyggeriet begrænses til mindre dele af byen, til det fåtal af borgere, der ikke umiddelbart berørtes af stagnationen: De større handlende og kaptajnerne i rederiskibsfarten. Købmændene fortsatte med at bygge købmandsgårde, afspejlende købmandsgårdene og storhusholdenes fortsatte funktion og udbygning i denne periode. Kaptajnerne opgav derimod på samme tid tilknytningen til Løjtlands gårde og byggede i overensstemmelse med nye internationale boligkulturelle strømninger: Med »Chinatown« som overgangsled var byens næste nye miljøelement: *Villaen* introduceret.

Efter ca. 1890 opstod der stadig flere grupper, der kunne adskille bolig og arbejde: embedsmænd og funktionærer, rentier og efter ca. 1910: købmænd og virksomhedsejere. Herved blev boligen en selvstændig faktor i bymiljøet, der uafhængig af den bestående bystruktur kunne følge vekslende kulturelle impulser.

I løbet af de 10 år 1895–1905 fik byen derfor i de nye kvarterer en tilgang af nye miljøtyper som: *Den repræsentative villa*, »Kommodehusene« (der var de første eksempler på en senere udbredt sammensmeltning af villa- og etagebyggeri), *Højborgerlige udlejningsejendomme* med forhaver og *lavborgerlige udlejningsejendomme* i gadelinien.

Den udvikling, hvor en stadigt voksende arbejderklasse stod over for en håndværkergruppe under stadig nedbrydning bevirkede, at disse grupper langsomt afløste hinanden i en lang række af byens kvarterer. Den fysiske side af denne miljøforandring var i modsætning til de ovennævnte forandringer mere diskret: Om- og tilbygninger, opdeling og nyindretning af smålejligheder i tidligere værksteder, pakhuse og ældre større beboelser.

Men det var en gennemgribende foran-

Nybygninger i Aabenraa 1871–1915

x Nybygninger 1871–1890

● Nybygninger 1890–1910

○ Nybygninger 1910–1915

Nybygninger 1871–1914

dring, der inden 1890–1900 havde forandret store dele af den ældre bydel til *arbejderkvarterer*: Tidligst Sønderport og Pottergade, senere, efter 1855–85 Nygade og Slotsgade, mens forandringen ca. 1900 nåede mere centrale strøg: Vestergade og hovedstrøgets bag- og sidehuse.

Ved denne tid gav arbejderklassens vækst også anledning til nye miljøtyper: *Kommunale og private arbejderboliger*. De første var udtryk for en international interesse for mere eller mindre filantropiske arbejder«kolonier» og mønsterbyer, mens Callesens arbejderboliger blot var skrabede lejehuse.

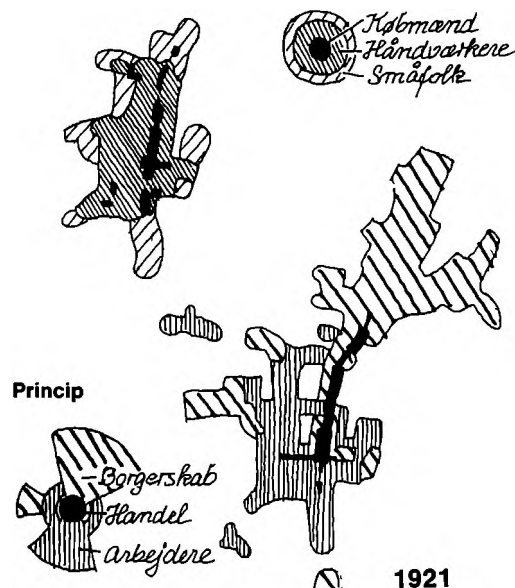
En side af den økonomisk-soziale udvikling var industrialiseringen, der i Aabenraa især betød visse håndværkeres mulighed for ved brugen af ny teknologi og energi at sætte en større produktion i gang. Miljøet for disse *industrier* bar derfor præg af en vis patriarkalsk tradition med kombination af bolig og værksted, mens den helt »fri industrialisme«s miljø kun blev repræsenteret af Aktiebryggeriet.

Endnu en side af udviklingen var byens ændrede rolle i forhold til oplandet, bl.a. frembragt af jernbanernes bygning. Den nye rolle gav sig udtryk i en stadig større specialisering inden for handel og service. *Detailbutikkernes* fremkomst kan konstateres allerede efter 1860, men de havde deres miljø-gennembrud i årene 1890–1910. *Banker* og lignende funktioner fik deres miljø i tiden 1900–15.

For byens struktur betød denne miljø- og kvarterudvikling, at 1850'ernes socialt *koncentriske* by forandrede sig til en *radiær* by i 1914: De borgerlige villakvarterer opstod i fortsættelse af de tidlige kaptajnsvillaer og koncentreredes nord for byen med en enklave ved Forst Allé. Udlejningsejendommene begrænsede sig til det Callesen'ske kvarter

1850

Princip

1921

1898–1905, hvor der med stort besvær gennemførtes en skarp *adskillelse* af højere borgerskab, lavere do. og arbejdere. Den største adskillelse skete dog gennem, at ca. 95% af de nye kvarterer blev borgerlige, mens den gamle bydel, der før havde været hele byen, nu blev nogle kvarterer i byen: især arbejderne.

Aabenraa og de andre danske købstæder

En sammenligning mellem Aabenraa og de øvrige købstæder inden for det dansk-slesvigske område må på grund af manglen på enhver form for egentlig sammenlignende forskning i byer i nyere tid bygge på et omfattende selvsyn, Traps 1.-4. udgaver samt så usammenlignelige og delvis usikre kilder som den lange række af købstad-monografier.

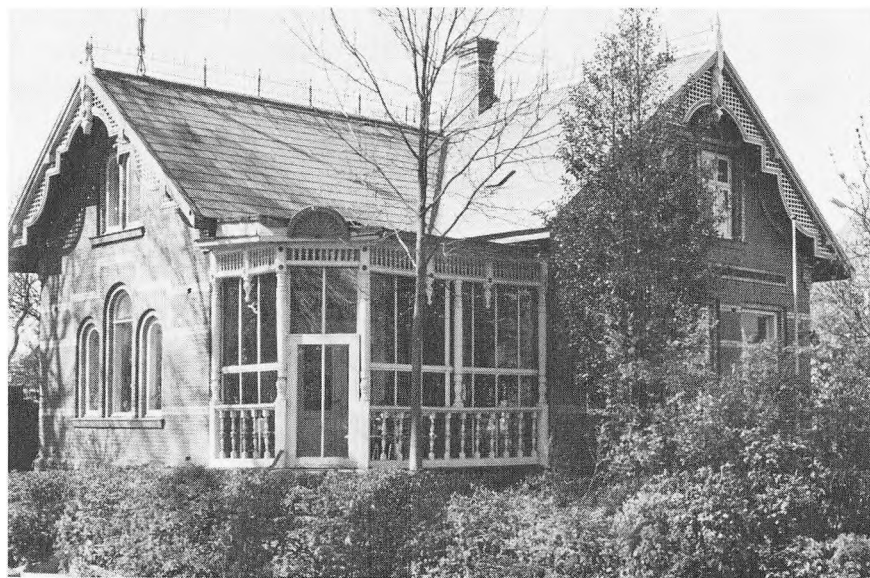
I byernes miljøhistorie finder man undertiden eksempler på store tidsforskydninger.

Som eksempel kan nævnes byjordens frasal og udstykning, der hos Paulsson (1950, s. 175) karakteriserede slutningen på købstædernes »agrare« periode. I det store flertal af danske byer synes det at være sket i perioden 1800-50. Men i nogle byer som Ribe, Ringkøbing og Højer bibeholdtes forbindelsen byejendom-jord til dette århundrede, måske p.gr.a. den megen engjord. Også i Aabenraa forblev den marsklignende eng vest for byen knyttet til byen: til stiftelser, embeder og legater.

Betydningen af byjorden før 1800-årene må også have været meget forskellig for de forskellige købstæder. Småbyer som Storeheddinge, Rødby, Hjørring, Skive, Ringkøbing m.fl. beskrives ofte i 1700-årene som rene landsbyer mere eller mindre støttende sig til deres landbrugsjord, mens byjorden for mange af landets søkøbstæder kun har betydet et udvidet selvhushold for en del af borgerskabet. Til denne sidste kategori synes Aabenraa at have hørt.

Efter 1850-60 føjedes de nye miljøelementer i takt med den sociale og økonomiske udvikling til de overleverede miljøer.

Villabebyggelsen var et af de tidligste af de nye miljøer. I København kom der hurtigt i

*Gravsgade, Ribe.
Villa fra ca. 1895 – på
overgangen fra det
romantiske til det
repræsentative.
(Fot. P.D. 1974).*

årene efter 1852 en række villakvarterer (Lebech 1956), men ude i købstæderne forblev villabebyggelsen beskeden før ca. 1885-90. Kun en by som Fredensborg, der blev hjemstedet for mange rentierere, fik en del villaer inden 1890. I 1890'erne opstår der i næsten alle større købstæder egentlige villaveje, f.eks. i Svendborg, Odense, Helsingør, Kolding m.fl. Men en så stor by som Viborg fik i lighed med mange mindre byer først villaveje i årene lige efter 1900 (Dragsbo 1977).

Ligeledes synes miljøet: Kvarteret med udlejningsejendomme med ren beboelse bestemt for borgerskabet at være sjælden i købstæderne før ca. 1885-90. Man ser her i højere grad det mønster, som også Paulsson påviser i svenske byer i 1850'erne: Om- eller nybygning af en række centralt beliggende købmands- og håndværkergårde, hvor de nye bygninger indrettes med udlejningsbeboelser i 2. eller 3. etage (Paulsson 1950, I s. 324-27). Disse ejendomme bevarede deres præg af »gård« med bygningerne samlet omkring en

Torvet, Assens.
 Stor håndværker- eller
 købmandsgård, ombygget
 til lejekaserne i adskillige
 tempi omkring 1900.
 (Fot. P.D. 1968).

gårdsplads differentieret socialt i forhus, sidehus og baghuse. Denne »gård«-type gentages undertiden i købstæderne, hvor hovedstrøgene udvidedes med nyanlagte gader: F.eks. Kongensgade i Odense, Jessensgade i Horsens, Frederiksgade i Skive og i Svendborg, alle gadeanlæg fra tiden 1850–75.

Borgerlige boliggader med rene forhuse optræder i København og Flensborg omkr. 1880, men bryder tilsyneladende først igen i provinsen i 1890'erne, hvor etagehuse bliver hovedelementet i byernes nye »fine« kvarterer: Skyttehusgade i Vejle, Bruuns- og Brogesgade i Århus (P. Balle Petersen 1970, s. 4–11), dele af Horsens østlige kvarter (Norn 1973), Søren Møllersgade-kvarteret i Randers med mange flere.

Med disse kvarterer træder adskillelsen af klasserne også langt tydeligere frem i de danske byer: I stigende grad reserveres de enkelte gader derefter til et enkelt lag af befolkningen, kun Esbjergs centraldirigerede byplan kunne ikke indpasses i dette mønster.

I de fleste byer blev denne klassesdeling radiært formet. »Nord«, »Syd«, »Øst« og »Vest« blev begreber med et socialt indhold i de større byer. I mange småbyer var imidlertid alt nyt byggeri fra tiden 1890–1920 borgerligt, – først og fremmest villaer. Det gælder byer som Tønder, Ribe, Nysted, Stege og mange flere. Her holdt arbejderklassen sig til de gamle mere eller mindre ombyggede bydele fra før 1860.

Arbejderkvarterer opstod i købstæderne på ret forskellig vis. I nogle byer ser man ret gamle kvarterer med småhuse et stykke fra centrum, som f.eks. Frederiksbjerg i Århus, Nørremarken i Randers, Konsul Graus Gade i Kolding. De må betragtes som en videreudvikling af 1850'ernes småfolksforstæder.

Arbejderbyggeforeninger gjorde sig gældende i nogle af de større byer, evt. knyttet til nogle store virksomheder: København, Horsens (Norn 1973, s. 43–46), Flensborg og senere: Esbjerg, Århus m.fl. byer. (Se især: Kjeld deFine Licht 1977).

Udlejningshuse for arbejdere blev dog den almindeligste løsning. Der var vel sjældent tale om en så bevidst kvarterdannelse som i Aabenraas Lavgade. I de danske købstæder finder man hyppigt lejhuse fra tiden 1870–1900 i udkanten af de ældre bydele. Også mange ældre gader med småhuse synes at være blevet delvis ombygget til lejekasernestrøg efter 1870.

Kvarterer med arbejder-lejhuse er lette at finde i de større købstæder, ikke mindst de østjyske: Blæsbjerg i Kolding, Staldgårdsgade-Nørrebrogade i Vejle, Nygade i Horsens, m.fl. – ofte kvarterer nær industrier, gasværker og baner. (Norn 1973).

Arbejdernes rolle som aktive bygherrer er måske noget af det, der har varieret mest: Helt ekstreme er de bornholmske byer, hvor det at eje eget hus må have været en norm og

en økonomisk mulighed for de fleste, når man ser på de bevarede kvarterer. Også i nogle af de nordjyske byer (f.eks. Nykøbing Mors og nogle af de Lolland-Falsterske byer (f.eks. Nakskov og Nykøbing) er der til i dag bevaret store kvarterer med småhuse fra tiden 1880–1900, der har tilhørt dele af arbejderklassen.

Mange faktorer kan tænkes at have indvirket på disse forskelle: Lokale omkostninger ved husbygning, mængden af mere stabile arbejdspladser, lokale lønforhold, ejerforhold til jorden m.m. (Om arbejdere som henholdsvis husejere og lejere, se Per Chr. Andersen og Kaj Habekost: »Provinsbyens industrielle miljø. En katalog over muligheder. Svendborg 1911« i *Industrialismens bygninger og boliger*, 1:1978, s. 3–14).

I de nordslesvigske købstæder er der et fuldstændigt fravær af småhuse bygget af arbejdere fra tiden 1864–1920. Men man kan ikke derudfra sige noget om forskelle i arbejderens vilkår mellem det tyske kejserrige og Danmark.

Derimod er det tydeligt, at man i Tyskland havde en større tradition for, at det offentlige gik ind i arbejderboligspørgsmålet. I Haderslev var der således siden 1880'erne et større byggeri i gang af »Arbeiter-Wohlfahrts-Häuser« med kommunal støtte. Ligeledes var de kommunale arbejderboliger i Aabenraa jo inspireret af tilsvarende bebyggelser i så små byer som Frederiksstad og Heide (Acta d. Stadt I 22/22, betr. den Bau von Arbeiter-wohnungen. Aabenraa Kommunalarkiv).

Når man går gennem danske købstæders sidegader fra før ca. 1850 og ser det hyppige forfald i tidligere håndværkergårde og borgerlige huse, tyder det på, at udviklingen af arbejderkvarterer har været ret generel i de gamle bydele. Ved en stikprøveundersøgelse kunne det i hvert fald konstateres for Lange-

*Lindedal, Haderslev.
Her blev der i årene
ca. 1880–1920 næsten
udelukkende opført
lejemuse til arbejderklassen,
delvis bygget med
kommunal støtte.
(Fot. P.D. 1976).*

gade i Stege, hvor udviklingen fra udpræget håndværkerkvarter til rent arbejderkvarter skete inden for tidsrummet 1860–90.

Industriemiljøet: *Fabrikkerne*, var en af periodens vigtigste nyskabelser på miljøområdet. Men i mange byer har industriens bidrag til miljøet været meget beskedent i forhold til bidragene fra administration, handels, transport og boligbyggeri. I en by som Vejle må industrien have været selve den forandrende kraft, – i Aabenraa må man nøjes med at sige, at byens egen industrialisering var et lille, men vigtigt led i forandringen.

Miljøelementet *Butikken* med sine udstillingsvinduer optræder på ret ens tid i forskellige byer. I København sås de første butiksvinduer 1847 (Sværtegade 3), i Haderslev er endnu bevaret butiksvinduer fra 1850'erne, og den ældste bevarede butiksfacade i Aabenraa daterer sig fra 1866. Derimod skete der en specialisering af handelslivet i Haderslev allerede fra ca. 1860–70, hvor det i Aabenraa først fandt sted efter 1895–1900 (Fan-

Kattevad, Aalborg.
Huse, bygget for småfolk
og småhåndværkere
ca. 1800–1850 på sidste
stadium af forslumning
inden nedrivningen.
(Fot. P.D. 1968).

gel 1974, s. 258, 475). Store forretningsejendomme med mange butikker til udlejning tilhørte før 1920 kun de allerstørste byer som Århus, Odense, Esbjerg m.fl.

Når mange mindre byer som Aabenraa i forhold til de større byer på flere områder var sent udviklet m.h.t. nye miljøelementers opdukken, skyldes det bl.a. den sene indlemelse i den fuldt kapitalistiske økonomi påvirket af byens størrelse, beliggenhed og rolle i forhold til oplandet og andre byer samt af specielle forhold i Nordslesvig efter 1864.

Men også købstædernes overleverede sociale struktur og traditioner var en vigtig faktor: Det kunne betinge forskelle i, hvorledes arbejderklassen kom til at bo, og hvorledes nye borgerlige kvarterer blev udformet. Endelig kan lokale vurderinger – overleverede eller nye – m.h.t. »det ideelle hus« have indvirket: Gavlhuset i Nordslesvig, énfamiliehuset på Bornholm og den store etageejendom udtrykkende en storstadsnorm i f.eks. Esbjerg og Flensborg.

Men har man konstateret en tidsforskuet udvikling, hvad angår udviklingen på visse områder, må man til gengæld også konkludere, at den største forandring i byernes miljø i Danmark skete i tiden 1890–1910, dvs. som i Aabenraa.

Vigtigt er det at se, at det i høj grad var det fysiske miljø, der viste, at »nu sker der noget nyt i samfundet«. Den i folketællinger og andre arkivalier konstaterede forandringsproces inden for klassedeling, husstandsform, arbejdsorganisation og arbejdsdeling viste sig blot som en langtidstendens tiår efter tiår uden de »gennembrud«, som forskningen ofte har eftersøgt. En langtidstendens, der først blev rigtig tydelig, da undersøgelsesperioden blev udvidet tilbage til 1830–40 og frem til 1921.

Efterskrift:

Etnologien og planlægningen af vore byer

Miljøhistoriske undersøgelser kan for det første bidrage til, at en lang række overleverede miljøer bibringes en *fortælleverdi*, dvs. at de opfattes som led i et historisk udviklingsforløb, som elementer i byernes specielle udformning og som holdepunkter for større eller mindre befolkningsgruppers historiske bevidsthed.

Selve belysningen af kvarterers udvikling vil også ofte kunne bidrage til en forståelse af en række aktuelle planlægningsproblemer.

Forslumningsprocessen i »hovedgadernes bagvand« og de deraf følgende konflikter, der i de sidste 20–30 år har været mellem saneringsønsker, P-plads-krav og kulturhistorisk værdi (f.eks. Skt. Mogensgade i Viborg, Ve-

stergrave i Randers, Bagergade i Svendborg, Klingbjerg-Slotsgade i Haderslev, Ladegaardsgade i Assens, Gammelmønt og Landemærket i København, osv., osv.), kan kun forstås ud fra en viden om den udvikling, der fandt sted i 1800-årenes håndværkerkvarterer, eksemplificeret i Slotsgade i Aabenraa. Dannelsen af et arbejderkvarter var ikke i sig selv en forslumning, men husenes forvandling til udlejningshuse af problematisk standard bevirkede, at vejen lå åben for forsømmelse og forfald. Arbejderklassen blev forudsætningen for – og senere: offer for kvarterudviklingen efter industrikapitalismens gennembrud (jfr. bl.a. Kirsten Simonsen, 1978).

Ligeledes er begreber som radiær eller koncentrisk bystruktur og boligfunktionens selvstændighed væsentlige for forståelsen af, hvad der er sket i vore byer siden 1900. Boligens løsrivelse fra arbejdet betød, at skiftende boligvurderinger såvel som økonomiske forskelle blev afgørende for kvarterudviklingen:

Forældelse, social adskillelse og udflytning blev nølebegreber.

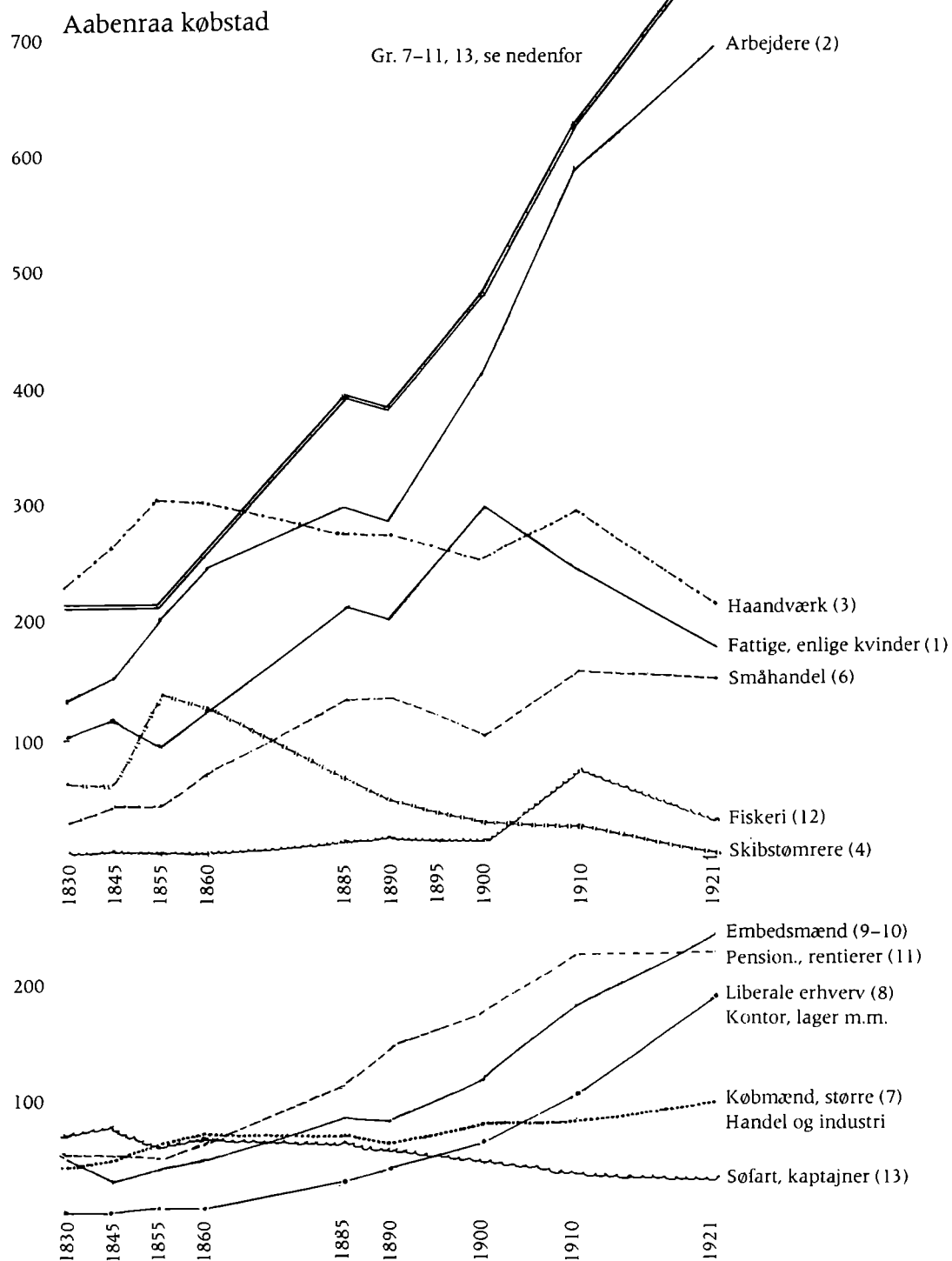
Klarlægningen af disse processer kræver grundige etnologiske undersøgelser dels af det historiske forløb, dels af kvartererne i nutiden: Hvorledes kvarterer og beboere lever med hinanden, hvordan miljøer opleves og bruges, hvordan byerne er opbygget af kvarterernes små samfund. (1)

Dette kan hjælpe myndighederne med at forebygge »kriser« i kvarterudviklingen såvel som at undgå de stadige fejlplanlægninger og saneringsovergreb mod folket i vore byer.

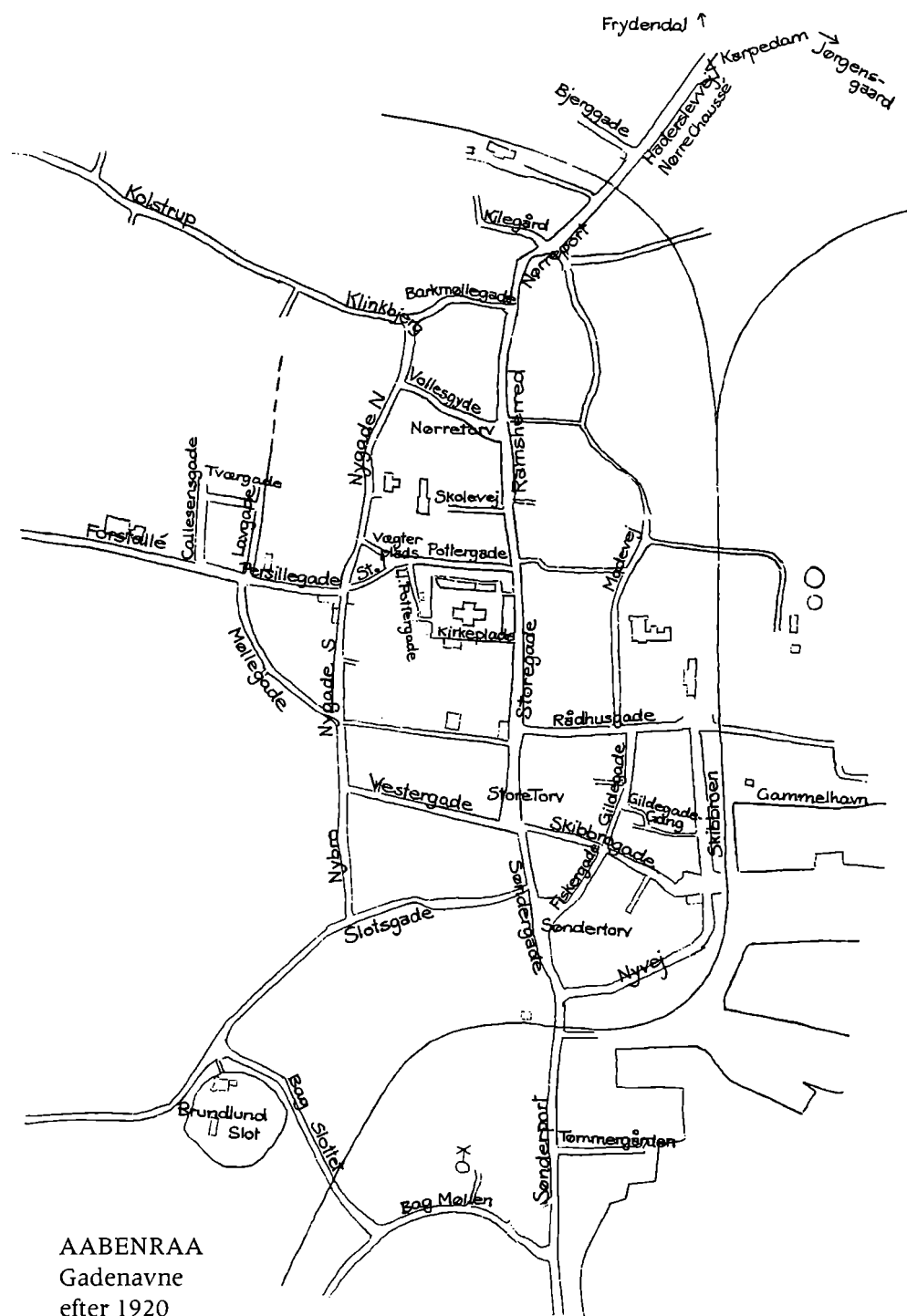
Men først og fremmest kan et historisk materiale om bymiljøet hjælpe beboerne til en forståelse og værdsætning af deres eget fysiske miljø, og dermed virke som argumenterende ammunition i beboernes egen kamp for påvirkning af deres kvarterers fremtid.

(1) Et fint eksempel på en sådan undersøgelse kan ses i Annette Vasstrøms afsnit om 4 boligmiljøer i bogen »Rødovre«, udgivet 1978 af Rødovre Kommune.

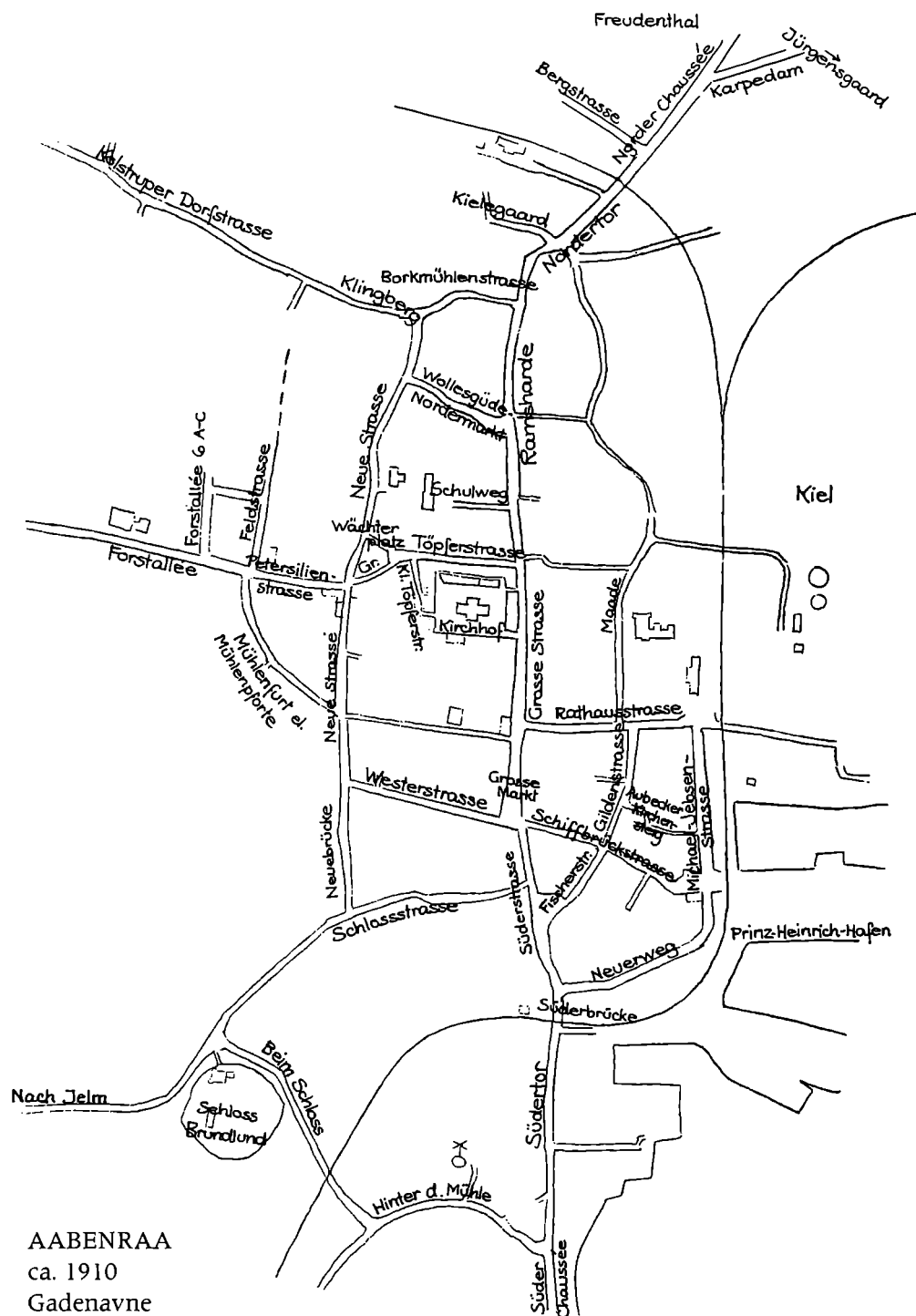

Aabenraa 1830-1921 :
Samlede antal husstands-
overhoveder fordelt på de
13 sociale grupper
efter folketællingerne.

AABENRAA
Gadenavne
efter 1920

AABENRAA
ca. 1910
Gadenavne

Kilder og litteratur

1. Utrykte kilder.

Rigsarkivet, København.

Folketællinger, Aabenraa Købstad 1835, 1845, 1855, 1860, 1921.

Landsarkivet for de Sønderjyske Landsdele, Aabenraa.
– Folketællinger.

Aabenraa 1885, 1890, 1895, 1900, 1905, 1910
(afleveret fra Aabenraa kommunes folkeregister 1975).

– Aabenraa Byarkiv.

1867–69: Sager ang. Ud- og Indvandring.

671, 1868–1902: Sager ang. Gader, Kanaler og Vandafledning.

1867–1905: Forskelligt. Heri bl.a. tryksager:

»Berichte über die Verwaltung und den Stand der Gemeindeangelegenheiten der Stadt Apenrade« 1878–79, 1882–1912.

1871–1899: »Brand-Cataster«.

– Aabenraa Kommunalarkiv (afleveret fra Aabenraa rådhus 1974).

Acta der Stadt, Repertorium I 10/101–106: »Acta betr. Bau-Verwaltung«.

Acta der Stadt, Repertorium I 22/13: »betr. die Anlage neuer Strassen, Wege und Promenaden 1890–1907«.

Acta der Stadt, Repertorium I 22/22: »betr. den Bau von Arbeiterwohnungen 1904–09«.

Acta der Stadt, Repertorium I 22/30: »betr. Verkauf städtischer Grundstücke«.

Acta der Stadt, Repertorium II 19/1 c: »Acta betr. Gewerbe Polizeisachen: 1876 ff. Industrie u. Fabriken, Verzeichnis über gewerbliche Anlagen«.

– Aabenraa Rådstue.

Brandtaksation 1845, 1855, 1865.

– Aabenraa Amtslandinspektorat (tidligere »Katasteramt«).

12, 1895–1920: Bygningsskatterulle, huse og ejere angivet 1895 og 1910.

21, 1898–1922: »Mietpreissammlungen«.

– Foreningsarkiver, Aabenraa by.

»Victoria Loge«.

Aabenraa Rådhus.

– Stadsarkitektens kontor.

Byggesager og bygningstegninger, ca. 1885 ff.

– Folkeregisteret

»Abmelde-Register«, 1888–1896.

2. Trykte kilder og litteratur.

Abel: »Handwerksgeschichte in neuer Sicht«, Göttingen 1970.

Adriansen, Inge: »Etnologiske undersøgelser på Sønderborg Museum«, Nordslesvigske Museer, 2: 1976, s. 38–48.

Ameen, Lennart: »Stadsbebyggelse och Domänstruktur«, Lund 1964.

Balle-Petersen, Poul: »Et boligkvarter i Århus«, Nordnytt 1: 1970.

Böger, N. L.: »Schleswig-Holsteinisches Firmen-Adressbuch«, 1876.

Buch, Carl-Egil: »Et leiegårdsmiljø fra århundredskiftet«, Nordnytt 2: 1970.

Damgård, Ellen: »Købmand og borger«, Folk og Kultur 1972, s. 25–50.

Daun, Åke: »Förortsliv«, Stockholm 1970.

Dragsbo, Peter: »Byggeri og bygmestre i Aabenraa 1840–1914«, Sønderjyske Årbøger 1974, s. 91–119.

Dragsbo, Peter: »Fra Chinatown til Villa Frida«, Folk og Kultur 1977, s. 5–23.

Dybdahl, Vagn: »Socialhistorie i købstæderne«, Fortid og Nutid XXIV, 1972.

Engqvist, H. H.: »Historiske huse i Aabenraa. Bevaringsplan«, 1975.

Ek, Sv. B.: »Nöden i Lund«, Lund 1971.

Ek, Sv. B.: »Stadens födelse«, Eslöv 1967.

Ewald: »Aabenraa socialdemokratiske Forening 25 år«, Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele, Tryk.

Fangel, Henrik: »Haderslev Bys Historie 1800–1945«, I, Haderslev 1975.

deFine Licht, Kjeld: »En arbejderkoloni på Frederiksberg«, København 1977.

Grove, G. L.: »Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728«, København 1906.

Hansen, Erik & Mette Pihler: »Lægeforeningens Boliger på Østerbro«, København 1971.

- Hanssen, Börje: »Sociala och ekonomiska regioner i Simrishamn 1880–1945«, »Simrishamn« 1949, s. 238–274.
- Hanssen, Börje: »Österlen«, Ystad 1952.
- Hanssen, Börje: »Urban Activity, Urban People and Urban Environment in Scandinavian History«, *International Journal of Comparative Sociology*, IV: 2, 1963.
- Hansen, P. Chr.: »Die Aktiengesellschaften in Schleswig-Holstein«, 1884.
- Hansen, Sv. Aa.: »Håndværk og industri«, København 1970.
- Hansen, Sv. Aa.: »Økonomisk vækst i Danmark«, I: 1720–1914, København 1972.
- Hornig: »Wirtschaftskunde Schleswig-Holsteins«, 1914.
- Hvidtfeldt, Johan, P. Kr. Iversen m.fl.: »Aabenraa bys historie«, III: 1864–1945, Aabenraa 1974.
- Jacobsen, Holger: »Selskabshuset Frederiksløst«, Nordslesvigske Museer : 1975, s. 80–84.
- Japsen, Gottlieb: »Aabenraa Bys økonomiske Historie 1800–1850«, Sønderjyske Årbøger 1935, s. 1–88 og sst. 1943, s. 149–202.
- Japsen, Gottlieb: »Den nationale udvikling i Aabenraa 1800–50«, *Historisk Samfund for Sønderjylland, Skrifter* 23, 1961.
- Jones, Emrys: »Staden«, Lund 1950.
- Kamphøener, Morten: »Aabenraa Handelsstand 1847–1947«, Aabenraa 1947.
- Lebech, Mogens: »Frederiksbergs ældste Villakvarter«, *Frederiksberg gennem Tiderne* IV: 1956, s. 5–74.
- Liedgren, Rut: »Så bodde vi«, Stockholm 1961.
- Millech, Knud: »Danske Arkitekturstrømninger 1850–1950«, København 1951.
- Matthiessen, Hugo: »Haderslev og Aabenraa«, København 1925.
- Meesenburg, Horst, m.fl.: »Esbjerg By og Egn«, Esbjerg 1977.
- Moustgaard, Poul H. & Ellen Damgård: »Et hjem – en familie«, København 1970.
- Nahrendorff, G. A.: »Adressbuch für Schleswig-Holstein«, 6. udg. 1892.
- Nationalmuseets Købstadsundersøgelser: »Spørgeliste for Bymiljø«, Brede 1971.
- »Nordslesvigske Industri-Udstilling i Haderslev 1875«. Katalog, Det kgl. Bibliotek.
- Norn, Otto: »En købstads industrialisering. Da Horsens fik hestekræfter«, Horsens 1973.
- Oldekop, H.: »Topographie des Herzogthumes Schleswig«, Kiel 1906.
- Pahl, R. E.: »Readings in Urban Sociology«, Pergamon 1968-69.
- Paulsson, Gregor: »Svensk Stad«, I-II, Stockholm 1950.
- Paulsson, Gregor: »Vetenskapen om Social-ekologi«, i »Mennesker og Miljø«, Nordisk Sommeruniversitet 1952, København 1953.
- Paulsson, Gregor: »The Study of Cities: Notes about the Hermeneutics of Urban Space«, København 1959.
- »Provinzial-Handbücher für Schleswig, Holstein u. Lauenburg«, 1868, 1875, 1891–97, Landsarkivet for de sønderjyske Landsdele.
- Simonsen, Kirsten: »Segregationsprocessen i mindre danske købstæder«, Geografisk Centralinstitut, Københavns Universitet 1976.
- Steensberg, Axel (red.): »Dagligliv i Danmark«, I, København 1963.
- Strømstad, Poul m.fl.: »Ildebrandshuse«, København 1966.
- Sundt, Eilert: »Om Piperviken og Ruseløkbakken«, Kristiania 1858.
- Sørensen, Th.: »Kjøbstadarbeideres Vilkaar«, Hobro 1880.
- Theodorson, G.: »Readings on Human Ecology«, New York 1961.
- Thestrup, Poul: »The Standard of Living in Copenhagen 1730-1800«, København 1971.
- Trap, J. P.: »Slesvig«, 1860.

